

C.952
843

ВЕСНІК

Беларускага дзяржаўнага
універсітэта

НАВУКОВА-ТЭАРЭТЫЧНЫ ЧАСОПІС

Выдаецца з сакавіка 1969 года
адзін раз у чатыры месяцы

СЕРЫЯ 4

Філалогія
Журналістыка
Педагогіка
Псіхалогія

1'97

КРАСАВІК

КХМ

БІБЛІЯТЭКА
БЕЛДЗЯРЖ-
УНІВЕРСІТЭТА

МІНСК
"УНІВЕРСІТЭЦКАЕ"

Галоўны рэдактар В.Р. РУДЗЬ
Адказны сакратар П.М. БАРАНОЎСКИ

Рэдакцыйная калегія серыі:

І.С. РОЎДА (адказны рэдактар),
В.П. ВАРАБ'ЁЎ, У.Б. ЖУРАВЕЛЬ (адказны сакратар), **Г.М. КУЧЫНСКИ, А.А. ЛОЙКА, Л.А. МУРЫНА, Б.А. ПЛОТНИКАЎ** (нам. адказнага рэдактара), **М.Р. ПРЫГОДЗИЧ, В.П. РАГОЙША, А.Г. СЛУКА, А.П. СМАНЦАР** (нам. адказнага рэдактара), **А.Я. СУПРУН, П.І. ТКАЧОЎ, І.А. ЧАРОТА, І.В. ШАБЛОЎСКАЯ, П.П. ШУБА**

ВЕСТНИК БЕЛОРУССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Серия 4, №1, 1997.

Заснавальнік: Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.
Рэгістрацыйнае пасведчанне №805.

Издательство "Універсітэцкае".

220048, Мінск, пр.Машэрова, 11, Дом книги.

Адрес редакции: 220080, Минск, Университетский городок, тел. 220-65-42.

На белорусском языке

Рэдактар **А.А. Сычоў**

Мастацкі рэдактар **Ю.С. Сержачоў**

Тэхнічны рэдактар і карэктар **Г.І. Хмарун**

Набор і вёрстка выкананы ў рэдакцыі часопіса Г.М. Добыш і У.А. Сямёнавым

Падпісана да друку 24.04.97. Фармат 70х108 1/16. Палера афс. Друк афсет. Ум. друк. арк. 7,0. Ум. фарб.-адб. 7,44. Ул.-выд. арк. 8,89. Тыраж 475 экз. Заказ 896. Цана 16000р.

Адрес редакции: 220080, Минск, Университетский гарадок, тел. 220-65-42. Выдавецтва "Універсітэцкае". 220048, Минск, праспект Машэрава, 11, Дом книги.

Надрукавана з гатовых дыяпазітываў заказчыка ў друкарні выдавецтва "Беларускі Дом друку". 220013, Мінск, праспект Ф. Скарыны, 79.

В.А. МАКСІМОВІЧ

ПОЛІСЕМАНТЫЗМ КУПАЛАЎСКОЙ МІФАЛАГІЧНАЙ ВОБРАЗНАСЦІ

У свеце купалаўскай міфатворчай фантазіі адбываюцца дзіўныя мета-марфозы, пастаянныя відазмяненні, пераходы. Прычым усё гэта ўспрымаецца не як вынік хваравітых галюцынацый, узбуджанай свядомасці, а як самая сапраўдная ява. Яна мае паўсюдны характар свайго праяўлення, і зона яе дзеяння не абмежавана толькі пэўна вызначаным дзеёным ці маладзёковым сутоннем. Фантастычна-абсурднае пераўтварэнне рэчаіснасці адбываецца ноччу і днём, пры самых натуральных абставінах, але пры гэтым аказваецца жажліва неабарачальным, татальна ўзрастаючым, выяўляе сябе, урэшце, як нейкая вышэйшая рэальнасць і сапраўдная сутнасць свету. Сваё завершанае праяўленне гэтая рэальнасць атрымала ў паэме Я.Купалы "Сон на кургане" ў выглядзе вобразу-фантомаў "замчышча", "курганішча", "пушчы", "пажарышча", "суда".

У вершах Я.Купалы, дзе яскрава можна назіраць з'яву экспрэсіянісцкай міфатворчасці, — такіх, як "Чорны бог", "Ноч за ночкай", "Прад світаннем", "У ночным царстве", "Станогае ліха", "Песні вайны" — адсутнічае двайное дзеянне — экзтэнсіўнае знешняе і інтэнсіўнае ўнутранае, што характэрна для вершаў паэта рамантычнага складу. Тут на першы план выходзіць "падзейнасць", а не "пейзаж душы", дзе ўсё сфакусавана ў адным дзейным і дастаткова напружаным руху падзей, чым абумоўліваюцца і вынікам чаго з'яўляюцца праявы душэўнай драмы лірычнага суб'екта. Прычым гэтая драма не выглядае як нешта выключнае, узнёсла-трагічнае, звывярдыннае. Наадварот, стан невыносна балючага, жахліва крык душы ствараюцца і падтрымліваюцца адмысловай звычайнасцю, прыземленасцю, натуральнасцю прыроды героя і тых сіл, якімі яны абумоўлены. І ў той жа час гэта адмысловая прыземленасць не мае ці, прынамсі, мала мае агульнага з сацыяльна-побытавым узнёўленнем жыцця. Падобная "празаізацыя", аднак, не толькі не паслабляе наша ўяўленне пра моц і магутнасць гэтых невядомых сіл, якія персаніфікуюцца, або, інакш, "уцеляюцца" ў вобразы "станогага Ліха-Нядолі", "воч начніцаў", "рук чараўнікаў" ("Станогае ліха"); "трупавая", "ночнага царства", "надломаных касцей", "точаных восцей шляху" ("У ночным царстве"); "чорнага бога", "пошасцяў", "начніц", "цёмры", "цёмравіцы", "суталокі", "звагі", "уроку", "залому", "вадзяніка і лесуна", "змея" ("Ноч за ночкай"), але і, на што варта звярнуць увагу, падкрэслівае і адцяняе іх неспазнаную таямнічую сутнасць, надае ім прымету "дэманізму". Прычым гэты "дэманізм", што важна, мае не боскую, узвышаную прыроду свайго паходжання, а, зноў жа, звязаны з самымі звыклымі праявамі, прадметамі, дэталямі, і перш за ўсё — брутальнага, нізкага, грубага паходжання. Тое ж самае адносіцца і да людзей. Уся гэтая праява дэманічнага пачатку падкрэслівае мацнеючую веру лірычнага героя ў абсурднасць усяго, што адбываецца на вачах і пераканаўча матывуе яго пачуццё зацкаванасці і адзіноты.

Апафеозам раз'яднанасці людзей, іх адчужанасці служыць узвышана-трагічны верш-маналог "Памяці С.Палуяна". Паэт уклаў у яго ўсю моц свайго гневу, унутранага пратэсту, свой боль, жаль, крыўду і, разам з тым, выразіў сваю глы-

бокую павагу да чалавека, які ахвяраваў усім дзеля шчасця людскога, а сам стаў ахвярай людской чэрствасці, душэўнай азызласці, неразумення:

Шукаў ўсё праўды між чужымі і сваймі.
І ўсюды праўду гэту гналі;
Адзін-адным стаць мусіў сам паміж людзьмі,
У думках мкнучы вышай, далей.

Для беларускіх грамадзян байцом, слугой
Так шчырым быў, а грамадзяне –
Эх! Ніткаю к пятлі плацілі не адной,
Хоць колькі ўздыху ў час расстання¹.

Паэт рэзка асуджае асабістую і грамадзянскую інфантальнасць, абыякавасць да свайго лёсу і лёсу блізкіх людзей, раўнадушша, роўнае здрадніцкаму супакаенню, марнаму гібенню на скрыжалях уласнага і гістарычнага раскрыжавання, – і жорстка асуджае такую пазіцыю:

О, стыд і ганьба вам, сляпні, што сілам маладым
К жыццю гародзіце запоры!
Пагардай вам патамак пліне ў вочы ўсім,
Пракляццем памяць абгавора².

Безумоўна, у вершы з прысвячэннем С.Палуяну можна адшукаць шмат момантаў, якія не толькі выражаюць аўтарскую пазіцыю, але і маюць цеснае дачыненне да асобы самога паэта, выяўляюць яго ацэнку і самаацэнку. Агульнавядома, як высока цаніў Купала адраджэнска-падзвіжніцкую дзейнасць аднаго з самых маладых ратаў на ніве нацыянальнай культуры і літаратуры, як гарача радаваўся яго імкліваму ўзлёту. Сведчаннем Купалавай прыхільнасці і павагі з'явілася і першае выданне паэмы "Курган" з прысвячэннем ахвярнаму сыну Беларусі.

З другога боку, Купала сам глыбока ўспрымаў трагедыю народа, якая была прычынай і яго ўласнай трагедыі, яго жаліва-неўтаймаванага болю і пакуты. Тыя памінкі, якія паэт спраўляў па сабе штодзённа ў сваім жыцці і творчасці ("Я кожны дзень спраўляю дзень сваіх памінак"), – таму сведчанне. Адважыцца на такое прызнанне, хай сабе і пазычнае, можа не кожны. Але гэта – адкрыты маніфест душы, без налёту сентыментальнасці, фразёрства, эпатажу. Для Купалы такі стан – натуральнае праяўленне ўнутранай іпастасі, духоўнага максіmalізму, дзе няма месца мяшчанскаму канфармізму, змоўніцтву, рэнегатацтву.

Як на адзін з самых важных аспектаў праяўлення трагічнага адчування ў дакастрычніцкай творчасці Купалы многія купалазнаўцы ўказваюць на феномен адчужанасці паміж купалаўскім героем і народам. У.Конан вызначыў гэты аспект як "трагедыю духоўна актыўнай, крытычна думачай асобы (вобраз паэта-прарока, Гусляра, Званара), якая ахвяруе сваім жыццём за справу народа, яшчэ не здольнага скінуць з сябе ярмо сацыяльнага і духоўнага рабства"³.

Але Купалу нельга залічыць у разрад скептыкаў, якія не бачылі перспектывы грамадскіх і духоўных зрухаў. Апошнія, напрыклад, часта выступаюць у паэта пад неазначальна-няўлоўным *штось*, як у вершы "Прад світаннем":

Ціха... Бачце: штось варушыцца,
Штось паўстаці хоча;
Перажытасць гнецца, крушыцца,
Новы свет шапоча. (133)

Аналагічныя з'явы, працэсы, якія не набылі пакуль бачымую, канкрэтна-рэчавую абалонку, а могуць успрымацца толькі на стадыі неўсвядомленага, тонка матэрыяльнага, пазначаюцца ў Купалы словамі тыпу "нейкі", "хтось", "нехта" і г.д. Вось некалькі прыкладаў: "Душа *кудысь* рвецца... ўсё рвецца..."; "Замест смеху – слёзы, жаль *нейкі* ў душы!"; "Спакоем воджаны век здрадным, // Сную, і *нейкі* са мной шорах". Лёгка заўважыць, што ўсё гэта неазначанае, неакрэсленае, няпэўнае мае непасрэдныя адносіны да слова *душа* ці наогул да асабістага "я" героя і можа сведчыць толькі аб нейкіх унутраных зрухах, унутраным перараджэнні, прасвятленні, якое ледзь заўважнае, глыбока скрытае, але нейкім чынам адчувальнае, прагнознае, хоць бы і на ўзроўні падсвядомага, цяжка ўлоўнага.

Тут мы падышлі да вельмі важнай, можна сказаць, асноватворчай сутнасці Купалавай экспрэсіянісцкай “міфатворчасці”. Раней мы зрабілі ўжо заўвагу на-конт таго, што купалаўская “празаізацыя”, “дэманізацыя” міфалагічнага матэрыялу не была самадастатковым прыёмам ці інструментам сатыры, шаржу, гра-тэску, што давала б магчымасць выкрыць непрывабную, мякка кажучы, сутнасць чалавечай прыроды ці тых грамадскіх адносінаў, якія былі на той час пануючы-мі. Хоць падставы менавіта для такога разумення гэтага моманту ёсць, і небяс-пека збіцца на такое вытлумачэнне рэальна існуе і існавала, аб чым сведчаць шматлікія даследаванні творчасці Я.Купалы. Гэта досыць лёгка было зрабіць, калі за аснову аналізу браўся сацыялагічны метада даследавання пры мэтанакі-раваным ігнараванні ўсіх іншых, не менш вартасных. Уважлівы падыход да паэ-тавай спадчыны нязменна павінен прывесці нас да той высновы, што сацыяль-ны ўзровень у купалаўскай мадэлі свету, па-першае, раўнапраўны псіхалагічна-му, знаходзіцца з ім у адносінах збалансаванай узаемапераходнасці і, па-другое, як бы падначалены “метафізічнаму” ўзроўню, на якім, уласна, ставіцца праблема ўмоў і сэнсу чалавечага існавання. Мы не павінны не ўлічваць гэтага моманту, таму што толькі наяўнасць “метафізічнага” ўзроўню ўпору з аўтарскай эгацэнтрычнай канцэпцыяй дае падставу тлумачыць і ўспрымаць фантастыку Купалы не як сатыру, а як “міфалогію”, нават пры яе моцнай побытавай аснове. У тым і адметнасць купалаўскай мадэлі свету, што для яе ўласціва спалучэнне ўзаемазалежнасці суб’екта і аб’екта з дыхатаміяй свету зямнога і нябеснага.

Прызнаўшы наяўнасць псіхалагічнай “міфалагічнасці” ў шмат якіх творах Я.Купалы, неабходна зрабіць заўвагу наконт таго, што гэта “псіхаміфалагіч-насць” не толькі рэфлексійнага характару. Было б вялікай памылкай лічыць, што тыя пазаасабовыя сілы, фантастычныя і міфічныя вобразы, якія запаўня-юць паэтычную прастору многіх твораў Купалы, з’яўляюцца тоеснымі адпаведні-камі ўнутранага стану лірычнага героя ці аўтара. Разам з тым ёсць неабход-насць гаварыць пра з’яву ўзаемапрапанальнасці, пра тое, што гэтыя вобразы-фантомы нябачнай сувяззю звязаны з глыбіннай, падспуднай свядомасцю ге-роя (аўтара).

Творчасць Купалы дакастрычніцкага часу развівалася ва ўмовах пастаянна-га нарастання сацыяльна-вызваленчага і адраджэнскага руху. Таму неабходна ўлічваць цесную карэлятыўную сувязь паміж паэтавай свядомасцю і грамадска-палітычнай атмасферай той пары. Не заўсёды гэтая сувязь была толькі пафас-на адкрытай, па-грамадзянска баявой, трыбуна-заклікавай. І муза паэта такса-ма была рознай. Многое з таго, што бачылася і перажывалася, пераходзіла ў план унутранага выяўлення, набывала формы сугестыўнасці, рэфлексійнай роз-думнасці. Не магла Купалу – паэта вялікага эмацыянальнага, творчага напалу – цалкам захапіць у палон грамадзянска-патрыятычная тэматыка. Не мог паэт аддаць сябе на службу абязлічана-шэраму, усеагульна-аморфнаму, ваяўніча-бяздушнаму... Купала, як і кожны, эрэшты, паэт, любіў адзіноту, любіў застацца сам-насам са сваім уласным “я”, а значыць – любіў паразважаць над па-кутлівымі пытаннямі быцця, чалавечай існасці. І, думаецца, менавіта гэта ака-лічнасць у працэсе творчага самавыяўлення паэта сталася найбольш жыцця-дайнай, вызначальнай. Роздум паэта над сваім лёсам і лёсам народа быў сапраўды тытанічным, усеахопным. Ён паядноўваў ці даваў надзею на паяднанне з вялікасным духам Сусвету праз моманты велізарных душэўных і духоўных зру-хаў-азарэнняў, якія вышчэвалі і дашчэнтну агалялі нясцерпна-балючае знітаван-не нерваў паэта, штохвілінна штурхаючы яго ці то ў кепкавае сутарэнне, ці то падымкаючы да невымерных вышынь недасягла-звальнай гармоніі. Гэта жыццё больш пераконвае ў тым, што зварот Купалы да добрых і злых духаў зямлі за-сведчыў не толькі “працэс паглыблення народнасці”. Ён меў большую быццёвую, анталагічную абумоўленасць, звязаную сапраўды з генетычнай памяццю чала-вечтва.

Сапраўды, адной з тыповых адзнак купалаўскай “міфатворчасці” з’яўляецца яе паўтаральнасць, нават пэўная аднастайнасць. З усёй, здавалася б, шмат-лікасцю вобразаў-фантамаў, створаных фантазіяй паэта (улічваючы розныя сту-пені ўплываў і запазычанняў), можна заўважыць назойлівае дубліраванне, паўтаральнасць многіх з іх: *начніцы-чарналіцы, цемнатворы, відмы, цені, ведзьмы, чэрі, страхі* і г.д. Прычым на працягу ўсёй творчасці паэта яны не мяняюць, у сапраўднасці, сваёй злавеснай сутнасці, а значыць, з’яўляюцца нейкімі універсальнымі паважатымі, суправаджальнікамі жыцця. З гэтага можна

зробіць выснову, што “міфалагічныя” паралелі і вобразы ў Купалы, несумненна, закліканы падкрэсліваць непазбыўную паўтаральнасць адных і тых жа невырашальных калізіяў, сімвалічную “закальцаванасць” асабістага і грамадскага жыцця ды і самога гістарычнага працэсу. Што гэта так, даказвае і наяўнасць у яго творчасці ярка акрэсленай сюжэтна-тэматычнай лініі – сацыяльнай, – якая ствараецца шляхам выплывання “чыстай” сацыяльнай дамінанты і шляхам пазытыўнага “міфалагізавання” сацыяльнага. Апошняя лінія ў Купалы не новая. Тут мы маем уплыў і наследаванне нацыянальнай літаратурнай традыцыі, творчыя здабыткі папярэднікаў Я.Купалы, і ў першую чаргу Ф.Багушэвіча, які ў сваіх творах шырока звяртаўся да сацыяльнай праблематыкі, рэальных супярэчнасцяў жыцця. Зрэшты (і ў гэтым галоўна адрознасць!), жыццёвая канкрэтыка ў яго творах набывала рысы сацыяльнай ілюстрацыі, у большасці, – бясстраснага канстатавання. Прыводнасць жа пазытыўнага “міфу” толькі мела на мэце адобіць змрочную карціну сацыяльнаму праз наданне ёй “алегарычнага” гучання.

Прырода ж купалавых сімвалічных вобразаў-фантамаў больш складаная. Не адмаўляючы іх сацыяльна-дэтэрмінаванага характару, усё ж адважымся прызнаць, што “выбудоўваліся” яны менавіта з праекцыяй “на сябе”, з мэтай узмацнення своеасаблівай памежнай сітуацыі, якая давала магчымасць для “медытацыі” на вечныя тэмы і перажыванні. Пагодзімся і з тым, што купалаўская “міфалагічнасць” ніколі не прасвятляе, не вытлумачвае сацыяльнае, а хутчэй за ўсё заблытвае яго, містыфікуе, уводзіць у сферу ўмоўнасці, туманнасці, міражу. У купалавых вершах “міфалагічнага” плану, як лёгка заўважыць, поўнасцю адсутнічаюць сацыяльныя “тыпы”, “характары”, няма – пры ўсім іх узвіхраным дынамізме – звязнай сюжэтнай (у яе традыцыйным разуменні) падзейнасці на эмпірычным узроўні. Ды і гэтая эмпірычнасць дыскрэтная і мае падпарадкавальнае, другаснае значэнне ў сістэме купалаўскай “міфалагічнай” антысістэмы. Пад паняццем *антысістэма* ў даным выпадку мы разумеем адсутнасць структурнай і лагічна-вобразнай аднамернасці, строгай вытрыманасці суадносін часткі і цэлага, знешняга і ўнутранага, прычынна-выніковай сузалежнасці наогул. Сапраўды, “антысістэмныя” творы Я.Купалы вылучае яўная хаатычнасць знешняга дзеяння, якое паўстае як награвашчванне выпадковасцяў, што лішні раз сведчыць пра вялікую долю аўтарскага валюнтарызму, творчага самавольства. Асоба самога паэта пастаянна балансуе паміж светам адчужаўнага, адлучанага “не-я”, спалучанага з рознымі формамі эмпірыка-прадметнага выяўлення, і светам уласнага “я”, “рэінкарнаванага” ў форме экспрэсіянісцка-міфатворчай вобразнасці. Здаецца нават, што гэтая вобразнасць нагадвае своеасаблівую “плынь свядомасці”, якая мае ўзаемаабарачальны характар па прынцыпу “скажонага адлюстравання”.

У чым сутнасць гэтай ўзаемаабарачальнасці? “Плынь свядомасці”, як яна выступае ў купалавай “міфалагічнай” творчасці, бесперапынна звязана з эмпірычнай рэчаіснасцю і з рэчаіснасцю нябачнай, створанай фантазіяй мастака. Першая рэчаіснасць – эмпірычная – мае функцыю і прызначэнне стымуляўтваральнага фактару, з’яўляецца першаштуршком для пэўных асацыяцый, якія пры гэтым падначалены іншай, унутранай логіцы, хутчэй, алагізму, калі мець на ўвазе “антысістэмнасць” купалаўскай “міфалагічнай” творчасці. Не выключана і адваротная сувязь, але яна больш паслаблена і ў выніку шматлікіх трансфармацый аказваецца даволі дэфармаванай, відазмененай. У канцовай сваёй сутнасці яна ёсць адметны замяшчальнік першай рэчаіснасці – можа мець некалькі пунктаў перасячэння, але ніколі не можа поўнасцю самаідэнтыфікавацца з ёй. Чаму? Таму што “плынь свядомасці” ў гэтым выпадку як бы пераадольвае эмпірычную рэчаіснасць і паступова “матэрыялізуецца” ў народных “дэманічных” бачаннях і вобразах, якія становяцца сімвалічнымі займеннікамі самых глыбінных пачуццяў, да якіх прымыкае, у ліку іншых, падспуднае адчуванне віны, якое страшна мучыць паэта. Прайшоўшы многія кругі “дантава пекла”, гэтая “плынь свядомасці” ўжо пачынае вытлумачваць не першую рэчаіснасць, а як бы самае сябе. Адбываецца, па сутнасці, своеасаблівая метамарфоза, у выніку чаго лінія трансфармавання *суб’ект/аб’ект* як бы нарошчваецца звязом *суб’екта* і атрымлівае ўрэшце наступны выгляд: *суб’ект-1* → *аб’ект* → *суб’ект-2*. Зразумела, што *суб’ект-1* адрозніваецца ад *суб’екта-2*. Апошні мае другасную, вытворную прыроду, таму што нараджаецца ў выніку **мастацкага** трансфармавання рэчаіснасці. Пры ўсёй сваёй дыскрэтнасці – фактычнай і графічнай – сувязь паміж гэтымі звёнамі застаецца вельмі моцнай, трывалай. Яна назіраецца і

на ўзроўні "кампазіцыйнага" счаплення, і на ўзроўні ідэйна-вобразнай канстанты. Гэта спрыяе ў сваю чаргу адносна лёгкаму ўспрыманню твора, яго дэшыфраванню перадусім на ўзроўні пэўнага вобразна-тэматычнага ядра. "За кадрам" усё ж застаецца пэўная псіхалагізаваная нюансіроўка твора, сістэмы вобразаў, якія ў кожным новым кантэкстуальным счапленні набываюць дадатковае адценне значэнняў. Гэта, у сваю чаргу, дае новы віток сэнсу ці сэнсаваму нарашчэнню, працэс якога можа быць бясконцым. У гэтым мы бачым такую з'яву, як перманентнасць купалаўскай экспрэсіянісцкай "міфатворчасці", якая выяўляе сваю канцэптэуальнасць абавязкова ў цесным адзінстве сваіх складаных частак. Яны могуць і павінны разглядацца толькі ва ўсёй іх сукупнасці, спалучанасці, што ёсць умова канстытування полісемантызму купалаўскай сімвалічнай вобразнасці.

Полісемантызм купалаўскіх дэманалагічных вобразаў, па "логіцы абсурду", праяўляецца ў зайздросным пастаянстве іх унутраных характарыстык. Прычым гэтыя характарыстыкі, як правіла, выяўляюцца праз дзеянне, рухому існасць загадкавых істот, у якія трансфармуюцца гэтыя вобразы ў творчым кантэксце. Вельмі важная акалічнасць: дзеянне гэтае пастаянна доўжыцца ў часе, не атрымліваючы завяршэння. Гэта бачна па формах дзеяслова, на які падае асноўны ідэастваральны сэнс. Так, у вершы "Прад світаннем" можна выдзеліць наступныя пары слоў з незавершаным стадыяльным значэннем дзеяслова: штось **варушыцца**, // штось **паўстаці хоча**; // перажытасць **гнецца**, **крушыцца**, // новы свет **шапоча**; сонца з цемрамі **змагаецца**; // мох **злітае** з хат і пунь, // даль за далей **ажыўляецца**, // **усходзе** ядраная рунь; **дрыгацяць** напасці-пошасці, // **аціхаюць** совы, // **разнімаюцца** з паношасцей // крылы гругановы (133). У вершы "Ноч за ночкай" сустракаюцца наступныя дзеясловы: *ідзе, брыдзе, рассявае, кладзе, ацяпляе, абымае, спаівае, вадзіць, жэніць, заручае, выплаціць, выпраўляюць, цягне, крыкне, пакуль... не зробіць, выводзіць, зводзіць, спіць, дрэмле, ціснецца, заводзіць, вядзе*. Акрамя таго што гэтыя дзеясловы сімвалізуюць пераходны стан з'явы, дэманструюць сваю незласлівасць, яны з'яўляюцца і знакамі-сімваламі як бы незавершанай, невыкрышталізаванай прыроды чалавечай натуры, яе гістарычнай і асабовай працэсуальнасці. Але гэтая працэсуальнасць у кантэксце купалаўскага міфавобразнага дуалізму носіць дваісты характар: як адзнака нівеліроўкі, нязменнасці чалавечай сутнасці і як сведчанне абуджэння асобы, якая знаходзіцца ў сне-летаргу. Толькі гэта не абуджэнне-свята, а хутчэй абуджэнне-барацьба, ці прадвесце барацьбы, вынікі якой нікому не вядомыя. Таму што "душы да славы ўсябратныя не здатны, // Выкліка суму не знаюць" ("Палац" – 123), "дух праўды і волі прыгас" ("Развейся, туман..." – 18), і "злыбедаў стогны і цьмы неспажытыя // Жудаснай дзікасці поўны без меры" ("Вісельнік" – 120).

Мы паспрабавалі раскрыць прыроду купалаўскага антрапаморфнага полісемантызму на прыкладзе яго "міфалагічнай" вобразатворчасці. Даследаванне гэтага феномену творчасці дае падставы назваць Я.Купалу сапраўдным міфургам, творцам пэўных мадэляў-міфаў, структурных прынцыпаў, "якія існуюць у свядомасці творцы сістэмна, як пэўнае цэласнае аб'яднанне элементаў псіхічнага жыцця, якое нельга звесці да складаючых яго частак".⁴ "Міфатворчасць" Я.Купалы – іманентны, анталагічны паказчык не толькі стылю, але і сапраўды **ўнутраная, пазамастацкая** дадзенасць, якая прадвызначае адметнасць наогул усёй яго літаратурнай творчасці. Купалаўскі "міф" вызначаецца не толькі прыёмамі і спосабамі, механізмам свайго ўтварэння, але мае непасрэдную далучанасць да асновасутнасных праблемаў свету і быцця, сэнсу чалавечага існавання. Уся парадакснасць гэтага *міфа-быцця* заключаецца ў тым, што ён можа існаваць і існуе як форма адмаўлення старога, традыцыйнага міфа, калі гэты міф набывае адзнакі *міфа-небыцця*. Галоўным для яго становіцца рэпрэзентацыя уласных унутраных характарыстык, стыхій непасрэдна дадзенага, сутнасца перажываемага, што ўяўляецца як архіважнае, першаўстапненнае. Адсюль – закаранелы эгацэнтрызм, антрапамарфізм купалаўскага "міфа", яго "заручанасць" з архіглыбінным універсумам жыцця, папярэдзе якога стаіць трагічная планіда асобы. "Мадэль усясветнай дысгармоніі" (Д.Санюк) ляжыць у аснове такой паэтычнай "міфатворчасці", з'яўляецца яе цэнтраўтваральным фактарам, першасным узроўнем стылю. Хаатызм і дэструктыўны дынамізм вобразаў-фантамаў у "міфах" Я.Купалы ёсць свайго роду сведчанне і выражэнне няўстойлівасці свету, зняважанай чалавечай – і сваёй уласнай – свядомасці.

¹ Купала Я. Збор твораў у 7т. Мн., 1972. Т.2. С.224. У далейшым спасылкі на гэтае выданне даюцца ў тэксте з пазначэннем старонкі.

² Там жа.

³ Конак У. // Янка Купала. Энцыклапедычны даведнік. Мн., 1986. С.594.

⁴ Санюк Д. // Матэрыялы міжнароднай канферэнцыі "Узаемадзеянне літаратур у сусветным літаратурным працэсе. Гродна, 1995. С.80.

А.А.ЯСКЕВИЧ

СПАДЧЫНА ЛАЎРЭНЦЫЯ ЗІЗАНІЯ

Для нармалізацыі і развіцця беларускай літаратурнай мовы, пашырэння яе аўтарытэту ў грамадстве вялікае значэнне меў той факт, што яна ўжо ў пачатку ХVI стагоддзя стала прадметам школьнага навучання. Асаблівы размах набылае вывучэнне беларускай мовы са з'яўленнем праваслаўных брацкіх школ, якія ўзніклі як рэакцыя на унію і мелі сваёй задачай падрыхтоўку адукаваных вучоных для барацьбы супраць дэнацыяналізацыі.

Менавіта "з брацкіх школ выйшлі шматлікія буйныя дзеячы асветы, складальнікі вучэбных дапаможнікаў для школ, аўтары палемічных твораў супраць уніі і трактатаў па багаслоўю і царкоўнай пропаведзі, перакладчыкі і праўшчыкі кніг"¹.

За два стагоддзі (ад пачатку ХVI да канца ХVII) брацтвы надрукавалі каля сарака кніг па-беларуску, акрамя таго, выданні з царкоўнаславянскім тэкстам забяспечваліся прадмовамі на беларускай літаратурнай мове.

Гэтая шырока наладжаная культурна-выдавецкая дзейнасць стварыла аснову той сталай навуковай культуры, якая відавочна адлюстравалася ў лексікаграфічных, граматычных, багаслоўскіх працах Лаўрэнцыя Зізанія, аднаго з выдатных прадстаўнікоў беларускага асветніцтва.

Лаўрэнцій Зізаній (Тустаноўскі) вядомы нам як аўтар "Азбукі" і "Граматыкі славенскай" (1596), перакладаў з грэчаскай "Пропаведзі Іаана Златавуста на пасланні ап.Паўла", "Тлумачэнне на Апакаліпсіс св.Андрэем Кесарыйскім" і прадмоў да іх (1623, 1625), "Вялікага Катэхізісу", "Прамовы ад 18 мая 1618 года на магіле княгіні Соф'і Чартарыйскай" і інш. Асаблівае месца ў навукова-творчай спадчыне Лаўрэнцыя Зізанія займаюць "Граматыка славенска" і "Азбука", часткай якой і з'яўляецца "Лексіс".

Да Зізанія складальнікі слоўнікаў бачылі сваю задачу ў тым, каб дапамагчы перапісчыкам у іх нялёгкай тэксталагічнай працы, — аблегчыць карыстанне кнігамі царкоўна-літургічнага цыкла, абараніць праваслаўе шляхам духоўнай асветы, у якой кнізе адводзілася асабліва адказная роля.

Трэба ведаць, якое вялікае значэнне надавалася граматычнай культуры ў старажытнасці. Ян Амос Каменскі, напрыклад, патрабаваў пачынаць навучанне "не з якога-небудзь пісьменніка або слоўніка, складзенага адпаведным чынам, а з граматыкі, у той час як пісьменнікі (як і слоўнікі) даюць матэрыял мовы — словы, граматыка надае ім форму, законы ўтварэння і парадак спалучэння слоў"².

Паводле ідэй аплікатыўна-генератыўных граматык, для старажытнай мовы быў характэрны імянны стан, калі аснову яе яшчэ ва ўсім складаюць імёны, звязаныя больш-менш прастай прэдыкатыўнай звязкай паміж сабой. Менавіта ў гэтую пару мова інтэнсіўна шукае сінтаксічныя сувязі, развівае разнастайнасць дзеяслоўна-прэдыкатыўных форм. Так, у старабеларускай мове нават пазнейшага перыяду мы яшчэ застаем багацце дзеяслоўных ладоў, у тым ліку сёння ўжо рэліктавых, — дасягальнага, неазначальнага, суперлатыва, кан'юнктыва, ін'ектыва і інш. ... Межы іх часам размытыя, яны перакрываюць адзін аднаго. Моўная стыхія, як бачым, не да канца ўпарадкаваная.

Пра гэта сведчыць і складаная сістэма дзеяслоўных форм у "Граматыцы" Лаўрэнцыя Зізанія: 4 образа (лады) — *изъявителны, оуказателны (оучоу, бію), повелителны (оучи, бйі), желателны, молитвенны (да оучоу, да бію), не-предѣлны (оучити, бити); 5 залозѣвъ (станаў) — дѣлателны (оучоу, сѣкоу, бѣлю), страдателны (оучоуся, сѣкоуся, бѣлюся), средній (здраствоую, стою), посредственны(й) (пекоуся, тшоуся, боюся), общій (оучоуся грамматіки, оучоуся отъ дѣдаскала, поноуждаюся на дѣло, поноуждаюся отъ нѣкоего).*

Непасрэдна ў падручніку граматыкі Лаўрэнцій Зізаній выкладае вучням асновы паэтычнага майстэрства ("Каноны", "О ироиическом, елегіическом, іамвичес-

ком метрѣ") згодна з класічнай антычнай традыцыяй, святаайцоўскай экзэгегай ("Толкованіе молитвы которой наоучилъ Господь Ісусъ Христосъ оучениковъ своихъ". 3. Да прїидет Царствіе Твое): *Тоутъ о три речи просимо. О першоую, абы евангельская проповѣдь побѣждала всѣ еретическіи плевела, и ихъ самомнѣнныи вымыслы. А о другоую, абы ся сила Божая въцарила въ насъ, а злость бы была выкоренена, то есть абы грѣхъ не пановаль в нашемъ тѣлѣ. А о третюю, абы рыхло пришло Царство Его, то есть абы насъ не отдалилъ отъ Царства Своего. Тоутъ ся тыжъ наоучаемо перебачати королевства и панства того свѣтніи, и богатства нестальи, просячи и жадаючи о вѣчныи и нетленныи заплаты. Которыи то заплаты на мысли маючи богатыи преложенныи не могуутъ ся гордити, а оубогіи и подданыи маются чимъ тѣшити иж и они в Царствѣ Небесномъ мають быти.*

3 багатага на перамены лёсу жыцця вучонага даследчыкі вылучаюць віленскі перыяд (1596 г.), калі ўбачылі свет яго "Граматыка славенская" і "Азбука", часткай якой і з'яўляецца славуты "Лексіс", які доўгі час айчынным мовазнаўствам недаацэньваўся. Думаецца, што тут паўплывала думка маладога І.І.Сразнеўскага. Яго як украінца, юрыста па адукацыі (славістам ён стаў пазней) больш цікавіў "Лексікон" Памвы Бярынды, якому ён цалкам супрацьпаставіў "Лексіс" Л.Зізанія, не знайшоўшы ў помніку ні выразных украінскіх, ні тым больш рускіх рыс. Хоць вядома, што ў сваёй працы Памва Бярында абаліпраўся на вопыт свайго папярэдніка, і яго "Лексікон" уключаў у сябе матэрыял "Лексіса" Зізанія цалкам.

Паводле прыныпаў падачы слоў некаторыя вучоныя схільны адносіць "Лексіс" да так званых "адвольнікаў", у якіх лексемы тлумачацца пераважна праз сінанімічны рад. В.У.Вінаградаў нават лічыў, што ў "адвольніках" закладваліся асновы рускай літаратурнай сінанімікі".

Падзеі Брэсцкай уніі 1596 г. спынілі асветніцка-выдавецкую дзейнасць Л.Зізанія, ён пачынае шукаць працу прыватнага характару. Як вядомага педагога яго запрашае князь Якім Карэцкі, які "усмотревъши въ Лаврентіи Зизаніи Тустановскимъ на то чоловіка годного... дали есмо... замковую Корецкую соборную, со всими приходами тое светое церкве належачими, отъ славъное памяти продъков... то есть: сельце за месътом Зарецкимъ с фольварьком..."³

Сучаснікі вельмі паважалі Лаўрэнція Зізанія як таленавітага духоўнага пісьменніка і праніклівага экзгегета, "благовенна мужа, словеснейша дідаскала, ветію, художнаго же еллиногреческаго языка умение и искусство стяжавша, пресвитера, и святыя православныя веры исповедника и проповедника"⁴.

Многія пісьменнікі-палемісты Віленскага праваслаўнага брацтва пісалі панегірычныя эпіграмы-прывсячэнні на гербы знакамітых магнатаў, мецэнатаў іх выданняў, патронаў праваслаўных згуртаванняў. Але творчасць Л.Зізанія-эпіграміста стаіць неяк паасобку ў гэтай традыцыі, бо яго мініяцюры адзначаюцца не панегірычным, а моцным дыдактычным характарам. Дыдактызм эпіграм пээта абумоўлены прызначэннем мініячюр: у лірычнай прасторы гэтых твораў толькі два тыпы герояў – настаўнік-дыдакал (тыпограф) і вучні (младзенцы), якія ўводзяцца ў чудадзейны храм ведаў.

Значна, што эпіграму ў жанравай сістэме барочнай літаратуры вызначаў моцны сатырычны элемент; гэта было абумоўлена ў нейкай ступені травесцічнасцю самой жанравай сістэмы, у якой спалучаліся дзве эпохі – Сярэднявечча і Асветніцтва. На думку даследчыкаў, барочнай эстэтыцы ўласціва спалучэнне несувымяральных, дыяметральна процілеглых уяўленняў і рэчаў, у аснову яе пакладзены прынцып тэорыі вастраслоўя (асімет), тонкай іроніі над недарэчнасцю жыццёвых з'яў, неадпаведнасцю рэалій свету.

Л.Зізаній праявіў сябе не толькі здольным паэтам, праніклівым экзгегетам, удумлівым лінгвістам, але і тонкім, таленавітым педагогам. Празаічна-павесцічная форма аднайменнага паслання "споудеомъ", здаецца, спецыяльна створана для выкладання яго думак і тэзісаў-высноваў.

Пачынаецца гэты, шмат у чым усё ж каментарыйны, твор надпісаннем у форме традыцыйнага хрысціянскага зварота: *изрядьнымъ и всѣмъ любите-лемъ добрагоглаголюваго и пространнаго словенскаго языка, еже о Христе братіи наше, о Господѣ радоватися.* Такі зварот не толькі ўдзячная даніна хрысціянскай традыцыі, але і адказ на па-езуіцку ваяўнічую крытыку Пятром Скаргаю царкоўнаславянскай рэдакцыі старабеларускай мовы.

Дзве навукі, згодна з экзэгетыка-герменэўтычнай традыцыяй сярэднявечавай эпохі, выклікалі асабліваю павагу ў Лаўрэнція Зізанія. Адчуваецца ўплыў на аўтара паслання традыцыяй “трыўіума” схаластычных еўрапейскіх гуманітарных навук, першай універсальнай граматыкі Ф.Санчаса, які так характарызаваў сярэднявечны стан навукі аб мове: “Бог стварыў чалавека істотай разумнай і таму даў яму дар маўлення, мовы. У дапамогу мове, каб яна была дасканалай, ён дадаў трох творцаў. Першы – граматыка, якая пазбаўляе мову ад салецызмаў і варварызмаў. Другі – дыялектыка (г.зн. логіка), ад якой залежыць адэкватнасць, гнуткасць мовы. Трэці – рыторыка, якая надае мове прыгажосць”⁵. Характарыстыцы гэтых узаемасувязей паміж навукамі прысвечана ўсё пасланне.

Напачатку Зізаній падкрэслівае неабходнасць уласна філалагічнага, герменэўтычнага пазнання мовы праз граматыку: *А найб(о)льше милоуючи братію свою, важхилися вышше силы мои, ново написати, из друоукоу выдати любезнѣйшаго словенскаго ѣзыка, первую от(ъ) семи наоукъ кграмматікоу, которои кожды добре ся наоучивши может(ъ) книги словенскаго ѣзыка добре читати и безъ вонтпливости разоумѣти, и право писати, поневаж(ъ) она естъ ключемъ вырзоумѣню, отворяючи и оказоучи всякіи вонтпливости, а приоздобляючи и свѣтлый чинячи розоум(ъ) ч(е)л(о)вечій.*

Згодна іерархіі сярэднявечных навук, над граматыкай узвышаецца філасофія і багаслоўе, без(ъ) якога *порядочне жаднои речи не справит(ъ). Коу томоу тѣж(ъ) без(ъ) неи если кто и читает(ъ), многокрот воунтпичи вырзоумлення певне не бывает(ъ), то што читати, а не розоумѣти естъ възгарда и смѣх(ъ).*

Відавочна, пасланне старабеларускага філолага пабудавана згодна з траічнай гамілетычнай кампазіцыяй⁶ і мае ў сваім складзе уступ-прысвячэнне (эксордыум), разгортванне асноўнай тэмы, характарыстыку дзвюх асноўных навук Сярэднявечча – граматыкі і багаслоўя (наррацыя) і заключэнне (канклюдзію), заклік да працы, хрысціянскай згоды і ўдзячнасці Госпаду: *До чого абысмы з сябе причины не давали, за наоукоу моцно ся имаймо, и еден(ъ) дро(у)зого добродѣтельноу працею переходѣмо. Преч зависть и ненависть отложивши, мою малоую працоу любезно пріймѣте, и Богу хвалоу давши сами себе на болшоую подвижнѣте. Зоравствоуйте, но не болѣзнууйте о друози.*

Сярэднявечныя філолагі, як лацінскай, так і візантыйскай традыцыі, асабліва мадысты, імкнуліся стварыць своеасабліваю філасофію мовы. Іх цікавілі пытанні ўзаемаадносін мовы і мыслення, логікі і граматыкі. Менавіта універсальная граматыка, на іх думку, павінна адлюстравачь, ва ўсёй паўнаце і глыбіні, законы прыроды мовы, іх узаемасувязь з рэаліямі жыцця. Даследчыкамі згадваюцца спробы аднаго з мадыстаў (Баэцы з Дахіі) нават вылучыць граматыку ў якасці асобнай навукі са сваім прадметам і метадамі даследавання.

З часоў александрыіскіх вучоных граматыка часцей за ўсё разумелася як філалагічная праца над помнікамі. Ужо пазней пачалі адрозніваць граматыку як тэхніку правапісу, аналізу і гістарычную (ці экзэгетычную) граматыку, якая займаецца тлумачэннем і крытыкай тэксту. Лаўрэнцій Зізаній, апярэджаючы тагачасны стан навукі, ужо ў канцы XVI ст. змяшчае ў складзе класічнай граматыкі раздзелы экзэгетыка-герменэўтычныя і паэтыка-дыдактычныя (“Толкованіе молитвы”, “Посланіе споеудеомъ”, “Епіграму на граматікоу”, “Стихи”, “Типографъ младенцемъ”). Згодна з гэтай тэорыяй, граматыка ўяўляе сабой найменне паняццяў рэальнага жыцця і выражэнне іх з дапамогай мовы. Ідэя пазнання сусвету як адлюстраванне яго сутнасці сродкамі мовы складала аснову вучэння ідэолага выпраўлення кніжнага Канстанціна Касцянецкага.

Слова, паводле гэтага вучэння, было сутнасцю з’яў. Нездарма ў эпоху другога паўднёваславянскага ўплыву прыхільнікі ісіхазму так цікавіліся філасофіяй Платона і неаплатонікаў. Пра наследаванне лепшых традыцый грэчаскіх эпіграм сведчыць выкарыстанне Л.Зізаніем удалай стылізацыі платонава элегічнага дысціха ў аднайменнай эпіграме на граматыку. Але філасофскія пошукі неаплатонікаў трансфармаваліся ісіхастамі ў рэчышчы хрысціянскай анталогіі. Ісіхасты знаходзілі ў самім слове сутнасць з’явы, што ім абазначалася, а ў імені Божым – самога Бога. Таму слова, якое служыла найменнем святой з’явы, па перакананні ісіхастаў, такое ж святое, як і сама з’ява: “Тѣм же прѣмудрый онъ от Бога прѣмудрость просить, а не собою утверждаетъ”⁷.

Факты сведчаць, што Л.Зізаній быў свядомым прыхільнікам ісіхасцкай традыцыі. Як вядомы экзэгет і багаслоў ён у 1626 г. быў запрошаны ў Масковію

царом Міхаілам Фёдаравічам і патрыярхам Філарэтам. Выдадзены тут у 1627 г. Катэхізіс (паўтор выдання Кіева-Пячэрскай Лаўры) выклікаў неадназначную рэакцыю ў тагачасных граматыстаў і педагогаў.

Пры аналізе катэгорыі "разсоўжэння" (ступеняў параўнання), паводле ісіхасцкай традыцыі, Л.Зізаній вылучае, побач з вышэйшай і найвышэйшай "ступенямі" параўнання, пачатковую "положенную ступень", незалежны суперлатыў: *святы́й – святейшы́й – пресвяты́йшы́й; золь – злѣйшы́й, горшы́й – паче злѣйшы́й, найгоршы́й.*

Старабеларускі граматыст, у нечым апярэджваючы свой час, вельмі цікава разглядае трансфармацыю катэгорыі прыналежнасці ("зиждательности") у мове як "образъ имёнъ вида производнаго":

- *отеческая* (ад імя па бацьку): *Константинович* – *от Константи́на*;
- *властная* (якая належыць пэўнай асобе): *царскі́й* – *от царя́*;
- *языческая* (паводле месца паходжання): *еллинъ* – *от Еллады́, москвитинъ* – *отъ Москвы́*;
- *оумалителная* (памяншальна-ласкальная): *златооустецъ* – *отъ златоустаго́*;
- *отименная* (адносная, уласціvasць рэчы): *златы́й* – *отъ злата́*;
- глагольная (аддзяяслоўная, своеасаблівая субстантывацыя дзеяння): *читатель* – *отъ читаю́*.

Вучонымі рэнесанснай эпохі, у прыватнасці Ф.Санчасам, займеннік вельмі часта разглядаўся як несамастойная, тоесная службовым, часціна мовы. Паводле дадзеных параўнальна-гістарычнай граматыкі, займеннікі ўзніклі задоўга да імёнаў, яны больш тонка выражаюць індывідуальную ўласціvasць рэчы або чалавека. Ф.Санчас у "Мінерве" з гэтай нагоды зазначаў: "Калі я кажу яго, то ты не можаш уявіць сабе нікога іншага, акрамя мяне. А калі я гавару Франціскус, то можна перанесці разуменне і на некага іншага: таму, хутчэй Франціскус ужываецца замест яго, чым наадварот. Безумоўна, займеннікі не імёны, але займеннікі ў большай ступені імёны, бо яны лепш і дакладней абазначаюць самыя ж прадметы"¹⁸. Відаць, Л.Зізаній, як і Ф.Санчас, прытрымліваўся канцэпцыі, што займеннікі – пратонімы, самыя першыя найменні, таму ён прапануе траічную класіфікацыю для гэтай часціны мовы: *изъавителныя* (*азъ, ты, онъ*), *зиждителныя* (*мой, твой, свой, себе, нашъ, вашъ*) і *оуказателныя* (*сей, той, онъй*).

У эпоху рэнесансную і барока існавалі розныя погляды на катэгорыю залoga. Прыхільнікі універсальнай граматыкі прымалі толькі актыўныя і пасіўныя формы. Старабеларускі лінгвіст, абвяргаючы іх у нечым спрощаную тэорыю, прапануе пяць залogaў. Першыя два з іх – традыцыйныя:

дѣлателны (оучоу, сѣкоу, бѣлю),

страдателны (оучоуся, сѣкоуся, бѣлюся).

Усе астатнія формы, якія адлюстроўваюць розныя ступені суадносін паміж актыўнымі і пасіўнымі станамі дзеяння, старабеларускі граматыст вытлумачае наступным чынам:

средній залогъ ёсть іже ниже дѣланіе, ниже страданіе значитъ, но посредственно нѣчто, начертаніе же дѣлателнаго иматъ непреложное въ страдателное, іако здравствую, стою;

посредственный залогъ ёсть іже начертаніе страдателнаго иматъ значеніе же близъ образа,іавляющаго дѣланіе или страданіе, іако пекоуся, тицоуся, боюся;

общи́й залогъ ёсть іже начертаніе иматъ страдателнаго, значеніе ж съдержитъ дѣлателнаго и страдателнаго, іако оучоуся грамматики, оучоуся от дѣдаскала, поноуждаюся на дѣло, поноуждаюся отъ нѣкоего.

Лаўрэнцій Зізаній быў не проста лінгвістам, а, відавочна, філосафам мовы, таму сярод трох класічных ладоў, якія характарызуюць адносіны асобы да рэальнасці, *изъавителнаго* ці *оуказателнаго* (што адлюстроўвае актыўную дзейнасць або ўказанне на паводзіны істоты) – *оучоу, бію*; *повелителнаго* (калі прысутнічае загад, заклік да актывізацыі дзеяння) – *да оучи, да бій*; *желателнаго* ці *молитвеннаго* (калі з'явы, падзеі разглядаюцца ў ілюзорным, пажаданым, ідэальным святле) – *да оучоу, да бію*, – ён не мог не згадаць лад *непредѣльны* (інфінітыў), які канстатуе рэальнасць з'явы ці істоты, абстрактнае найменне яе. У дадзеным выпадку старабеларускі граматыст працягвае класіч-

ную традыцыю (Дамаскін, Данат, Прысцыян) разумення інфінітыва як імя самой рэчы. Пазней Ф.Санчас адзначаў, што інфінітыў — гэта дзеяслоў, які можа ўжывацца замест любой склонавай формы назойніка, бо ён і сам быў некалі імем.

Л.Зізаній таксама стаіць у вытокаў традыцыйнай класіфікацыі, філігранна распрацаванай сістэмы часоў, тоесных цэласнаму прошламу ў сучаснай беларускай мове: *мимошедшее, протяженное, пресовершенное*, якая спалучае адценні значэнняў імперфекта, аорыста, перфекта і плюсквамперфекта.

Старабеларускі граматыст зарэкамендаваў сябе і ўважлівым даследчыкам катэгорыі прыслоўя. У рэестры патэнцыйных у сучаснай літаратурнай мове знаходзяцца такія адценні значэння, як *оувѣщеванія: сице, тако, въ правдоу, въ истинноу, всяко, аминь; моли́твеннаго: да, аминь; чина: прежде, послѣди, по семь; величанія: сѣло, всяко, праве, докоуска; клиненія: ей; іавленія: іавъ; таенія: тай*.

У "Граматыцы" Лаўрэнція Зізанія прысутнічаюць рысы і тыпалагічнага даследавання (кампаратывістыкі). Аналізуючы канон ужывання літары Я, старабеларускі граматыст зазначае: *Сего обыкоша оупотребляти людѣ сербстѣи, и волохове въмѣсто оу и ю*. Пры характарыстыцы канона літары А старабеларускі філолаг адзначае, што ў айчыннай традыцыі ёю радзей карыстаюцца, але *писѣбъ Великои Россіи обыкоша писати ея*.

У сучаснай беларускай мове, як адзначаюць даследчыкі, у сувязі з актывізацыяй моватворчай практыкі вельмі востра паўстала праблема прадстаўніцтва кандовых, стрыжнявых асаблівасцей у літаратурнай мове, у тым ліку і дыфтонгаў, характэрных палеска-падляшскаму арэалу гаворак. Л.Зізаній у дзесятым каноне адзначае гэтую асаблівасць старабеларускай мовы: *"диффтонкгъ выноу в началѣ реченія полагается, іако іаслі, іавляюся", ѿ и оу единою имоутъ в началѣ реченія и на концѣ полагаются токмо съ разсоужденіемъ, іако, соудомъ, Богѡ, рѣшоу, несоу"*.

Менавіта такім шукальнікам навуковай, а найперш духоўнай, ісціны, падзвіжнікам беларускай і славянскай культуры, вядомым дзеячам праваслаўнага Адраджэння застаўся наш зямляк Лаўрэнцій Зізаній у памяці нашчадкаў.

¹ Жураўскі А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1967. Т.1. С.233.

² Каменскі Ян Амос. Великая дидактика. М., 1906. С.110.

³ Гл.: Кулиш П.А. Материалы для истории воссоединения Руси. М., 1877. Т.1. С.72; АЮЗР. Ч.1. Т.IV. С.407.

⁴ Библиотека АН Литвы. Отдел редкой книги. Л.4.

⁵ Санчас Ф. Минерва, или О первоосновах латинского языка. Саламанка, 1587. Кн.1. Гл.2.

⁶ Галятковский Иоанникий. Науки короткая albo способа зложєня казанія // Вомперский В.П. Риторика в России XVIII вв. М., 1988. С.27.

⁷ Державин Н. История Болгарии. М.:Л., 1946. Т.2. С.134.

⁸ А.А.Патэбня і А.М.Пяшкоўскі не знаходзілі ў займенніках уласцівасцей самастойных часцін мовы, тоесных поглядаў прытрымліваліся прадстаўнікі расійскай славянафільскай школы Г.П.Паўскі і К.С.Аксакаў.

І.Я. ВОЙНІЧ

ПАТРАНАТ У ЭМБЛЕМАТЫЧНАЙ ПАЗЭІІ СІЛЬВЕСТРА КОСАВА Ў ПРАДМОВЕ ДА ПЕРШАГА ДРУКАВАНАГА ВЫДАННЯ КІЕВА-ПЯЧЭРСКАГА ПАЦЯРЫКА 1635 г.

Толькі ў апошнія дзесяцігоддзі беларускія літаратуразнаўцы сталі актыўна даследаваць такія мала вывучаны від старажытнай пісьмовай творчасці XVI–XVII стст., як прадмовы і пасляслоўі. Аднак пакуль што амаль не ўдзялялася ўвагі польскамоўным прадмовам беларускіх аўтараў, што значна абмяняла ступень вывучаннасці літаратурнага працэсу дадзенага перыяду на Беларусі.

Пачынаючы з твораў Францыска Скарыны, амаль усе друкаваныя кнігі не абыходзіліся без традыцыйнай прадмовы і пасляслоўя. Не стала выключэннем з гэтых правілаў і выданне беларускім пісьменнікам Сільвестрам Косавым на польскай мове аднаго з самых ранніх помнікаў літаратуры так званага перыяду Кіеўскай Русі Кіева-Пячэрскага пацярыка ("Paterikon, albo żywoty ss. Oyców Pieczarskich") ("Патэрыкон або жыцця св. Айцоў Пячэрскіх". Кіеў, 1635)) — зборніка апавядаў аб жыцці першых манахаў Кіева-Пячэрскага манастыра і яго галоўнай святыні — царквы Успення Багародзіцы.

"Paterikon" С.Косава, як лічаць многія даследчыкі, стаў адным з арыгінальнейшых рэдакцый Кіева-Пячэрскага пацярыка. Лічыцца, што гэта было самае першае друкаванае выданне старажытнага помніка ўсходнеславянскай літаратуры. Письменнік не проста пераклаў жыцця пячэрскіх святых са старажытнаруската мовы на польскую – найбольш даступную для чытачоў мову ў Рэчы Паспалітай. Узяўшы за аснову другую Касьянаўскую рэдакцыю "Пацярыка" 1462 г., Косаў надаў свайму твору іншую архітэктанічную цэласнасць. У асноўнай агіяграфічнай частцы ён ўвёў новую стылёва-рытарычную форму падачы зместу са сваім каментарыям і спасылкамі на вядомыя крыніцы, змяніў да патрэб часу ідэйны сэнс асобных жыццёвых пячэрскіх святых, а таксама, выходзячы з патрабаванняў этыкету і барокавых традыцый, ўключыў у кнігу яшчэ некалькі раздзелаў: уступных, дадатковых і паясняльна-тлумачальных.

"Патэрыкон" з'яўляецца найбольш значным выданнем у творчай літаратурнай спадчыне Косава. На тытульным лісце письменнік паведамляе, што "Патэрыкон" быў напісаны *"славянскай мовай законнікам Нестарам, рускім летапісцам"*, і ў прапануемай кнізе аўтар збіраецца растлумачыць гэты твор, карыстаючыся дадатковымі крыніцамі *"эрэчаскіх, лацінскіх, славянскіх і рускіх пісьменнікаў"*. Згодна з традыцыяй прысвячаць выданне кнігі мецэнатам ці вядомым уплывовым і паважаным у грамадстве асобам, Косаў прысвячае свой "Патэрыкон" чарнігаўскаму падскарбію, праваслаўнаму шляхцічу Адаму Кіселю. Патрон кнігі быў выбраны не выпадкова: у асобе Адама Грыгор'евіча Кіселя Сільвестр Косаў бачыў ідэальнага чытача.

На культуру народаў Рэчы Паспалітай у эпоху Адраджэння і асабліва барока паўплывала шляхецкая ідэалогія. Яе аснову складала тэорыя паходжання шляхты ад ваяўнічых сармацкіх плямён. У гэты час асаблівай павагай у грамадстве карыстаўся шляхціч з найбольш старажытнай радаслоўнай. Вобраз шляхціча-сармата становіцца ідэальным вобразам для пісьменнікаў і мастакоў. Менавіта для патрэб шляхты, якая лічыла сябе роўнай каралю і магнатам, пачалі выдавацца кнігі па гісторыі, генеалогіі і геральдыцы Мацея з Мехава, Марціна Кромера, Марціна і Яхіма Бельскіх, Аляксандра Гвагніні, Барташа Папроцкага, Мацея Стрыйкоўскага. У гэтых працах многа гаварылася аб атрыманні тым ці іншым дастойным чалавекам шляхецкага звання, а разам з тым падаваліся звесткі аб паходжанні гербаў і прозвішчаў, якія звычайна выводзіліся з якой-небудзь старадаўняй легенды, ці былі атрыманы ў вядомых бітвах: на Сініх Водах (1363 г.), Грунвальдскай (1410 г.), Аршанскай (1515 г.) і інш.

Старажытныя генеалагічныя карані Адама Кіселя, прыналежнасць да роду, які захаваў праваслаўную *"святую даўнюю веру ў патомках"* і *"веру панам каралям сваім"* – цалкам адпавядала шляхецкай сармацкай ідэалогіі. *"Старажытнасць у расійска-сармацкіх народзе... і дзедаўскай рэлігіі – вось дзве прычыны"*, – гаворыць пісьменнік, – чаму ён *"кнігі пацярыка жыццёвых святых айцоў пячэрскіх пад імём міласцівага пана Падкаморыя"* выдаць вырашыў. Выкарыстаўшы кнігі *"рускіх летапісаў... і польскіх гісторыкаў"*, Косаў ва *"Уступным слове да яго літасці"* (*"Praefacya do lego Mci"*) робіць гісторыка-генеалагічны агляд вытокаў роду Кіселяў, усхваляе вайсковыя подзвігі самога патрона кнігі і яго слаўных продкаў. Паходжанне роду Кіселяў Косаў выводзіць ад легендарнага Свентольдыча і прыводзіць міфалагічнае паданне аб падзеі, апісанай у *"Аповесці мінулых гадоў"* пад 996 годам, калі жыхары Белгарада адстаялі свой горад, абложаны ўжо доўгі час печанегамі, дзякуючы мудрасці аднаго старца, які загадаў *"створити цѣль, в немъ же варятъ кисель, и повелѣ ископати колодязь, и вставить тамо кадь"*¹. Пасля старац запрасяў у горад печанегаў пакаштаваць гэтага кіселя, і тыя, зразумеўшы, што горад голадам не ўзяць, знялі аблогу. Калі летапісец не назваў імя мудрага старца, то Косаў згадвае, што ім як раз і быў Свентольдыч. Гэты Свентольдыч за *"стратэгеу, пры дапамозе якой адстаяў свайму манарху сталіцу, і атрымаў сабе новае прозвішча Кісель, якое шчасліва трываецца і да цяперашніх дзён"*². Апісаную ў летапісах падзею Косаў перанёс з Белгарада ў Кіеў, у часы, калі князь Уладзімір яшчэ не прыняў хрысціянства. Письменнік згадвае, што тое вынаходніцтва продка Адама Кіселя *"дало веру ў багоў сваіх паганскіх, узбудзіла кіяўлян даць адпор печанегам"*. І далей: *"Герад тым, як Уладзімір прыняў Святых крыж і веру, продак Вашай Літасці [Адама Кіселя] гэты тытул атрымаў ад старых раксаланаў"*³.

Падобнымі міфалагічна-мастацкімі тлумачэннямі паходжання шляхецкіх прозвішчаў і радавых гярбоў былі нашпігаваны геральдычныя кнігі Яхіма Бель-

скага, Барташа Папроцкага і больш позняга геральдыста XVIII ст. Каспара Нясецкага. Легенда набыцця Свентольдычам прозвішча Кісель не больш чым мастацкі вымысел Косава, ці саміх Кісельяў. Аднак гэтая легенда ў XVII ст. набыла ўстойлівую папулярнасць на Украіне, што падцвярджаецца звесткамі з Густынскага летапісу і "Сінопсіса"⁴. Хаця і яны аб гэтым паведамляюць з адценнем верагоднасці: "*Человѣка же того, иже хитрость сію избобрѣте, прозваша Кисѣль; а сказыють* [разб. мая – І.В] *его быти от племени и колѣна Свенделда, или Святолда, нарочита советника Святослава и Владимирова*"⁵.

У першых рускіх летапісах асоба Свентольда, ці як падаецца ў першакрыніцы – Свянэлда – усплывае ў 945 г., адразу пасля забойства князя Ігара драўлянамі. Свянэлд, бацька Мсцішы, быў ваяводай пры малалетнім князі Святаславе⁶. Яго сына Люта ў 975 г. падчас палявання гвалтоўна забівае князь Алэг Святаславіч. З-за гэтага паміж братамі Яраполкам і Алегам пачынаецца вайна, у якой Алэг гіне⁷. Імя прыбліжанай да княскага трона асобы Свянэлда ці яго нашчадкаў, вядома, было б згадана летапісцам пры апісанай пад 996 годам падзеі асады Белгарада (а не Кіева, як сказана ў Косава) печанегамі. У летапісу, нагадаем, гаворыцца пра безыменнага старца.

Асоба Адама Кіселя бачылася Косаву ідэальнай і з прычыны таго, што славы продак чарнігаўскага падскарбія згадваўся побач з кіеўскім князем Уладзімірам, пры якім хрысцілася Русь. Косаў на момант выхаду "Патэрыкона" ў царкоўнай іерархіі займаў даволі высокую пасаду – епіскапа. Гэта вымагала яго весці вельмі стрыманую палітыку ў адносінах да свецкай улады. Для асоб такога рангу сярэднявечны культ першых дзяржаўных асоб па-ранейшаму заставаўся недатактыкальным (прынцып стылю манументальнага гістарызму ў сярэднявечнай літаратуры, калі князі, караі і іх дзеянні маляваліся толькі станоўча, выключна ў прыгожых танах). Асоба князя Уладзіміра Святаслававіча асабліва паважанай была ў клерыкальных колах, да якіх належаў і Сільвестр Косаў. Першы рускі мітрапаліт Іларыён у "Слове аб законе і благадаці" пачаў распрацоўваць царкоўны культ Уладзіміра-хрысціцеля, уводзячы яго ў пантэон святых патронаў праваслаўнай рускай царквы нават раней за пакатыкаў Барыса і Глеба. Хвалебнае апяванне працягвалася і ў летапісах, створаных манахамі⁸. Імя князя Уладзіміра звязвалася з магутнасцю і незалежнасцю Русі, як дзяржаўнай, так і царкоўнай. Асоба князя Уладзіміра для ўсходніх славян была такой жа аўтарытэтай, як асоба Карла Вялікага ў Свяшчэннай Рымскай імперыі, ці князя Мешкі Старога ў палякаў. Імя хрысціцеля зямлі рускай, што стала побач з Свентольдам, павінна была падкрэсліць значнасць роду Кісельяў, знайсці самы неабвержаны аргумент на карысць яго старажытнасці і годнасці, каб ніхто не змог ні ў чым усумніцца. Вобраз князя Уладзіміра для гэтай мэты быў ідэальны, а для пісьменніка таго часу было не істотна – ці адпавядае гістарычнай сапраўднасці складзеная ім легенда. У асобе Адама Кіселя Сільвестр Косаў любымі сродкамі імкнуўся стварыць "ідэалізаваны вобраз сучасніка-шляхціча"⁹.

Сярод іншых гераічных продкаў Адама Кіселя асабліваю ўвагу ўдзяляе Косаў яго дзеду – Гневашу Кіселю (які "слаўна адзначыўся.. на марсавым плацу пад Воршай... пад камандаваннем памяці гетмана князя Канстанціна Астрожскага") і бацьку – Рыгору Кіселю, які пад "мужным гетманам Рыгорам Хадкевічам хадзіў, кроў сваю праліваў у Маскоўскай экспедыцыі". Асоба Адама Кіселя, шляхетнасць паходжання, адданасць кіеўскаму князю, а потым польскім каралям, вайсковыя подзвігі, вернасць праваслаўю трактаваліся Сільвестрам Косавым "як неабходная перадумова рэцэпцыі ўвасобленых у кнізе рэлігійна-этычных і грамадска-патрыятычных ідэй"¹⁰.

Традыцыйна ў прадмову-прысвячэнне да твора ўключаецца эмблематычны кампанент-трыяда: надпіс-дэвіз (inscriptio, motto), сам герб і гербатлумачальны верш-панегірык, з якога пачынаецца твор. Пасля загаловку "*На слаўны кляйнот у Сарматыі расійскай, старажытнага дома паноў Кісельяў*", гербавага шчыта з ініцыяламі: наверху – АКРС – (Adam Kisel Podkomorzy Czarnihowski), унізе – SN – (хутчэй за ўсё – Świętolda Nazwisko (Свянтольда Імя), яшчэ ніжэй прыведзена наступная эмблематычная частка – дэвіз, зашыфраваны ў літарах D.I. K.M., які нам расшыфраваць не ўдалося.

Выданне аднаго з самых старажытных і найбольш значнага літаратурнага помніка Сярэдневяковай Русі патрабавала велічы і грунтоўнасці ва ўсім. У "Патэрыконе" Косаў змяшчае цэлых пяць эпічных вершаў – эпіграм – у гонар патрона выдання. Гэтым ён хацеў падкрэсліць важнасць не толькі самой кнігі,

але і асобы Адама Кіселя, чый продак быў яшчэ больш старажытным, чым жыццёвы асобы Кіева-Пячэрскага пацерыка. Але, магчыма, гэта тлумачылася спешным выданнем кнігі ў свет: Косаў на час выхаду "Патэрыкона" (1635 г.) павінен быў ужо даўно пакінуць Кіеў, бо атрымаў пасаду епіскапа Мсціслаўскага, Аршанскага і Магілёўскага. Яго папярэднік па кафедры Іосіф Бобрыкавіч памёр яшчэ ў 1634 г. Сам Косаў пачаў гаворыць у прадмове, што асобу патрона ён шукаў ужо пасля напісання асноўнай агіяграфічнай часткі кнігі. Пагэтаму сам ён паспеў напісаць у гонар Адама Кіселя толькі адну кароткую эпіграму, яшчэ чатыры геральдычныя вершы напісаны Афанасіем Кальнафойскім. Усе пяць вершаў раскрываюць сімвалічную ўзаемасувязь гербавых знакаў з асобай Адама Кіселя, усім яго родам і ў першую чаргу славутым продкам Свянтольдычам.

Сам герб роду Кіселя змяшчаў няшмат дэталей: у цэнтры на белым полі – вайсковы намёт, пакрыты шаломам з мальцыйскім крыжам. Гравюра герба аблямоўваецца вянком з дубовых лістоў, выходзячых з рыцарскага забрала. І аб'ядноўвае ўсю кампазіцыю геральдычнага шчыта выява трохвежавай фартэцы.

Сільвестру Косаву, як ужо гаварылася, належыць толькі першы верш. Панегірык поўнаасцю адпавядае ўзору геральдычнай паэзіі XVI–XVII стст., напісаны характэрнай для славянскіх моў сілабікай з жаночай клаўзулай і абавязковай сумежнай рыфмоўкай. У вершы строга вытрыманы папулярны на той час трынаццаціскладовы радок з цэзурай пасля сёмага складу, хаця чаргаванне націскных-неннаціскных складоў не заўсёды адпавядае класічным нормам. У адпаведнасці з традыцыйнымі правіламі для падобных эмблематычных вершаў, эпіграма Косава змяшчае мінімальна неабходную колькасць радкоў (у дадзеным выпадку – шэсць).

Ва ўступе паэт гаворыць аб намаляваных на гербе знаках: намёце (шатры) са святым крыжам:

W Polu Namiot, a nad nim bżiszczy się Krzyz święty.

To dom Marsów

(У полі намёт, а над ім блішчыць крыж святы.

Гэта дом Марсаў...)

Рыцарскі знак "намёт" азначаў, што ўладальнікі герба праславіліся ў вайсковых паходах. Акцэнт увагі – на крыжы, які не проста знаходзіцца, а "блішчыць", быццам на купалах праваслаўнай царквы, сімвалізуе тое, што вайсковы шацёр – "надзейны прытулак для царквы і Бацькаўшчыны"¹¹; ён сімвалізуе непарыўнасць "дома Кіселяў" з хрысціянскай верай.

Слава, дабытая ў вайсковых паходах, была галоўным прадметам гонару шляхты, таму вайсковыя геральдычныя знакі (меч, шабля, шалом, маджэра, дзіда, лук, стрэлы, вайсковы намёт, узброены ваяр) былі даволі папулярнымі. Наяўнасць у гербе гэтых знакаў дапамагала геральдыстам выявіць сімвалічны сэнс дадзеных знакаў, а паэтам – апяваць іх у вершах. Па традыцыях паэзіі, усё, што нагадвала вайну, вайсковыя справы, зброю, знакі і г.д., алегарычна ўвасаблялася ў вобразе старажытнарымскага бога вайны Марса. Сімвалічная сувязь вайсковага гербавага знака з антычным богам адлюстравана і ў панегірыку Афанасія Кальнафойскага. Ва "Уступным слове" Косаў таксама неаднаразова замяняе слова "вайна" алегарычным вобразам Марса: "кывавы Марс справы ўчыніў", "продкі ў цесным кантакце з Марсам прадстаўлены былі", "на марсавым плацу пад Воршай". Спалучэнне хрысціянскіх ("крыж святы") і антычных сімвалаў-вобразаў – характэрная з'ява для літаратуры барока з часоў Адраджэння.

Вобраз антычнага бога вайны спадарожнічае імя кіеўскага князя Уладзіміра, пры якім, свярджжае паэт, быў набыты клейнот роду Кіселяў. Тут і ў наступных двух радках паэт, як гэтага вымагае кароткая эпіграма, вельмі сцісла і лаканічна паведамляе аб існаванні старажытнай легенды роду Кіселя:

... to Klejnot z Włodzimierzem wzięty.

Ten znak nosił Świętoldychz, Mąż Ruski, którego

Ruś Kiselem nazwała od kunsztu sławnego.

(... то клейнот пры Уладзіміры набыты.

Гэты знак насіў Свянтольдыч, муж рускі, якога

Русь Кіселем празвала за знаходніцтва слаўнае.)

Косаў як бы імкнецца абудзіць у чытача цікавасць да апетай у вершы старадаўняй легенды, абавязкова раіць звярнуць увагу на наступную частку прадмо-

вы "Уступнае слова да яго літасці", дзе падрабязна расказваецца, што гэта за "знаходніцтва слаўнае", за якое Адам Кісель атрымаў сваё прозвішча.

Завяршаецца панегірык традыцыйным пажаданнем свайму патрону самага найлепшага:

**Stąd od wieków z Kijowom dom Kisielów słynie
I będzie słynąc, póki Dniepr w swych brzegach płynie.**

(Адсюль спрадвеку з Кіевам дом Кіселяў славіцца

І будзе існаваць, пакуль Дняпро ў сваіх берагах плыве.)

Падобнае пажаданне даўгавечнасці славы ўладальнікам гербу было не новым у геральдычнай паэзіі народаў Рэчы Паспалітай¹². Косаў увёў у свой верш усходнеславянскія фальклёрныя матывы. Культ вады ў беларусаў і ўкраінцаў (Купала) папулярны з язычніцкіх часоў. Невыпадкова, што для свайго вобразу паэт выбірае самую магутную раку ўсходніх славян – Дняпро – і жадае дому Кіселяў такой жа велічы і даўгавечнасці.

У цэлым панегірык не вызначаўся мастацкай арыгінальнасцю: мінімальная колькасць радкоў, сціпласць на тропы, традыцыйнасць вобразоў і характарыстык пры раскрыцці сэнсу геральдычных знакаў. Аднак мінімальная колькасць радкоў панегірыку Косава вельмі добра дапоўнілася вершамі Кальнафойскага. Гэтыя эпіграмы даволі разнастайна і арыгінальна тлумачылі сэнс асобных знакаў гербавага шчыта Адама Кіселя, ўдала раскрывалі сімвалічную ўзаема-связь гэтых знакаў са справамі нашчадкаў легендарнага Свянтольдыча, падкрэслівалі іх веліч і славу.

Перакладам "Патэрыкона" на польскую мову і прысвячэннем яго годнаму чалавеку з "народу сармацка-расійскага, роду даўняга", Косаў атрымліваў сваеасабліваю індальгенцыю на тое, што кніга жыццй святых айцоў пячэрскіх без перашкод зможа дайсці да патрэбнага чытача і адначасова будзе пад патранатам даволі вядомага дзяржаўнага мужа.

¹ Памятники литературы Древней Руси. М., 1978. С.142.

² Kossów S. Paterikon, albo żywoty ss. Oyców Pleczarskich. Арк.4 зв.

³ Там жа. Арк.5.

⁴ Гл.: Ісіченко Ю.А. Киево-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI – пачатку XVII ст. на Україні. Київ, 1990. С.108.

⁵ Синопис. Київ, 1680. Арк. 30–30 зв.

⁶ Памятники литературы Древней Руси. С.68.

⁷ Там жа. С.88.

⁸ Гл.: Молдован А.М. "Слово о законе и благодати" Илариона. Киев, 1984; Владимир Святой / Лики давних времен. СПб., 1991.

⁹ Ісіченко Ю.А. Киево-Печерський патерик... С.100.

¹⁰ Там жа.

¹¹ Саверчанка І.В. Старажытная паэзія Беларусі. Мн., 1992. С.54.

¹² Ісіченко Ю.А. Киево-Печерський патерик... С.109.

К.Ц.БРУЕВА

РОЛЯ ГУКУ Ў СТВАРЭННІ І РАЗВІЦЦІ СУСВЕТУ (на матэрыяле міфапаэтычнай творчасці)

У свядомасці лінгвіста гук перш за ўсё атаясамліваецца з паняццем важнай адзінкі маўлення. Але ў большасці старажытных літаратурных твораў ён выступае як асноўны элемент, які браў удзел у стварэнні Сусвету. У той жа час мы надаем вялікае значэнне Першаму Слову, без якога «нічога не пачало быць, што пачало быць» (Іаан. 1:3). Слова, пра якое гавораць гэтыя радкі, ёсць Першародная Мудрасць. Гэтаму паняццю адпавядае санскрыцкі дзеяслоўны корань «веда», які ў беларускай мове мае адпаведнае сэнсавое нападуненне.

У Ведах, связчаных індыйскіх пісаннях, сцвярджаецца, што Вышэйшая Мудрасць прыйшла з духоўнага свету і заўсёды перадаецца шляхам вучнёўскай пераемнасці.

Паколькі раней людзі валодалі дасканалай памяццю, то Ведаў доўгі час існавалі ў вуснай традыцыі і ў выглядзе пісьмовых тэкстаў былі занатаваны на санскрыце некалькі тысяч год назад.

У каментарыі мудраца В'ясы да Веданты – апошняга слова Ведаў – гаворыцца: «Неба ўзнікае з гуку», «Ён уваходзіць у асабістае сэрца, распрасцёртае

ў выглядзе неба, і кладзецца ў яго». Тут маецца на ўвазе Вярхоўная Абсалютная Ісціна, якая атаясамліваецца з паняццем «Бог».

Лёгка заўважыць, што большасць уласных імёнаў, якімі многія народы свету надзялілі Усывышняга, мае сукупнасць блізкіх па ўтварэнню гукаў, сярод якіх асабліва вызначаецца гук «р». Гэта імёны, якія ў беларускай мове гучаць як «Крышна», «Мітра», «Гор», «Ра», «Род», «Уран», «Кронас», «Хрыстос».

Адным з першых на ролю гука «р» у развіцці міфалагічнай свядомасці звярнуў увагу А. Афанасьеў. Ён надаваў гэтаму гуку значэнне хуткага руху¹.

Вызначэнне гуку заўсёды звязваецца з рухам. Інакш кажучы, гучыць тое, што рухаецца. У сваю чаргу, рух – гэта адна з якасцей матэрыі, а таму свяшчэнны тэзіс пра ўзнікненне ўсяго матэрыяльнага з гуку не з’яўляецца антытэзай важнага філасофскага пытання. Адсюль вынікае, што гук «р», з’яўляючыся часткай боскіх імёнаў, не толькі ўказвае на Вярхоўнага Бога, але і характарызуе Яго як стваральніка ўсяго існуючага – матэрыяльнага і духоўнага.

Цікава, што ў беларускай мове некаторыя словы з карэнным «р» таксама займаюць важнае месца ў характарыстыцы паняцця «жыццё» (напр.: «крыж», «дрэва», «сэрца», «кроў», «карова», «крыніца»).

Гуку надавалася важнае значэнне ў касмагоніях свету. Але перш за ўсё ён усведамляўся старажытнымі як вобраз рэальнага аб’екта, так званая тонкая форма матэрыі. Пагэтак сапраўднае імя Бога – Яго гукавы вобраз, усеахопнае Яго імя, ніколі не было вядома тым, хто не валодаў своеасаблівымі ведамі. У паўсядзённым жыцці людзі карысталіся боскімі імёнамі-эпітэтамі.

У егіпецкіх міфах мы знаходзім цікавы факт: багіня Ісіда пажадала, каб сам вярхоўны бог Ра адкрыў ёй сваё імя. «Ра растварыўся ў сусвецце. Сусвет пашырыўся. І ў цэнтры паказалася сэрца (тут і далей разрадка наша. – К. Б.), і нябачнае слова напоўніла ведам і Ісіду». Важна тое, што гэтая выснова амаль даслоўна паўтарае цытаваныя намі радкі з твораў, якія адносяцца да ведычнай літаратуры. Сэнс іх заключаецца ў тым, што імя Бога не адрозніваецца ад Яго самога і ўвасабляе Абсалютныя веды. Сапраўдныя веды павінны ісці ад сэрца і ўспрымацца сэрцам. Ніводнае свяшчэннае пісанне не называе Бога «Сусветным Розумам». Але ў той жа час Ён валодае гэтай якасцю, як і ўсімі астатнімі рысамі індывідуальнасці. Мы прызнаем Яго як Асобу. Паняцце, якое заключаецца ў слове «розум», безумоўна, з’яўляецца сінонімам ведаў або Першароднай Мудрасці, дадзенай Богам.

Цікавыя факты падаюцца і ў біблейскіх тэкстах. Так, у Евангеллях ад Матфея (26:30) і Марка (14:26) гаворыцца пра спяванне Хрыста і апосталаў пасля Таемнай Вячэры. Апалагеты хрысціянства надаюць гэтаму эпізоду вялікае значэнне. Растлумачыць яго можна так: тых, хто хістаецца, Бог звязвае і далучае да Сябе Словам (Мудрасцю) і Музыкай (Гармоніяй).

Важным элементам абрадаў у многіх народаў свету з’яўляюцца малітвы і духоўныя спевы, а часткі некаторых свяшчэнных пісанняў называюцца песнямі і маюць паэтычныя формы. Старажытныя ведалі, што камбінацыя гукаў, пабудаваная своеасаблівым шляхам, выклікае адпаведны вынік. На гэтым і заснаваныя не толькі малітвенныя і замоўныя формулы, мантры, якія ў сваёй большасці не змяніліся да нашага часу, а таксама і тэорыі пабудовы твораў музычных, вядомыя нам са старажытнасці.

Агульнавядома, што на Русі ў часы панавання небяспечных эпідэміяў білі ў набат і рабілі малебен. Ужо тады людзі ведалі, што гук валодае ўздзеяннем на тонкія матэрыяльныя элементы, і гукавая вібрацыя спрыяе ачышчэнню атмасферы. Паколькі гукі маюць рознае паходжанне, то адпаведна розным будзе і іх уздзеянне. Напрыклад, шум – гэта праява нечага неўнармаванага, неапрацаванага. У той час як музыка з даўніх часоў лічыцца сінонімам Гармоніі. «Менавіта ў Музыцы, – вырашыў Піфагор, – заключана таямніца гармоніі. А паколькі ўвесь космас устанавлены на прынцыпе гармоніі, то ён таксама ёсць Музыка»³.

Мы адзначылі, што Сусвет складаецца з вібрацый, якія маюць розныя вытокі і праходзяць у розных кірунках. У гэтым заключаецца сэнс вучэння пра музычную гармонію космасу, якое найбольш распрацавана на Усходзе і ў Старажытнай Грэцыі. Так, у індыйскіх музычных трактатах гук разглядаецца як энергія космасу, якая дала пачатак жыццю, і праводзяцца аналогіі сямі гукаў індыйскага ладу з сямю планетамі Сонечнай сістэмы. У сваю чаргу, Піфагор, Платон і Нікамах гавораць пра «музыку сфер» або «нябесны гептахорд»: планеты ў сваім

руху звіняць, але мы прывыклі да гэтых гукаў і не чуем іх. Гэтую тэорыю падтрымліваў і Арыстоцель.

Вельмі цікава і падрабязна гаворыць пра паходжанне нябесных «нот» Г.Гурджыеў у «законе актаў», своеасаблівым варыянце тэорыі пра «музыку сфер». Сусветная актава пачынаецца з Абсалютнага «до». «Міры, якія Абсалютнае стваряе ў сабе, — гэта «сі». Інтэрвал паміж «до» і «сі» запоўнены воляй Абсалютнага (...). «Сі» пераходзіць у «ля», якім для нас з'яўляецца наш зорны свет, Млечны Шлях. «Ля» пераходзіць у «соль» — наша Сонца, Сонечную сістэму. «Соль» пераходзіць у «фа» — свет планет (...). Выпраменьванні планет, якія нясуць да Зямлі розныя ўплывы, не здольны дасягнуць яе, а дакладней, не ўспрымаюцца Зямлёй, якая іх адлюстроўвае. Для таго, каб запоўніць «інтэрвал», у гэтым пункце (...) створаны своеасаблівы апарат (...). Гэты апарат — арганічнае жыццё на Зямлі. Арганічнае жыццё (...) робіць магчымым далейшае развіццё і рост Зямлі, «мі» касмічнай актавы, а потым яе «рэ», або Месяц, пасля чаго ідзе другое «до» — Нішто⁴.

Пра ўсе гэтыя рэчы гаварылі і пісалі людзі не проста таленавітыя, а геніяльныя, абраныя Богам. Толькі цяпер, у XX стагоддзі, навука здолела «пачуць» Космас і засведчыла, што, сапраўды, Сонца дае акустычныя хвалі, а Месяц і зоркі з планетамі таксама ўздзейнічаюць на жыццё Зямлі.

Уявім сабе, што калісьці існавалі людзі са слыхам «ад Абсалюта». Яны мелі здольнасць чуць «музыку сфер». Потым гэтыя чалавечыя якасці, як і дасканалая памяць, страціліся, музыку і літаратурныя творы сталі занатоўваць пісьмовымі знакамі. Абсалютны слых у сучасным разуменні — гэта толькі рэшткі таго, Сапраўднага Слыху. Тыя, каму ён належаў, маглі валодаць самымі незвычайнымі музычнымі інструментамі. Музыка стаў пасрэднікам паміж людзьмі і Богам. У такім сэнсе мы можам разглядаць гэты вобраз ва ўсіх фальклорна-літаратурных творах.

У сусветна-казачным эпасе існуе цэлая група сюжэтаў, якую можна аб'яднаць назвай «Музыка-чарадзея». Галоўнае адрозненне паміж імі — выкарыстанне ў тэкстах музычных інструментаў, характэрных галоўным чынам для той ці іншай мясцовасці. Так, ва ўсходнеславянскіх казках музыка найчасцей іграе на духавым інструменце (дуда, дудка, жалейка). У рускіх і ўкраінскіх тэкстах фігуруюць таксама гуслі, бандура.

У казках некаторых славянскіх народаў сустракаецца скрыпка. Гэты музычны інструмент пачаў вырабляцца ў Еўропе ў эпоху Сярэднявечча, але трапіў на тэрыторыю рассялення славян пазней. Таму казачны матыў чарадзейнай скрыпкі значна маладзейшы за матыў чарадзейнай дудкі.

У канцы XIX — пачатку XX ст. вобраз скрыпкі пачалі выкарыстоўваць у сваёй творчасці беларускія пісьменнікі. Напрыклад, другі зборнік Ф.Багушэвіча (1894) называўся «Смык беларускі» (першы зборнік, заўважым, меў назву «Дудка беларуская» — 1891). У ім, па выказванні царскага цензора, «апяваюцца радасці і нягоды жыцця беларускага селяніна»⁵. Сам жа Ф.Багушэвіч наўмысна ўзяў такую назву: «Смык ёсць, а хтось скрыпку, можа, зробі, а там была «Дудка» — вот мы і зробім музыку». Гэтую ідэю падтрымала Цётка і назвала свой зборнік, у які увайшлі вершы 1905 і 1906 гг., «Скрыпка беларуская».

Народныя майстры адразу спасціглі таямніцы гучання і сакрэты вырабу скрыпкі. Але ж любімай у народзе засталася свая жалейка, дудка, якую нават малыя дзеці маглі зрабіць самі. Нездарма зборнік Я. Купалы так і называецца: «Жалейка» (1908). Іменна з гэтым інструментам не развітваецца Іванка, герой казкі «Чарадзейнае дудка», і з дапамогай музыкі знішчае паноў — нашчадкаў Змея.

Супраціўнікамі ўсіх казачных музыкантаў выступаюць розныя незвычайныя істоты, найчасцей — у выглядзе чорта або Змея. Мы будзем лічыць іх прадстаўнікамі хаатычнай арганізаванасці свету. Музыка прызваны дзеля яго ўпарадкавання, гарманізацыі, дзеля знішчэння праявы нечага асабліва небяспечнага. Але ён ніколі не спрабуе перарабіць свет цалкам, іначай парушыцца раўнавага паміж усім існуючым.

Адным з цікавых фальклорных вобразаў, які мае дачыненне да гукавой арганізацыі Сусвету, з'яўляецца вобраз Салаўя-разбойніка. Большасць сучасных даследчыкаў славеснасці звязвае яго з вобразам Змея, выгляд якога мог прымаць славянскі Вялес (Волас)⁶. Сапраўды, імя гэтай істоты — Салавей-разбойнік — нагадвае нам антрапаморфнае стварэнне. У яго адна частка цэла звярыная

(птушыная), а другая з'яўляецца найменнем чалавека, які сваімі ўчынкамі шкодзіць усяму свету. Ягоны свіст у дадзеным выпадку выступае сэнсавым адпаведнікам смерці.

Гукі, якія ўтварае Салавей-разбойнік, надзелены ўраганнай сілай: будынкі хістаюцца, злятаюць крыжы з цэркваў, дрыжыць зямля, вада становіцца мутнай, дрэвы выварочваюцца з каранямі. Адным словам, парушаецца раўнавага ў прыродзе. Сусвет прыходзіць у стан, блізкі да Хаосу – на ім жыццё заканчваецца, але з яго ж і пачынаецца. І гук, як мы бачым, іграе тут галоўную ролю: пасля «ліквідацыі» Салаўя народным героем з частак цела першай істоты ўтвараюцца маленькія птушачкі-салаўі. Яны сваімі цудоўнымі спевамі ўзнаўляюць гармонію ў свеце, становяцца сімвалам веснавой Песні Кахання.

«Наколькі чалавек кахае, настолькі ён звязаны з Богам – першавытокам любові. Любоў жа спалучае ўсё ў Сусвеце, гэта тая сіла, якая толькі і робіць Космас Космасам, гэта значыць, гармонія і парадкам у адрозненне ад Хаосу». Самая цудоўная музыка ў свеце нараджаецца менавіта ў сэрцах закаханых. Горача любячым сэрцу адкрываецца Вялікая Таямніца: яно здольнае знайсці і ўсвядоміць Бога.

Тэзіс «Бог ёсць Любоў» найбольш распрацаваны буйнейшымі культурамі свету – ведыйскай і хрысціянскай. Паводле першай узгаданай традыцыі адна з аватар Госпада – Крышна – ўяўляецца юнаком, які іграе на флейце. Старажытнаіндыйскія тэксты падкрэсліваюць, што душа гопі (дзяўчынкі-пастушкі. – К.Б.), пачуўшы яе гукі, пагружаецца ва «ўспаміны» пра блізкасць з Госпадам Крышнай, увасабленнем Сусветнага Духу. Душа чалавека атаясамліваецца з кропляй, Бог – з акіянам. Кропля-душа імкнецца зліцца з Сусветнай Душой і робіць гэта праз Любоў.

На нашу думку, маюць рацыю паэт Л. Пранчак і кампазітар Л. Захлеўны – стваральнікі песні «Каля Чырвонага касцёла», якая хутка стала папулярнай на Беларусі: «Каля Чырвонага касцёла (тут і далей разрадка наша. – К.Б.) // На флейце ты іграла сола... // І покуль музыка гучала, // Яна мяне з табой вянчала». Выдзеленыя словы яшчэ раз падкрэсліваюць, што сувязь людзей паміж сабою, а таксама з Богам адбываецца праз Музыку і Любоў.

Названая ў працывастаноўках радках флейта – адзін са старажытнейшых музычных інструментаў, вядомы розным народам пад назвамі жалейка, дудка, свірэль, сапелка, флуер, лімба, скудучай, сірынга і інш.

Паводле грэчаскіх міфаў, флейту стварыла багіня Афіна, але, убачыўшы падчас ігры на ёй сваё непрыгожае адлюстраванне ў вадзе, выкінула яе. Афіна – адна з цнатлівых алімпійскіх багін, а таму, на нашу думку, сваімі паводзінамі яна вельмі рэзка падкрэсліла, што гэты інструмент сімвалізуе прыналежнасць яго да мужчынскага полу.

«Пол і сэксуальнасць складаюць неад'емную частку сімвалічнай культуры чалавецтва», – падкрэслівае І.Кон⁸. Многія даследчыкі сусветнай міфа-паэтычнай спадчыны адзначаюць актыўнасць, «інструментальнасць» мужчынскай ролі ў чалавечым жыцці. «Мужчынскі пачатак» «апазнаецца ў інструментах або іх дэталях, якія ўзыходзяць да ствала, сцебля, палкі».

Гасподзь – Бог-бацька, Бог-стваральнік – у свядомасці народа набывае спецыфічныя «мужчынскія» прыметы, у лік якіх уваходзіць і здольнасць апладняць. Пагэтаму «ўсепрывабны» Крышна іграе на флейце, паколькі Ён з'яўляецца крыніцай усіх формаў Любові.

Флейта была таксама прыналежнасцю грэчаскага Дыяніса. Калі разглядаць вобраз гэтага антычнага бога ў вузкім сэнсе, можна адзначыць, што ён сімвалізаваў фізічнае, плоцкае каханне, ярка выражанае апладненне вадкасцю ў процілегласць сонечнай (вогненнай) апладняючай энергіі, адпаведнікамі якой з'яўляюцца струнныя музычныя інструменты. «На струнах сонца залатых», выкарыстоўваючы словы М. Багдановіча, іграў грэчаскі Апалон. Яго інструмент, а таксама інструмент Арфея, які па адной з версій лічыцца сынам Апалона, мае розныя назвы – кіфара, формінга. Іх, як і духавыя тыпу флейты, можна аднесці да разнавіднасцей аднаго музычнага інструмента тыпу ліры. Да яго ж адносяцца, напрыклад, гуслі Баяна і кантэле Вянямёйна – герояў адпаведна славянскага і карэла-фінскага эпасу, якія маюць непасрэднае дачыненне да стварэння і развіцця Сусвету.

Узяўшы за аснову сімвалічнае падабенства «струна – сонечны прамень», мы можам растлумачыць ролю скрыпкі ў фольклору і літаратуры славян. Паколькі

яна з'яўляецца струнным музычным інструментам, то сімвалізуе імкненне чалавека, народа да светлага, радаснага, бестурботнага жыцця, як расліна цягнецца да сонца.

Мы схіляемся да думкі, што імёны «Апалон» і «Купала» маюць адзіны карань. Але чамусьці іх этымалогія, за выключэннем адзінкавых выпадкаў, ніколі не параўноўвалася даследчыкамі ў такім накірунку¹⁰. Дарэчы, славянскі бог Купала таксама сімвалізаваў сонца – сонца летняе – і ў яго гонар дагэтуль праводзяцца святы, якія на пачатку мелі даволі смелую эратычную афарбоўку.

У свеце Дыяніса быў яшчэ адзін бог, якому прыпісваецца стварэнне новай разнавіднасці флейты – сірынгі. Яго імя – Пан. Ён увасабляў, як і Дыяніс, мужчынскі пачатак, але з другога боку меў, як і Апалон, рысы архаічнага, даалімпійскага бога Прыроды – прыгожай, некранутага, цнатлівай. У гэтай сувязі існуе ў грэчаскай міфалогіі цудоўны аповед. Аднойчы Пан паказаў німфу Сірыngu. Але тая спалохалася яго знешняга выгляду (па ўяленню грэкаў, Пан быў рагаты, з казлінымі капытамі і кудлатай поўсцю на целе) і папрасіла бога ракі ўратаваць яе. Так німфа пераўтварылася ў трыснёг. З гэтай расліны і зрабіў Пан інструмент, які стаў называцца імем німфы – сірынга. У часы, калі бог іграў на ім, сусцішвалася ўсё навокал. Німфы, дрыяды, арыяды, сядячы побач, слухалі поўную замілавання і спачування трагічную гісторыю кахання. Ніхто больш не папохаўся Пана, бо не можа прынесці шкоду той, чыя душа напоўнена такім пяшчотным пацуждём.

У гэтай сувязі можна ўспомніць сусветна вядомы казачны матыў «дзяўчына і звер» і яго літаратурныя апрацоўкі («Прыгажуня і пачвара» Л. Дэ Бамона, «Бяляначка і Ружачка» братоў Грым, «Пунсовая кветачка» А.Аксава). Але ў легендзе пра Пана і Сірыngu выразна адчуваецца матыў «дрэва на магіле»: дудка, зробленая з галінкі дрэва, якое вырастае на месцы пахавання бязвіннай ахвяры, сама выкрывае забойцу. У сучаснай літаратуры гэты матыў, надаўшы яму псіхалагічную нагрукку, цудоўна выкарыстаў майстар дэтэктыва В.Пронін у сваім творы «І заспявала свірэль чалавечым голасам...».

Разглядаючы ролю гука ў стварэнні і развіцці Сусвету, магчыма выйсці на розныя тэарэтычныя пытанні. У дадзеным артыкуле мы толькі акрэслілі кірункі даследавання адной з праблем, якія ўзнікаюць пры вывучэнні сусветнай міфапаэтычнай спадчыны.

¹ Афанасьев А. Н. Живая вода и вещее слово. М., 1988. С.305–306.

² История и религия. Мн., 1995. С.292.

³ Шамякина Т.І. Гісторыя сусветнай эстэтычнай і літаратурна-тэарэтычнай думкі. Мн., 1991. С.5

⁴ Успенский П. В. В поисках чудесного. СПб., 1992. С.154.

⁵ Лойка А. А. Гісторыя беларускай літаратуры: Дакастрычніцкі перыяд. Мн., 1989. Ч.1 С.264.

⁶ Гл.: Мифы народов мира. В 2 т. Т.2. М., 1992. С.460.

⁷ Паводле: Шамякина Т.І. // Роднае слова. 1992. №12. С.44.

⁸ Гл.: Кон И. С. Введение в сексологию. М.; 1989. С.94.

⁹ Гл.: Цивьян Т. В. // Этнические стереотипы мужского и женского поведения. СПб., 1991. С.78–79.

¹⁰ Гл.: Кавалёва Р. М. // Весн. Беларус. ун-та. Сер.4. №3.

Г.АУЭРСВАЛЬД, А.А.ЛОЙКА

ПЕРАКЛАДЫ ТВОРАЎ Ф.ШЫЛЕРА І Ё.В.ГЁТЭ Ў КАМПАРАТЫЎНЫМ АСПЕКЦЕ

1. Ці мужыцкая “Мужыцкая серанада” Ф.Шылера?..

Наперш згодзімся з думкай украінскага даследчыка нямецкай паэзіі Грыгорыя Кочура, які ў прадмове да зборніка выбранай лірыкі Фрыдрыха Шылера ў перакладах на украінскую мову пісаў: “Тым, хто звык традыцыйна ўяўляць сабе Шылера як паэта высокіх, ідэальных парыванняў, пэўнаю неспадзянкаю ў яго творчасці будуць такія вершы, як “Мужыцкая серанада”, такія вершаваныя жарты, як “Помста муз”¹. Іншымі словамі, кожнага можа здзівіць тое, што Шылер-рамантык быў яшчэ і гумарыстам, ды ледзь не побытавага рэалізму. Украінскі перакладчык Мікола Лукаш даў першаму з успомненых Г.Кочурам жартоўных твораў Шылера некалькі відазмененую назву – “Сельская серанада”. Сельская,

то ўжо не мужыцкая, хоць на сяле жылі менавіта мужыкі, але іх называлі і сялянамі, а ў Германіі – баўэрамі.

Рускі ж перакладчык той жа серанады Л.Гінзбург аддаў перавагу назве “Мужіцкая серенада”, а мог бы спыніцца і на азначэнні “крэстьянская”. Аднак “мужіцкое” у рускай мове мае свой акрэслены імідж, і не без таго, што прыніжае годнасць сялянціна, бачыць у мужыку сацыяльна-супрацьпастаўленае двараніну як “белай костцы” больш грубае, неабцёсанае, кажуховае і менавіта больш прастанароднае, чым уласна народнае.

Што да беларусаў XIX–XX стст., то праблема “мужычага”, “мужыка” была тут, пэўна, першаступенная: вобраз мужыка ў беларускай літаратуры быў скразным, цэнтральным. Першым друкаваным творам Янкі Купалы быў верш “Мужык”. Беларускую нацыю У.І.Ленін адносіў да так званых мужыцкіх. Верш Янкі Купалы “Мужык” быў маніфестацыйным; ён якраз адстойваў высокую чалавечую годнасць мужыка, якога ў Беларусі іначай, як варонай, дурным мужыком прадстаўнікі вышэйшых слаёў грамадства не называлі. Таму менавіта ў беларуса і магло ўзнікнуць пытанне, ці мужыцкая “Мужыцкая серенада” Ф.Шылера? Так сказаць, комплекс мужыка, унутраны пратэст супраць таго, што ставіць яго ў няпаўнацэнны рад, – комплекс няпаўнацэннасці, які не можа не параджаць адруху, супраціву, жадання нешта ўдакладніць і паставіць на сваё месца.

Рускі перакладчык Л.Гінзбург, відаць, згадзіўся з мужыцкай існасцю “Мужыцкай серенады”, калі захаваў менавіта гэтую назву. Аўтар жа “Заўваг” да кнігі перакладаў лірыкі Ф.Шылера на рускую мову М.Вільмант быў, на нашу думку, больш дакладны, калі зазначаў: “Напісана па ўзору сатырычнага гарадскога фальклору, які пацешваўся над сялянскай любоўнай лірыкай, якая на грубы лад наслідавала галантным песням рыцараў-мінезінгераў”². Значыць, “па ўзору сатырычнага гарадскога (падкрэслена намі – Г.А., А.Л.) фальклору”, і таму гэтая серенада ўжо гарадская, а не сельская, бюргерская, а не баўэрская.

Ды М.Вільмант піша аб серенадзе Ф.Шылера і як “пацесе над сялянскай любоўнай лірыкай...” Тут зноў размова ідзе аб пацесе гараджаніна над сялянцінам, і якія тады падставы, каб серенаду прысвячаць таму, з каго пацяшаюцца, а не таму, хто пацяшаецца? І, значыць, серенада Ф.Шылера гучыць не з вуснаў сельскага чалавека, а гарадскога – з вуснаў гараджаніна, які “на грубы лад” высмейваў, па-першае, галантную лірыку рыцараў-мінезінгераў, па-другое, – ускосна, – і героя-селяніна, які рашаў упадабніцца ў тонкасцях кахання да тых жа рыцараў.

“Грубы лад” гэты, аднак, менавіта таму, што грубы, не проста грубіянам рабіў, так сказаць, лірычнага героя серенады Ф.Шылера. Ад грубіяна тонкая мяжа да хама, хамулы, і тут ужо – абражальнае для селяніна, для мужыка. Рускі і украінскі перакладчыкі серенады Ф.Шылера на тое, уласна, і пайшлі, калі серенаду Шылера назвалі адзін – мужыцкаю, другі – сельскаю. А што мы маем у самага Шылера, калі не браць пад увагу загаловак яго гумарыстычнага твора?

Серенада гэтая, калі быць дакладнымі, зусім не серенада, а пародыя на яе – шылераўская пародыя на выэлімініраванае, псеўдагалантнае мінезінгерства, шылераўскае яго высмейванне. Важна падкрэсліць, што твор Ф.Шылера – менавіта пародыя на жанр серенады, на пэўны “размастачаны”, эпігонны, шаблонны стыль. Асветніцтва любіла “энеіды навыварат”, іраічныя, а не гераічныя паэмы. Нечым тыпалагічна падобная да іроікамічных паэм Асветніцтва і іроісеренада рамантыка Ф.Шылера. Пры гэтым высмейваецца не столькі герой, колькі інфляцыя жанру, стылю.

Дарэчы, у гэтым рускага перакладу зусім няма мужыцкіх, сельскіх дэталей. Герой тут сацыяльнай акрэсленасці не займеў. “Шляпа і камзол” – гэта хутчэй аксесуары гарадскога франта, а ніяк не сельскага. Іншымі словамі, перакладчыку трэба верыць па назве серенады, што яна мужыцкая. Украінскі перакладчык, наадварот, сельскасць серенады ўяўляе ўжо тым, што ставіць заляцальніка “कोलो... хати”, дае яму, як украінскаму ўхажору, у рукі дуду (у рускім перакладзе ён толькі п’е, крычыць: “хватит пить!”). Украінскасць, сялянскасць надаюць перакладу Міколы Лукаша і ўжытыя ім паэтычныя вобразы радна, зварот да дамы сэрца ў клічным склоне: “Дівко!..”, паўтораны чатыры разы. Украінскі перакладчык, такім чынам, назву серенады як сельскай падмацаваў рэчыўнай фактурай. Але герой у ёй таксама сацыяльна не акрэслены, і ён, трэба сказаць, больш сціплы, менш грубы, – нават і не зразумець, чаму ж гэта яго прадмет заляцанняў вылівае на яго памыі, калі ён яе ўсё песенна-украінскім “Дівко!..”

выклікаў і перад памыямі толькі раз абазваў: "Дівко, чортова мано..." Рускі перакладчык лепш перадаў дынамічнасць руху, даў градацью зваротаў, нарошчваючы іх грубасць па меры раздражнёнасці серанадчыка: спачатку ён велічае яе "бабой", а потым ужо "дурой" і "стервой". Ёсць за што герайні зазлаваць і выліць на ўхажора памыі! Трэба сказаць, што і аблітыя памыямі ўхажоры рэагуюць у розных перакладчыкаў па-рознаму. Так, у Міколы Лукаша: "Щось липуче... Що воно? Добре, як помый! А стократ же твою ма... Капосне дівчище!.. Западись ты, сатано..."³ У Л.Пінзбурга:

Тьфу ты, черт! Дождусь ли дня?..

Только что со мною?

Эта ведьма на меня

Вылила помои!..

Сколько я истратил сил,

Холод, голод, дождь сносит

Ради той чертовки!

Дьявол в юбке...⁴

Колькасна лаянкі ў рускага перакладчыка ўдвая больш, і яна — да стылю, да большых эмацыянальнасці і "псіхалагічнасці" адпаведна. Але менавіта суадноснасць грубых сродкаў і эпітэту "мужыцкая" таксама робіць сваю справу: грубасць звязвае з мужыком, хай, можа, і без знарокавасці, але кідаючы цень на яго — цень, уласна, на ясны дзень, бо мужык, мужыцкае тут ні пры чым.

Асобна трэба сказаць пра майстэрства перадачы абодвума перакладчыкамі вытанчанай формы серанады Ф.Шылера (чатыры дванаццацірадковыя строфы з рыфмай: *ababccdeedff*). У вялікага нямецкага паэта мастацкі эфект у найбольшай ступені менавіта і давала сінтэзіраванне палярнага — вытанчанай паэтычнай формы і грубаватага прастамоўя, лаянкі і "памыяў". Суадносіны з уласна мужыцкім ці ўласна сельскім тут былі на другім плане — яны не выпукляліся, як рускім і ўкраінскім перакладчыкамі. Як ужо гаварылася, парадзіравалася літаратурная з'ява — гэта было першасным. Рускі перакладчык увогуле захаваў і развіў, чаго няма ва ўкраінскага перакладчыка, матыў сору на перад светам, калі ўвёў у пераклад пытанне:

Иль я попросту дурак,

Чтоб всю ночь срамитесь так

Перед целым светом?

Вось гэтае пытанне па-свойму выдае лірычнага героя як мужыка — з комплексам мужыцкага менталітэту. Але можна ўспрыняць яго і як асобу агульначалавечага плану: любому закаханаму юнаку яно можа на вусны трапіць. А ў шылераўскім выпадку ўсе перажывальныя пасажы, складваючыся дзеля парадзіравання літаратурнага прататыпу, увогуле выходзілі за дужкі асмеявання якога-небудзь сацыяльнага тыпажу.

Увогуле ў пародыі свае законы. Пародыя, звязаная з героем, вачыма якога аўтар паглядае на свет, часта бывае, што і ўзвышае таго героя, робіць яго станоўчым, як, напрыклад, палясоўшчыка Тараса ў паэме "Тарас на Парнасе". У Якуба Коласа ж, напрыклад, у вершы "Каханне" — таксама ж лірычны герой, які звяртаецца да паненкі Ганны па-мужыцкі, ад таго не абяртаецца ў мужыкахама. Якуб Колас, як і Ф.Шылер, выкарыстоўваючы рэаліі сялянскага побыту, таксама парадзіраваў раманс — жанр тадышніх дваранскіх салонаў у іх несуданесенасці з "грубасцю" сельскага побыту, дзе п'е не салавей, а дзярэ ў лузе горла драч, у сценку хлява стукае кныр-маркач, а лірычны герой здымае з ног лапці, каб яго "ганучкі ў Нёман мыць панясла" ягоная аблюбяніца. Так што сваім камікаваннем у вершы "Каханне" Якуб Колас ішоў, па-сутнасці, і за прыкладам Ф.Шылера з яго жартоўнай серанадай. Але Якуб Колас не называў свой гумарыстычны твор з сялянскай атрыбутыкай "Сельскім каханнем" ці "Мужыцкім каханнем". Бо то была мастацкая ігра, забаўлянне на тэме і форме, парадзіраванне. І быў бы, канешне, канфуз, калі б іншамоўныя перакладчыкі коласаўскага верша "Каханне" раптам назвалі яго "Вясковае каханне" ці "Мужыцкае каханне". Такім чынам, назва перакладу — рэч вельмі адказная.

Нарэшце адзін з аўтараў гэтага артыкула лічыць нялішнім растлумачыць чаму ён сам не зрабіў мастацкага перакладу парадыйнай серанады, а напісаў верш-наследаванне паводле яе і ўключыў гэты верш у томik выбранага Ф.Шылера? Па-першае: наследаванне — адна з формаў перакладу. Па-другое

звяртанне да паралельных неадакладных перакладаў заахвоціла да іх параўнаўчага аналізу. Па-трэцяе, галоўную ролю адыграла тое, што гэты маленькі шэдэўр Ф.Шылера мне вельмі спадабаўся і выклікаў жаданне займець менавіта шылераўскую "Мужыцкую серанаду". А каб яе мець, трэба было адступаць ад Ф.Шылера настолькі, што мастацкага перакладу ўжо не было б. І тут выручала адно – мажлівасць стварыць наслідаванне, і не пад сельскае "падагнаць" яго, як ва ўкраінскага калегі, а менавіта пад мужыцкае. Вытанчаная форма дванаццацірадкавай страфы адкідалася, спрашчалася рыфмоўка, але беларуска-фальклорныя, каларытна-сялянскія паэтычныя дэталі нарошчваліся. У цэлым у беларускім варыянце-наслідаванні ў выніку засталася і яе першасная шылераўская парадыйная накіраванасць супраць мадрыгалства, і ёсць у ім усе падставы называць наслідаванне "Мужыцкай серанадай".

2. Ці нямецкая "нямецкая балада"?..

Балада на нямецкай мове, дакладней будзе сказаць – нямецкамоўная балада, стала нацыянальнай цераз тыпалагічныя змяненні, якія ўвялі ў яе Ё.В.Гётэ і Ф.Шылер. "Фульскі цар" першага, зроблены на гісторыі Элады, – гэта, канешне, балада з антычным, анямечаным героем. У Ё.В.Гётэ і "Цар эльфаў" – па прата-тыпнаму сюжэту – балада не нямецкая, бо з гісторыі Даніі. Але як першая, так і другая балады – вышэйшае дасягненне нямецкай класічнай паэзіі, бо менавіта яны ўвасобілі баладна-нямецкі дух, асабліва "Цар эльфаў", у якім запознены коннік скача менавіта ў наваколлі Ены, на той бок рэчкі ў Дорнбургу, і ўжо сама прывязка да мясцовага пейзажу рабіла сваю справу. (Рускі перакладчык балады пераназваў яе "Лясным царом", і ў яго зусім па іншым – па расійскім лесе – скача коннік, а эльфаў – насельнікаў алешнікаў – і следу не засталася.) Ды пейзаж тут, напэўна, мае другарадную ролю, бо ўласна ж гётэўска-нямецкі дух балады В.А.Жукоўскі ў сваім перакладзе перадаў. У яго "Лясным цары", як і ў арыгінале, міфалагічны вобраз жывы, па народных уяўленнях пададзены. Унутраны свет хлапчука, які памірае-трызніць на руках у ездака – гэта ён менавіта рамантычна-баладнага складу, духу. Яздок уласна ў рамантызм не верыць. Ён тлумачыць сыну, што рэальна навакол іх адбываецца: шлейфам туман паўзе, "у зжухлым лісці віхор гудзе", "старыя вербы шарэюць там". Гэтым пэўным чынам намечаны ўжо канфлікт рэальнага з прывідным, асветніцтва з рамантызмам Сярэднявечча. Але ў цэлым балада Ё.В.Гётэ "Цар эльфаў" класічна-рамантычная не сярэднявечнай рамантычнасцю, а сітуацыяй, падзеяцёранасцю драматызму, трагізму. Бацька, які ратуе сына і не ў змозе яго выратаваць, сапраўды велічна-рамантычны герой. І ў выніку якраз сітуацыя і разгортванне напружаных рэальных пачуццяў робяць твор цэласным, мастацкім. Прычым рэальны ў баладзе не толькі бацька, яго драма і навакольны пейзаж, але і прывіднае трызненне дзіцяці, якое памірае. І усё ж гэта рэалізм незвычайнага, надзвычайнага, звязанага з вышэйшымі момантамі жыцця чалавека – любоўю і смерцю.

Гэтыя ж моманты жыцця апяваюцца Ё.В.Гётэ і ў баладзе "Фульскі цар": каханне, смерць, апошні глыток з кубка – перадсмяротнага дару цару ад ягонага каханкі. "Піў з кубка, бачыў вочы Каханай прад сабой". Кубка, як самога кахання, нікому ў спадчыну не перадасі. Таму гэты кубак і шпурляе цар у бездань. У віры тоне кубак – памірае цар. Як бы да каханай ляціць у вір кубак і апошнім уздыхненнем яго ўласнік – фульскі цар.

Іншага складу балады Ё.В.Гётэ "Шукальнік скарбаў" і "Вучань чарадзея", якія развенчаваюць шабашнасць рамантызму: першая – адкрыта дыдактычная ("...Кінь пудлівыя замовы, марных не пястуй надзей... Дзень – рабоце, ноч – спацыну, Праца – скарб твой, радасць чыну, Кожны ў працы чарадзеі!"), другая – усімі камічнымі перыпетыямі недарэчнага чалавечка-чарадзея, якога нарэшце павучае Маэстра: "Прад бацькам у чысцец, сыноч, не прыся!..". Па-за маралістычнымі канцоўкамі абедзве балады антуражна прымхава-сярэднявечныя – з матывамі дамаўлення з д'яблам, дачы яму падпіскі ўласнай крывёю, з апісаннем магічных дзеянняў апаўночным часам:

Я абвёў, як трэба, кола,
Распаліў касцёр, як золак,
Костак мінуў туды, зёлак,
Прашаптаў услед заклён...
(“Шукальнік скарбаў”)

Заклёны ведае і вучань чарадзея з аднайменнай балады, вось толькі, як спыняць нячыстую сілу, ён прызабывае і таму трапляе ў сітуацыю, вартую жалю.

Трэба спецыяльна падкрэсліць, што амаль усе балады Гётэ віртуозна-песенныя: яны ці ўвогуле катрэнна-сказава-песенныя, як "Фульскі кароль", ці драматызавана-песенныя, з дыялогам, як "Цар эльфаў", ці гулліва-песенныя, як "Лавец шчуроў". За кошт дынамічных заклёнаў з адмысловай рыфмоўкай блізка да карнавальных рыфмаў гучыць "Вучань чарадзея". "Бог і баядэра (Індыйская легенда)" таксама песенна-сагавая. Усім гэтым Ё.В.Гётэ надаў нямецкай баладзе песеннасць, зацвердзіўшы яе як рысу нацыянальнай класічнай балады. Прычым якраз гэтай рысай нямецкая літаратурная балада найбольш дэманстравала сваю сувязь з фальклорам — з яго кампазіцыйна-метрычнымі формамі, а не з сюжэтамі, як гэта сталася ў баладах Адама Міцкевіча.

Увогуле польскія балады так званых ці беларускай ці ўкраінскай рамантычных школ першай паловы XIX ст. абаяліся перш за ўсё на фальклорныя сюжэты — песенна-бытавыя, гістарычна-легендарныя, прымхава-фантастычныя — менавіта мясцовыя, тутэйшага паходжання. Тыпалагічна таксама ў цэлым сталі затым развівацца і нацыянальна-беларускія і ўкраінскія балады. Адам Міцкевіч стаў ім адным з першаўзораў. У XX ст. яны жывілі ўплыў на сябе давяральных адносін да чужца, да ірацыянальнага, містычнага як перажыткава-сярэднявечнага. Але ў XIX ст. гэтай сваёй існасцю — мецінай Сярэднявеччам, яго ідэалізмам і містыцызмам (з беларускай літаратуры ўспомнім, для прыкладу, баладу 40-х гадоў Аляксандра Рыпінскага "Нячысцік", баладу Францішка Багушэвіча са зборніка 1894 г. "Хцівец і скарб на святога Яна") — яны супрацьстаялі ўвесь час рацыяналістычнасці, асветніцкай разумнасці балад Ё.В.Гётэ і асабліва Ф.Шылера.

Балады Ф.Шылера, як гэта мы ўжо бачылі, аналізуючы "Нырца" ды супастаўляючы яго з "Ібікавымі журавамі", "Пярсцёнкам Палікрата", увогуле былі больш драматыч. Баладная форма ставілася тут на службу асветніцтву, рабіла яе мудрай, філасофскай. Прычым у Ф.Шылера вельмі заўважны пераход ад сюжэтнага верша да балады, якая пішацца дзеля той жа мэты, што пісаліся вершы анталагічна-сюжэтныя. Гэты пераход можна заўважыць, калі анталагічны верш Ф.Шылера 1780 г. "Развітанне Гектара" ці "Барі Грэцыі" (1788) ці "Свята пераможцаў" (1803) супаставіць з ягонымі ж, пабудаванымі на антычных сюжэтах, баладамі.

Увогуле, балады Ф.Шылера можна паставіць у першы рад пры доказе ступені нямецкасці нямецкай балады. Бо па сюжэтах шылераўскія балады амаль усе — замежныя: аснову сюжэта балады "Пальчатка" складае здарэнне пры двары французскага караля Францыска I; аснова "Нырца" узыходзіць да сярэднявечнага падання аб сіцылійскім нырцы Мікалаі, па мянушцы Рыба; "Надовескае галашэнне" напісана па матэрыялах англійскага падарожніка Джона Карвера "Падарожжа ў глыб Паўночнай Амерыкі". Найбольш, праўда, сюжэтаў Ф.Шылер пачарпнуў у антычнай Эладзе — з гісторыі Троі, з лёсу паэта Ібіка (жыў каля 550 г. да н.э.), з твораў Герадота (пра пярсцёнак Палікрата). І ці не ў адной толькі баладзе пра рыцара Тагенбурга, удзельніка крыжовых паходаў (угадваецца лёс земляка Ф.Шылера), — сюжэт айчыны, а не замежны.

Дык па сюжэтах нямецкія балады Ф.Шылера не нямецкія? Яны нямецкія яшчэ ў большай ступені, чым балада аб аўтахтэне Тагенбургу! Бо яны — нямецкія духам, па-гегельянску нямецкія, па тым, як нямецкая нацыянальная ідэя прыўлашчыла, зрабіла сабе спадчыннаю, уласнаю Антычнасць і Сярэднявечча, Рамантызм і Асветніцтва. Балады-драмы Ф.Шылера як бы супрацьстаялі баладам-песням, карнавальным сагам Ё.В.Гётэ, але гэтае супрацьстаянне было дапаўненнем, давяўленнем нямецкай балады. У выніку нямецкая балада стала двухаблічнай, падобнай богу Янусу — іпастассю з двума профілямі пры адзінай нямецкасці духу.

¹ Фрідрых Шіллер. Лірика. Київ, 1967. С.8.

² Фрідрых Шіллер. Лирика. М., 1964. С.146.

³ Фрідрых Шіллер. Лірика. С.85.

⁴ Фрідрых Шіллер. Лирика. С.26.

І.Р.ШКРАБА

МОВАЗНАЎЧЫЯ ТЭРМІНЫ Ў АСПЕКЦЕ СІНАНІМІЧНЫХ І ВАРЫАНТНЫХ АДНОСІН

З'явы сінаніміі, дублетнасці і варыянтнасці ў сферы агульнаўжывальнай лексікі нязменна актуальныя з той прычыны, што сінхронічная або дыяхранічная поліайменнасць у дачыненні да аднаго дэнатата – абавязковы атрыбут развіцця і эвалюцыі любой мовы. Тэрмін, на нашу думку, таксама трэба разглядаць як звычайную лексічную адзінку, якая, аднак, выступае ў незвычайнай, адметнай для яе функцыі¹. Лагічна меркаваць, што тэрміны падобна агульнаўжывальным лексемам здольны ўступаць у такія сістэмныя адносіны, як адносіны сінаніміі, аманіміі, полісеміі, і ўвасабляцца ў структурных варыянтах. Іншая справа, што некаторыя з унутрысістэмных сувязей гэтай сферы могуць мэтанакіравана рэгулявацца або абмяжоўвацца, каб захаваць статус тэрмінасістэмы як семантычнага поля, у якім знак паўтарацца не павінен.

Умовы функцыянавання тэрміна канкрэтызуюцца спецыфікай адпаведнай яму сферы ўжывання. Тэрміну ўласцівы ўсе рысы слова, і разам з тым ён адрозніваецца ад слова хаця б ужо таму, што характарызуецца найвышэйшай ступенню сістэмнай арганізацыі, а гэта, у сваю чаргу, праяўляецца ў своеасаблівай парадыгматыцы.

У межах мовазнаўчай тэрміналогіі заўважаецца дыферэнцыяцыя тэрмінаў, што ўзніклі на базе ўласнай мовы, і тэрмінаў-запазычванняў. Апошнія ў найбольшай ступені набліжаюцца да класічнага вызначэння паняцця “тэрмін”, таму што яны, не набыўшы дэрывацыйных сувязей у мове, пазбаўлены магчымасці пераасэнсавання і мажлівых фармальных асацыяцый з лексікай нетэрміналагічнага прызначэння.

Крытэрыі, якія звычайна высоўваюцца пры вызначэнні тэрміна, – абазначэнне навуковага паняцця, пераважна галіновае ўжыванне, дакладнасць, адназначнасць і адсутнасць эмацыянальнай афарбоўкі – па сутнасці, выключаюць патэнцыяльную магчымасць узнікнення ў тэрмінасістэме такога тыпу сінанімаў, як стылістычныя. Калі ж кваліфікацыю “стылістычны” звесці толькі да адрознення, абумоўленага звужэннем сферы ўжывання ў выніку архаізацыі тэрміна, то стылістычныя сінанімы ў межах мовазнаўчай тэрміналогіі могуць быць прадстаўлены нешматлікімі парамі тыпу *вакабула* (уст.) – *загалоўнае слова*, *альтэрнацыя* (уст.) – *чаргаванне*, *гіляцкая мова* (уст.) – *ніўхская мова*, *парсі* (уст.) – *фарсі*, *лексікон* (уст.) – *слоўнік*. У функцыянальным плане гэтыя сінанімы нельга лічыць раўнацэннымі, таму што перавага ўжывання заўсёды аддаецца тэрміну, які не падпаў архаізацыі.

Што датычыцца кантэкстуальных сінанімаў, то яны не сустракаюцца ў тэрмінасістэме па той прычыне, што аб'ядноўваюцца ў рады на падставе спалучэння іх дыстрыбутыўных асаблівасцей, а не на падставе прадметна-паняццёвай агульнасці, у іх адсутнай.

Узгажаны падыход да вызначэння з'явы сінаніміі, які ўлічвае сігніфікатыўны, дэнататыўны і дыстрыбутыўны фактары ў сукупнасці, дае падставы сярод мовазнаўчых тэрмінаў вылучыць **ідэаграфічныя** (з абмежавальнай семантыкай) і **абсалютныя** сінанімы (лексічныя дублеты).

Абсалютныя сінонімы выяўляюць адносіны абсалютнай тоеснасці. Яны могуць узнікаць на іншамойнай аснове як паралельныя лінгвістычныя абазначэнні, генетычна звязаныя з грэчаскай і лацінскай мовамі і замацаваныя тэрміналагічна: *дыхатамія* (грэч.) – *бінарнасць* (лац.), *глаталогія* (грэч.) – *лінгвістыка* (лац.), *гетэраклізія* (грэч.) – *суплетывізм* (лац.), *дыгласія* (грэч.) – *білінгвізм* (лац.), *мелодыка* (грэч.) – *інтанацыя* (лац.). Тэрміны-дублеты, што маюць славянскую лексічную аснову, уяўляюць сабою лексіка-семантычныя калькі адпаведных запазычванняў: *аплікацыя* – *накладанне*, *адвербіяльны* – *прыслоўны*, *эксплазіўны* – *выбухны*, *намінацыя* – *называнне*, *дыэрэза* – *выкідка*, *сіналогія* – *кітаістыка*, *квантытатыўны* – *колькасны* і інш.

Ступень ідэнтыфікацыі іншамойных слоў і іх калек можа быць рознай. Вылучаюцца такія адпаведнікі, што дакладна перадаюць структуру запазычаных слоў з захаваннем не толькі семантыкі ўсіх складальнікаў першаснай мадэлі, але і іх парадку, напрыклад: *білатэральны* – *дзвухбакавы*, *антытэза* – *проціпастаўленне*, *эўфанія* – *мілагучнасць*, *рэдуплікацыя* – *падваенне*, *полісемія* – *мнагазначнасць*. Лексіка-семантычныя калькі другога тыпу адрозніваюцца ў структурным плане ад іншамойных слоў тым, што ўтвораны без дакладнага зберажэння формы і значэння асобных элементаў першаснай мадэлі: *акут* – *націск*, *стратыфікацыя* – *расплаенне*, *вельярызацыя* – *ацвярджэнне*. Нарэшце, пры ўзнікненні сінонімаў да запазычаных тэрмінаў можа абсалютна разбурацца сувязь паміж паняццямі і матывацыйным зместам слова, напрыклад: *анафара* (грэч. 'вынясенне наперад') – *адзінаначалле*; *рэкурсія* (лац. 'вяртанне') – *водступ*; *флексія* (лац. 'згінанне') – *канчатка*; *эліпсіс* (грэч. 'загана, хіба') – *пропуск*; *тэмбр* (франц. 'званочак') – *афарбоўка*.

Магчымасць выбару функцыянальна эквівалентных тэрмінаў можа таксама забяспечвацца лексэмамі, узнікшымі ў выніку кампрэсіі апісальных назваў, якая прыводзіць да ўзнікнення аднаслоўных адпаведнікаў: *дыякрытычныя знакі* – *дыякрытыкі*, *санорныя гукі* – *сананты*, *фразеалагічны зварот* – *фразеалагізм*, *галосны цэнтралі* – *цэнтраль*.

Аднак далёка не ўсе іншамойныя тэрміны здольны набываць у беларускай мове генеалагічна няроднасны адпаведнікі. Шэраг навуковых паняццяў абазначаецца адзіна магчымым тэрмінам, і пры неабходнасці перадаць яго змест сродкамі ўласнай мовы непазбежна даводзіцца звяртацца да дэфініцыі, напрыклад: *нейтралізацыя* – пазіцыйна абумоўленае знікненне проціпастаўлення элементаў моўнай структуры; *таўталагія* – змястоўная збыткованасць выказвання.

Празь таго іншамойнаму тэрміну можа адпавядаць тэрміналагічнае словаспалучэнне: *генітыў* – родны склон; *клішэ* – моўны штамп; *сібілянты* – свісцячы гук; *імператыў* – загадны лад; *дыграф* – двайная літара; *кампазіта* – складанае слова. Найбольш прадуктыўнай выступае двухчленная канструкцыя "атрыбут + імя". Полікампанентныя тэрміны, здольныя сітуацыйна замяняць аднаслоўныя, нешматлікія: *інфінітыў* – неазначальная форма дзеяслова; *дэмінутыў* – памяншальна-ласкавая форма; *плюратыў* – форма множнага ліку.

Адносіны дублетнасці могуць выяўляць і тэрміналагічныя абазначэнні славянскага паходжання, але значна радзей: *змычка* – *затвор*; *прамова* – *мова-аснова*; *загалоўная літара* – *прапісная літара*; *славістыка* – *славяназнаўства*.

Магчымасць узнікнення ў тэрмінасістэме такога тыпу сінонімаў, як *ідеаграфічныя*, прадвызначаецца самой прыродай паняцця, а дакладней, механізмам яго фарміравання. З пункту гледжання логікі паняцце – гэта думка аб прадмеце, якая вылучае яго істотныя прыметы². Паколькі паняцце не з'яўляецца жорстка дэтэрмінаванай структурай і колькасць яго прымет не абмежавана, то існуе практычная магчымасць перадачы аднаго паняцця паводле некалькіх характэрных для яго семантычных прымет, вылучаных атрыбутульна.

Адносіны сэнсавай блізкасці паміж словамі, што абазначаюць адно і тое паняцце (такімі выступаюць менавіта тэрміны) пры магчымасці абазначэння імі розных паняццяў (нетэрміналагічныя найменні), ніколі не былі дыскусійнымі пры вызначэнні лексічных сінонімаў, таму што ўзаемадачынненні паміж значэннямі такіх слоў выводзяцца з іх уласна моўных асаблівасцей – адрознення ў сэнсавым змесце слоў, а не пазамойных – ступені блізкасці саміх паняццяў.

Аднолькавая паняццiнная суаднесенасць сінанімічных тэрмінаў *фанацыйнае* (дыханне) – *маўленчае* пры іх абсалютнай лагічнай блізкасці патрабуе вытлумачэння семантычных адценняў. У аснову матывацыі назвы пакладзены розныя асаблівасці дыхання. Пры іх аналізе суб'ектыўны момант, якога немагчыма

пазбегнуць пры апісанні дыферэнцыяльных семантычных прымет нетэрміналагічных сінонімаў, значна аслаблены. Вядучая сема тэрміна *фанацыійнае* расшыфроўваецца як 'якое забяспечвае акустычную з'яву гучання', у значэнні ж тэрміна *маўленчае* ёсць указанне 'якое абумоўлівае маўленчы акт'.

На адрозненні паміж паняццым і матывацыйным зместам тэрмінаў заснавана размежаванне ідэаграфічных і абсалютных сінонімаў, параўн.: *афрыкаты* – *прыцёртыя* (дублеты), *афрыкаты* – *змычна-праходныя* (ідэаграфічныя сінонімы).

Асабліва інтэнсіўна адносіны ідэаграфічнай сінаніміі праяўляюцца ў сістэме класіфікацыйных прымет гукаў: *какумінальныя* – *цэрэбральныя*, *слабыя* – *ненапружаныя*, *палатальныя* – *сярэднеязычныя*, *фрыкатыўныя* – *працяжныя*, *імгненныя* – *выбухныя*, *змычна-праходныя* – *плаўныя*, *шчылінныя* – *фрыкатаўныя*, *ненасавыя* – *чыстыя*.

Даследчыкі тэрміналогіі прыйшлі да высновы, што "у сферы практычнага выкарыстання беларускім тэрмінам у найбольшай ступені характэрна варыянтнасць і сінанімічнасць"¹. Падзяляючы гэта меркаванне, заўважым, што непрыманне сінаніміі і варыянтнасці як з'яў, непажаданых для сферы тэрміналогіі, мае рознае абгрунтаванне. Калі сінанімія абмяжоўвае дакладнасць і адназначнасць уласна тэрмінаў, то варыянтнасць парушае прастаплінейныя суадносіны паміж знакам і рэферэнтам, г.зн. вядзе да збыткунасці формы, што прынцыпова важна не толькі для тэрмінасістэмы, але і сістэмы мовы ўвогуле.

Як непазбежны вынік эвалюцыі любога слова варыянтнасць закранае і тэрміналогію. Калі словаўтваральны элемент не ўдзельнічае ў адрозненні семантыкі аднакаранёвых слоў, то іх разглядаюць як фармальныя (словаўтваральныя) варыянты². У выніку рэалізацыі розна тыпных словаўтваральных мэдэлей узніклі паралельныя абазначэнні тыпу *звышфразавы* – *звышфразны*, *дзеепрыметны* – *дзеепрыметнікавы*, *аднакаранёвы* – *аднакарэнны*, *кантэкстны* – *кантэкстуальны*, *фразеўтварэнне* – *фразеаўтварэнне*, *рэферэнцыйны* – *рэферэнцыяльны*, *рознамесны* – *рознамясцовы*, *загалоначны* – *загалоўны*, *дыхронны* – *дыхранічны*, *рэдуцыраваны* – *рэдукаваны*, *транскрыбіраваць* – *транскрыбаваць*, *бяссуфіксны* – *бессуфіксальны*, *акцэнтацыя* – *акцэнтуацыя*, *лацініца* – *лацінка*, *прэдыцыраванне* – *прэдыкацыя*.

Як вынік адаптацыі запазычанняў у мовазнаўчай тэрміналогіі зафіксаваны і фанематычныя варыянты: *перыфраз* – *парафраз*, *хіатус* – *гіатус*, *аксімаран* – *аксімаран*, *паранамазія* – *паранамасія*, *аблатыў* – *аблятыў*, *валапюк* – *валяпюк*. У колькасных адносінах гэты пласт варыянтаў нязначны, таму можна лічыць, што пераважная большасць мовазнаўчых тэрмінаў мае ўстойлівую фанетычную абалонку.

Такім чынам, будучы састаўной часткай метамовы лінгвістыкі, беларуская мовазнаўчая тэрміналогія адлюстроўвае сістэму паняццяў пэўнага навуковага вэртапогляду. Яе межы рухомыя, што праяўляецца ў няспынным папаўненні пласта тэрмінаў, замацаваных за агульналінгвістычнымі паняццямі, шэрагам наменклатурных адзінак прыватнага характару, пашыраных у некаторых мовах. Істотная частка развітога паняццйна-тэрміналагічнага фонду лацінска- і грэчаскамоўнага паходжання засвоена беларускай тэрміналогіяй, колькасна меншая ўзнікла на падставе нацыянальных эквівалентаў.

Абвешчанае ў навуковай літаратуры палажэнне, што тэрмін у ідэале не павінен мець сінонімаў, усё яшчэ застаецца ў сферы пажаданай перспектывы. De facto сінанімія існуе, і абумоўлена яна рознымі аспектамі вывучэння моўнага аб'екта, замацаванымі аднолькавай сігніфікатыўнай суаднесенасцю тэрмінаў. Ідэаграфічная сінанімія служыць дэталізацыі і адрозненню тонкіх сэнсавых нюансаў значэння. Абсалютныя сінонімы аб'ядноўвае семантычная ідэнтычнасць, якая праяўляецца галоўным чынам ў намінацыйнасці і існуе ў сіхронных моўных пластах.

З'ява варыянтнасці не выяўляе асаблівасцей, якія можна было б звязаць з асаблівасцямі функцыяніравання тэрмінасістэмы мовазнаўства або тэрмінасістэмы ўвогуле. Яе тыпы, зоны, а таксама інтэнсіўнасць працэсаў вар'іравання непасрэдна звязаны з характарам вар'іравання на ўзроўні лексікі агульнажывальнага характару.

¹ Гл.: Реформатский А. А. Введение в языкознание. М., 1965.

² Кондаков Н. И. Логика. М., 1964. С.275.

³ Антанюк Л. А. // Беларуская лінгвістыка. 1984. Вып.25. С.11.

⁴ Гл.: Красней В. П. // Весн. Беларус. ун-та. Сер.4. 1995. №1.

ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНАЯ ГРУПА АКАЗІЯНАЛЬНЫХ ПРЫМЕТНІКАЎ СА ЗНАЧЭННЕМ КОЛЕРУ

Наватворы-прыметнікі нясуць на сабе найбольшы зарад экспрэсіўнасці ў мастацкім тэксце, перадаюць самыя разнастайныя адценні прымет, з'яў, працэсаў. Вось чаму "іх утварэнне з дапамогай вядомых у мове словаўтваральных сродкаў у той ці іншай ступені характэрна для творчай манеры большасці паэтаў, якім увогуле ўласціва словатворчасць".

Адзін з традыцыйных спосабаў індывідуальна-аўтарскага ўтварэння прыметнікаў – гэта складанне, у выніку якога ўзнікаюць словы, створаныя шляхам спалучэння асноў двух і больш розных прыметнікаў. Прычым даследчыкі адзначаюць, што словаўтварэнне падобных прыметнікаў у большасці выпадкаў праходзіць без парушэння норм літаратурнай мовы².

У артыкуле разглядаюцца складаныя аказіянальныя прыметнікі са значэннем колеру. Па семантыцы яны набліжаюцца да прыметнікаў-колераабазначэнняў літаратурнай мовы, але адрозніваюцца ад іх вытворнасцю, кантэкстуальнай залежнасцю, наяўнасцю эмацыянальнай або стылістычнай афарбоўкі. Аказіяналізмы са значэннем колеру ўступаюць у семантычныя адносіны паміж сабой і ўтвараюць тыповую лексіка-семантычную групу. Прычым у складзе названай ЛСГ яны аб'ядноўваюцца ў мікрагрупы паводле наяўнасці агульнага семантычнага кампанента.

Аказіянальныя прыметнікі *бела-сонны* – *вечнабелы* – *взлюмна-бялюткі* – *стройна-белы* – *чаромхава-белы* аб'яднаны агульным значэннем састаўной часткі *бела-* (*-белы*) (ад *белы* – які мае колер снегу, малака).

У словах *вечнабелы*, *взлюмна-бялюткі* і *чаромхава-белы* першыя састаўныя часткі *вечна-* (ад прыслоўя *вечна* – пастаянна, назаўсёды), *взлюмна-* (ад назоўніка *взлюм* – кавалак тонкай празрыстай тканіны, прымацаванай да вянка або жаночага капелюша, з'яўляецца часткай шлюбнага ўбору – *белы*) і *чаромхава-* (ад прыметніка *чаромхавы* – які мае адносіны да чаромхі – дрэва ці высокага куста сямейства ружакветных з сабранымі ў гронкі белымі духмянымі кветкамі і чорнымі даўкімі на смак ягадамі) указваюць на характар праяўлення колеравай прыметы "белы". У той жа час у складаных словах *бела-сонны* і *стройна-белы* састаўныя часткі *-сонны* (ад *сонны* – вялы, слабы, пазбаўлены жывасці) і *стройна-* (ад *стройны* – прыгожа і прапарцыянальна складзены, статны) характарызуюць прадмет з іншага боку, не звязанага з колерам.

У выніку *вечнабелы* мае значэнне 'такі, які заўсёды, нязменна белы (не змяняе колеру)' (Змерзла ў нізкіх нябёсах сівая наскрозь бліскавіца. Ці шукала гняздо? Ці знаходзіла попел і тлен? Ці галіны яе параслі *вечнабелай* ігліцай? Г.Булыка. Турмалін). У дадзеным наватворы першая структурна-семантычная частка паведамляе аб пастаянстве праяўлення колеравай прыметы.

Взлюмна-бялюткі абазначае 'белы, чысты і празрысты, як взлюм' (І дымам здоўжыліся хаты... Але ў адной, Найбольш знаемай, Што стаяла ў роздыме шыпшын, *Взлюмна-бялюткаю* фіранкай Свята зварухнулася У душы... С.Валодзька. Тут не быў я, пэўна, год аж... наццаць...). Наватвор *чаромхава-белы* ўжываецца са значэннем 'белы, як кветкі чаромхі' (Слова світае ў душы анямелай, Волі жадае, ірвецца ў блакіт За аблачынкай *чаромхава-белай*, Што паплыла праз гады і вякі. С.Законнікаў. Выспела зорак калінавых гронка...). У названых аказіянальных прыметніках першыя састаўныя часткі нясуць указанне на падабенства прадмета да іншага паводле колеру.

Наватвор *бела-сонны* адначасова характарызуе прадмет паводле колеру і інтэнсіўнасці дзейнасці. *Бела-сонны* абазначае 'белы і ў той жа час сонны, вялы, пазбаўлены жывасці'. (Вясновы пах дурманіць галаву, Нагамі *бела-соннымі* дзяўчына, Нібы ў вадзі халодную, у траву Ступае і смяецца беспрычинна... Л.Галубовіч. Памяць травы).

Аказіянальны прыметнік *стройна-белы* ўказвае на прымету прадмета паводле яго абрысаў і колеру. *Стройна-белы* ўжываецца ў значэнні 'прыгожы, статны і адначасова белага колеру' (На яе гнуткі стан, на яе *стройна-белыя* ногі Ападалі пялёсткі, ды так асцярожна, як пух... А.Ставер. Гімн хараству).

Аказіяналізмы *учарнела-чарнявы* – *чорнагравюрны* – *чорна-нябачны* – *чорна-шынельны* аб'яднаны паводле наяўнасці ў іх агульнага семантычнага кампанента "чорны", які заключаецца ў частках складаных наватвораў *учарнела-* (ад

учарнелы – які зблажэў, змарнеў; счарнелы), -чарнявы (ад чарнявы – які мае цёмныя валасы і смуглы твар) і чорна- (ад чорны – які мае колер сажы, вугалю; самы цёмны з усіх колераў).

Наватворы ўчарнела-чарнявы і чорна-шынельны ў якасці назвы колеру ўжываюцца для характарыстыкі знешнасці чалавека. Учарнела-чарнявы мае значэнне 'такі, які, будучы ад прыроды цёмнавалосым і смуглым, учарнеў ад гора' (А ўчарнела-чарнявы Салдацік з асколкам у галаве За дзівака слыве, Нібыта да ўсіх не мае справы. Р.Барадулін. Хвала паперы). Прыметнік чорна-шынельны (ад шынель – форменнае паліто спецыяльнага пахрою, са складкай на спіне і хлясцікам) ужываецца ў складзе перыфразы і называе прымету групы людзей (войска) паводле колеру форменнай вопраткі – шыняля (Тады апусці на вінтоўкі чорна-шынельнае войска. Хоць бы дзе бразнулі веснічкі. Хоць бы дзе заскуголіла шчаня. Кроў астывала. Хаты дагаралі. Г.Бураўкін. Жніво).

Аказіянальныя прыметнікі чорнагравюрны і чорна-нябачны ўжываюцца ў якасці назваў прымет навакольнага асяроддзя. Чорнагравюрны (ад гравюра – від графікі, у якім выявай з'яўляецца адбітак на паперы малюнка, выразанага на гладкай паверхні цвёрдага матэрыялу) мае значэнне 'чорны, як выява на гравюры' (Жоўты золак, барвянае золата Асыпаецца з клёнаў чужых. Дрэвы чорнагравюрныя, голыя, Пад карункамі тонкай імжы. Л.Забалоцкая. Жоўты золак, барвянае золата...). Наватвор чорна-нябачны (ад нябачны – скрыты, непрыметны) абазначае 'чорны, цёмны, а таму незаўважальны' (Падае, падае снег Белы ў забруджанай зоне... Чорна-нябачны знутры і памірае ў агоніі. Я.Хвалеі. Пракажоны снег).

Наватворы блакітна-чысты і незабудкава-сіні аб'яднаны значэннем "блакітны", якое ўтрымліваецца ў структурных частках складаных прыметнікаў блакітна- (ад блакітны – светла-сіні; колер яснага чыстага неба), незабудкава- (ад незабудка – травяністая расліна сямейства бурачнікавых з дробнымі блакітнымі кветкамі) і -сіні (ад сіні – колер паміж блакітным і фіялетавым). У выніку блакітна-чысты (ад чысты – незабруджаны, незапэцканы) абазначае 'блакітны, чысты, нічым не забруджаны' (Сумее вёска Па жыхарах, Па іх гаворцы, Па галасах, Па звонкаму дзіцячаму смеху, Па блакітна-чыстаму снегу... А.Грачанікаў. Ляцелі хаты...). А незабудкава-сіні мае значэнне 'блакітны, колеру кветак незабудкі' (...Барвянеў ад крыві неба край. І між золата колераў чыстых, Незабудкава-сініх агнёў Іх абліччы плылі ўрачыста – Нескароных мяцежных сыноў. Л.Забалоцкая. Забівалі Рублёва і Гойю...).

Складаныя прыметніковыя наватворы вяршынна-зялёны – духмяна-зялёны, зялёна-светлы, шалёна-зялёны змяшчаюць агульны семантычны кампанент "зялёны", які заключаецца ў састаўной частцы складаных слоў -зялёны, зялёна- (ад зялёны – колеру травы, зелены).

Дыферэнцыяцыя значэнняў аказіянальных прыметнікаў адбываецца ў структурна-семантычных частках вяршынна- (ад вяршынны – які мае адносіны да вяршыні, верхняй часткі чаго-небудзь), духмяна- (ад духмяны – з моцным прыемным пахам), -светлы (ад светлы – асветлены), шалёна- (ад шалёны – моцны па сіле праяўлення).

У выніку наватвор вяршынна-зялёны змяшчае адценне параўнання і ўжываецца ў значэнні 'зялёны, як вяршыні дрэў' (З платоў нежывых, безгалосых Яно вузлавата, па жылах Не раз яшчэ ўздыме ў нябёсы Вяршынна-зялёную сілу. М.Арочка. Курганне). Наватвор шалёна-зялёны ўказвае на характар праяўлення прыметы і ўжываецца са значэннем 'такі, які мае насычаны, яркі зялёны колер і вызначаецца жыццёвай сілай' (Быў нядаўна шалёна-зялёны, Быў нядаўна зусім малады, Жоўты ліст, Прывітаўшы адхоны, Сам выносіць сябе на клады. Р.Барадулін. Жоўты ліст).

Складаныя прыметнікі духмяна-зялёны і зялёна-светлы характарызуюць прадметы з двух бакоў. Духмяна-зялёны абазначае 'такі, які мае зялёны колер і валодае прыемным пахам' (...зацвітаюць суніцы і зёлкі на духмяна-зялёных палянах. В.Ярац. Чалавек нараджаецца жыць...). Зялёна-светлы ўжываецца ў значэнні 'такі, які мае зялёны колер і адначасова добра асветлены' (Глянё на лес: ён зялёна-светлы, Паглядзі ізноў: ён пажоўк. П.Панчанка. Скарбонка).

Паміж састаўнымі часткамі складаных прыметнікавых наватвораў, як сцвярджаюць даследчыкі³, складаюцца злучальныя (зялёна-светлы, стройна-белы), а таксама розныя віды падпарадкавальных адносін: напрыклад, адносі-

ны параўнання (*взлюмна-бялюткі, вяршынна-зялёны*), меры і ступені праяўлення якасці (*учарнела-чарнявы, шалёна-зялёны*) і пад.

У мастацкім кантэксце складаны аказіянальныя прыметнікі адыгрываюць ролю самых нечаканых і адзінаквых у сваім родзе эпітэтаў, якія выступаюць у якасці сродкаў вобразнай характарыстыкі і садзейнічаюць глыбейшаму раскрыццю ідэі твора.

¹ Намитокова Р. Ю. Авторские неологизмы: словообразовательный аспект. Ростов-на-Дону, 1986. С.99.

² Гл.: Агаронян И. В. // Вопросы теории и методики литературы и лингвистики. Уч. зап. Куйбышевского ГПИ. Вып.96. Куйбышев, 1971. С.191.

³ Гл.: Белова Б. А. // Русское слово в языке и речи. Кемерово, 1976. С.5; Агаронян И. В. // Вопросы теории и методики литературы и лингвистики. С.192.

Ю.Б.ДАРАФЕЕВА

АСНОЎНЫЯ КРЫНІЦЫ БЕЛАРУСКАЙ МОВАЗНАЎЧАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ 20-х ГАДОЎ XX ст.

20-я гады нашага стагоддзя – адметны перыяд ў гісторыі развіцця беларускай навуковай тэрміналогіі. Адметнасць палягае найперш у тых умовах, якія стварыліся на той час у Беларусі. Гістарычны лёс беларускай мовы склаўся так, што яе развіццё было не паслядоўным, як у большасці славянскіх моў, а перарывістым, да таго ж большаю часткаю яно працякала пры дзяржаўнай несамастойнасці краіны. Забарона беларускай мовы ў афіцыйным ужытку Варшаўскім сеймам у 1696 г., пазней, пасля далучэння Беларусі да Расійскай імперыі, адмоўнае стаўленне да яе царскага ўрада стварылі перапынак у развіцці беларускай літаратурнай мовы больш чым на сто гадоў. Знаходжанне Беларусі спачатку ў складзе Польшчы, а затым Расіі не спрыяла чысціні гутарковай мовы беларусаў, якая напайнялася польскімі і рускімі запазычаннямі. У выніку згаданых акалічнасцяў была страчана сувязь з традыцыямі старабеларускай мовы, лексічны склад якой фактычна знаходзіўся ў своеасаблівай кансервацыі. Пры той сітуацыі, што склалася ў 20-я гады, калі лексічная база беларускай літаратурнай мовы была зменлівай і нетрывалай, стваральнікам беларускай тэрміналогіі даводзілася пачынаць амаль з нуля.

Да спосабаў утварэння лінгвістычных тэрмінаў пры напісанні аўтарамі адпаведных прац (граматык, падручнікаў і інш.) адносіліся наступныя: 1) ужыванне ў тэрміналагічным значэнні звычайнага слова (параўн.: *гук, склад, націск* і інш.); 2) запазычанне з іншых моў (параўн.: *прэдыкатыву, граматыка, прадлог* і інш.); 3) калькаванне, г.зн. стварэнне беларускіх тэрмінаў уласнымі сродкамі па запазычаных мадэлях (параўн.: *poten nominativus – імя назоўнае, морфология – формаслоўніца* і інш.); 4) канструяванне ўласна беларускага тэрміна (параўн.: *правапіс, прыпадабненне, дзейнік* і інш.). Выкарыстанне запазычанняў падчас працы над тэрміналогіяй сталася адной з адметных рысаў фарміравання новага пласта беларускай лексікі.

Пры ўкараненні ў лінгвістычныя працы іншамоўных тэрмінаў аўтары павінны былі зважаць на два наступныя фактары, якія знаходзіліся паміж сабой у пэўнай супярэчнасці. З аднаго боку, трэба адзначыць характэрную для ўсёй беларускай тэрміналогіі таго часу тэндэнцыю карыстацца ўласнымі моўнымі сродкамі: “Ужываньне т.зв. новатвораў, а таксама і чужаземных слоў дапускаецца толькі ў выпадках канечнае патрэбы і дзеля большае навуковае дакладнасці”¹. Такая акалічнасць звужала магчымасці пранікнення запазычаных кампанентаў у тэрміналогію, асабліва ў дачыненні да тэрміналогіі школьных падручнікаў.

З другога боку, нельга было не ўлічваць як адносную простасць ужывання запазычанняў (момант істотны, калі браць пад увагу тэрміновасць працы), так і іх інтэрнацыянальны характар, што спрыяе распаўсюджанню запазычаных тэрмінаў ва ўсіх навуковых дысцыплінах.

Адносна паходжання запазычаных тэрмінаў, а таксама іх кампанентаў можна вылучыць тры асноўныя крыніцы: тэрміны, запазычаныя з грэчаскай мовы, або грэцызмы; тэрміны, запазычаныя з лацінскай мовы, або лацінізмы; тэрміны, відавочна або магчыма запазычаныя з роднасных славянскіх моў (рускай, украінскай, польскай). Такія тэрміны ўмоўна назавем славянізмамі.

З той прычыны, што еўрапейская традыцыя ўжывання лінгвістычных тэрмінаў бярэ пачатак у асноўным з лацінскіх і грэчаскіх граматык, падобным запазычанням з іх надавалася належная ўвага. Таму ўяўляецца мэтазгодным з дапамогай сабраных намі дадзеных вызначыць тое месца, якое займалі тэрміны і кампаненты тэрмінаў лацінскага і грэчаскага паходжання ў беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі 20-х гадоў.

У пераважнай большасці запазычання выкарыстоўваліся для наймення раздзелаў лінгвістыкі, асобных мовазнаўчых паняццяў, моўных працэсаў і з'яў (этымолёгія, морфолёгія, граматыка, паўза, суфікс, прэфікс, флексія, прэдыкат, асіміляцыя і да т.п.), прычым некаторыя з памянёных тэрмінаў суіснавалі побач з беларускімі, нярэдка пры гэтым зусім выцясняючы іх (устаўка → суфікс, неазначальнік → інфінітыў, выказальнасць → прэдыкатывнасць і інш.).

Не было ніводнага беларускага падручніка, аўтар якога цалкам бы ўхіліўся ад выкарыстання, у прыватнасці, лацінізмаў і грэцызмаў.

Разам з тым можна засведчыць, што колькасць лацінізмаў пераважае ва ўсіх аўтараў. Грэцызмы сустракаюцца радзей, пры гэтым у падручніку Б.Пачобкі "Граматыка беларускай мовы" (1918)² яны зусім не сустракаюцца, а ў падручніках Я.Лёсіка, што выдаваліся цягам усяго вивучаемага перыяду ("Пачатковая граматыка беларускае мовы" (1925), "Сынтакс беларускае мовы" (1924), "Фонэтыка беларускае мовы" (1926) і інш.), налічваецца ўжо 24 грэцызмы. Тлумачэннем такой акалічнасці можа служыць не толькі значна шырэйшы і глыбейшы матэрыял лёсікаўскіх падручнікаў, які, натуральна, вымагаў такіх тэрмінаў, але і некаторая схільнасць вучонага да выкарыстання інтэрнацыянальных тэрмінаў як сінонімаў уласнабеларускіх, а часам і як самастойных адзінак. Варта падкрэсліць, аднак, што ў першых працах Я.Лёсіка, якія мелі больш прыкладны характар (падручнікі "Практычная граматыка беларускае мовы". Ч.1 і 2 [1921–1922 г.]), колькасць грэцызмаў была мізэрная (параўн.: фонэтыка, сынтакс, этымолёгія і інш.), але ўжо ў 1924 г., калі з'яўляюцца працы больш спецыяльнага характару ("Сынтакс беларускае мовы"³), выкарыстанне тэрмінаў грэчаскага паходжання значна ўзрастае. Адначасова Я.Лёсік у 1924 г. прапанаваў уласнабеларускія адменнікі *формаслоўніца* і *гукаўніца* такіх, здавалася б, ужо звыклых тэрмінаў грэчаскага паходжання, як *морфолёгія* і *фонэтыка*, аднак прапанова ў далейшым не знайшла падтрымкі моваведаў. Магчыма, аўтар меў на ўвазе паралельнае выкарыстанне абедзвюх пар тэрмінаў у школьнай практыцы з мэтаю іх лягчэйшага ўспрыняцця і засваення вучнямі.

Лацінізмы гэтакаса ў меншай колькасці сустракаліся ў падручніках, прызначаных для пачатковых класаў, і ў значна большай ступені выкарыстоўваліся ў падручніках спецыяльнага характару. Варта засведчыць таксама і наяўнасць падручнікаў, якія былі перанасычаны лацінскімі і грэчаскімі запазычаннямі. Найбольш адметны прыклад – выдадзены ў 1929 г. падручнік А.Багдановіча "Беларуская мова"⁴, дзе лацінізмы і грэцызмы выкарыстоўваюцца часцей, чым у іншых аўтараў (параўн.: суфікс, інфікс, флексія, дыфтонг, лябіялізаваны (гук), паляталізаваны (звучны), сонорны (гук) і да т.п.).

Трэба адзначыць і шляхі, якімі лацінскія і грэчаскія тэрміны траплялі ў беларускую вучэбную літаратуру. Хаця падчас працы над тэрміналогіяй яе стваральнікі і звярталіся непасрэдна да лацінскіх і грэчаскіх слоў, аднак далёка не заўсёды апошнія траплялі ў беларускую тэрміналогію шляхам прамога запазычання, бо яна фарміравалася пад моцным уплывам рускай лінгвістычнай навукі.

Выкарыстанне лацінскіх і грэчаскіх тэрмінаў у разгледжаны перыяд у значнай ступені залежала таксама ад навуковай эрудыцыі аўтараў і прызначэння іх прац. Натуральна, што падручнік для людзей з сярэдняй адукацыяй дапускаў больш шырокае ўжыванне такіх запазычанняў, чым падручнік для пачатковай школы.

Тэрміны, ахарактарызаваныя вышэй як славянзмы, цяжка паддаюцца дыферэнцыяцыі. Цяжкаса абумоўлена згаданай вышэй акалічнасцю: развіццё беларускай мовазнаўчай тэрміналогіі пад моцным уплывам рускай. Згодна з сцверджаннем М.Байкова⁵, афіцыйная лінгвістычная праца вялася менавіта на базе рускай тэрміналогіі. Таму ў дачыненні да многіх тэрмінаў нялёгка вырашыць: ці гэта беларускае ўтварэнне, ці запазычанне з рускай мовы. Да лінгвістычных адзінак, якія можна аднесці як да рускай, так і да беларускай мовы, належаць: *прыстаўка*, *скланенне*, *дапаўненне*, *прымыканне* і да т.п. Некаторыя тэрміны маюць выразную агульнаславянскую аснову (*імя*, *корань*, *азбука*

і да т.п.), і толькі асобныя з іх маюць рускае паходжанне (*скобкі, саюз, прадлог* і да т.п.).

Сярод іншых славянскіх моў, адкуль маглі трапляць запазычанні, можна вылучыць прынамсі дзве мовы. Па-першае, польская мова, уплыў якой адчуваецца ў тэрміналогіі Б.Пачобкі (напрыклад: *займак, прыймак, берны (прыпадак)* – *zaimek, przyimek, biernik*). Па-другое, украінская мова, з якой таксама маглі быць запазычаны пэўныя тэрміны (параўн.: *прысуд, дзеяслоў, прыслоўе, прыёмнік* – *присудек, дієслово, прислівник, прийменник*), паколькі паміж навукоўцамі Украіны і Беларусі былі досыць цесныя ўзаемадачыненні.

Апроч тэрмінаў, запазычаных з вышэйразглядаемых моў, у лінгвістычнай літаратуры 20-х гадоў сустракаюцца адзінкі, якія былі запазычаны з нямецкай мовы (параўн.: *шыффт, абляўт*).

Такім чынам, можна сказаць, што запазычанні адыгралі пэўную ролю ў фарміраванні беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі. На пачатковым этапе яе развіцця працэнт ужываных запазычанняў у падручніках быў нязначны. Пачынаючы з сярэдзіны 20-х гадоў, колькасць такіх тэрмінаў расце, пры гэтым яны часта выцясяняюць уласнабеларускія (*выказальнасць* → *прэдыкатыўнасць, кругасказ* → *пэрыод* і г.д.). Да сярэдзіны 30-х гадоў фарміруецца даволі ўстойлівы склад запазычаных тэрмінаў у лінгвістыцы, якія ў асноўным захаваліся да нашага часу. Прычым некаторыя такія тэрміны выцеснілі беларускія адменнікі, іншыя ўтварылі з імі сінанімічныя пары (напрыклад: *прэфікс* – *прыстаўка, флексія* – *канчатак* і г.д.) і выкарыстоўваюцца побач і ў сучаснай мовазнаўчай літаратуры.

¹ Бюлетэнь Інстытута беларускае культуры. 1926-27. Менск, 1927. С.31.

² Рацобка В. *Hramatyka bielaruskaj mowy*. Wilnia, 1918.

³ Лёсік Я. Школьная граматыка беларускае мовы. 4-е выд. Менск, 1926; Ён жа. Беларуская мова. Пачатковая граматыка. Менск, 1924; Ён жа. Граматыка беларускае мовы. Фонэтыка. Менск, 1926; Ён жа. Граматыка беларускае мовы. Морфолёгія. Менск, 1927.

⁴ Лёсік Я. Практычная граматыка беларускае мовы. Менск, 1921; Ён жа. Практычная граматыка. Часьць I. Выд другое, пераробленае. Менск, 1922; Ён жа. Практычная граматыка беларускае мовы. Часьць II. Кароткі курс этымолёгіі і сынтакс. Менск, 1922.

⁵ Лёсік Я. Сынтакс беларускае мовы. Менск, 1924.

⁶ Багдановіч А. Беларуская мова. Падручнік для тэхнікумаў і самаадукацыі. Менск, 1927.

⁷ Байкоў М. // Польша. 1928. №3. С.145.

ТА.ГРАЧЫХА

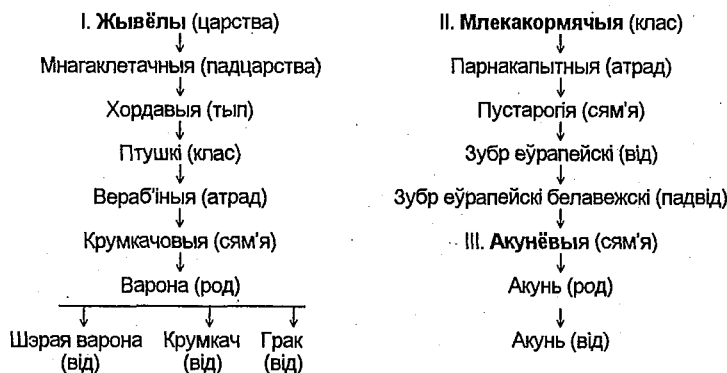
СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ФАУНІСТЫЧНАЯ НАМЕНКЛАТУРА ЯК СІСТЭМА

Навуковая заалагічная наменклатура ўяўляе сабой сістэмную арганізацыю, асобую падсістэму ў лексіцы сучаснай беларускай мовы, у якой номены як адзінкі гэтай сістэмы лагічна ўзаемазвязаны і ўзаемазалежны на ўзроўні сістэматычнай класіфікацыі з фауністычнымі паняццямі. Гэтым заалагічным номенам адрозніваюцца ад тэматычных назваў жывёл у народнай мове. Адзначаная сістэмнасць зоанаменклатуры звязана з яе іерархічнай арганізацыяй.

Наогул, трэба адзначыць, што універсальнымі відамі адносін, у якія можа ўступаць слова, у мовазнаўстве лічацца: 1) іерархічныя, 2) сінтагматычныя і парадыгматычныя, 3) варыянтныя¹. Значэнні адных слоў, што абазначаюць назвы жывёл, звязваюцца са значэннямі іншых назваў і ўтвараюць фауністычную лексіка-семантычную падсістэму слоўнікавага складу мовы. Для яе характэрна іерархічная арганізацыя сувязей паміж словамі, у аснове якой ляжаць імплікацыйныя адносіны лагічнага характару. Апошнія вызначаюцца тым, што відавныя заалагічныя паняцці семантычна падпарадкоўваюцца родаваму сігніфікату, які ўяўляе сабой шырэйшае паняцце, – гэта значыць, характарызуюцца гіпоніма-геперанімічнымі адносінамі. Напрыклад, найменні *качка, ластаўка, галка* падпарадкоўваюцца назве *птушка*. Яны з'яўляюцца гіпонімамі ў адносінах да гіпероніма *птушка*. Мовавед Б.А.Плотнікаў зазначае, што відавым паняццям прыдатна ўласцівасць, якая характэрна і для родавага паняцця, адсюль вынікае магчымасць называць відавое паняцце родавым² (напрыклад, слова *плотка* можам замяніць словам *рыба*). Родавідавныя (або гіпанімічныя) сэнсавыя адносіны, якія ствараюць іерархічную сістэму класаў фауністычнай лексікі, характарызуюцца транзітыўнасцю (апасродкаванай падпарадкаванасцю праз

прамежжавыя паняцці ніжэйшага паняцця вышэйшаму)³. Так, у шэрагу паняццяў зяблік – птушка –жывёла паняцце зяблік з’яўляецца гіпонімам у адносінах да астатніх, паміж сабой яны – сугіпонімы. Гэтыя гіпоніма-гіперанімічныя адносіны выяўляюцца пры размяшчэнні ў таксанамічныя групы асноўных сістэматычных катэгорый жывёл, якія падпарадкоўваюцца адна адной па наступнай схеме: віды – род – сям’я – атрад – клас – тып – падцарства – царства⁴.

Таксонімы, што абазначаюць віды і роды, у народных гаворках з’яўляюцца найбольш вядомымі гіпонімамі. Схемы таксанамічных груп розных прадстаўнікоў фауны пацвярджаюць гэта.

Паводле гіпанімічных, родавідавых адносін асноўным уяўляецца родавае паняцце, якому падпарадкоўваюцца відавыя, хаця асноўнай сістэматычнай фаўністычнай катэгорыяй лічыцца від.

У народных жа гаворках бытуюць відавыя найменні: *крумкач*, *грак*; родавыя: *зубр*, *варона*; родавідавыя: *акунь* і г.д. Дыялектнай мове могуць быць вядомы таксоны сям’яў, атрадаў, класаў пры атаясамліванні відаў жывёл, падобных па пэўных прыметах. Так, на падставе аднясення да падсям’і качыных відавыя гіпонімы *шылахвостка*, *чырок-свістунок*, *чырок-траскунок*, *качка шэрая*, *шыраканоска* і інш. у народных гаворках могуць быць аб’яднаны гіперанімам *качка*. Усё ж найбольш вядомымі ў дыялектнай мове з’яўляюцца родавідавыя найменні, паміж якімі ў народнай свядомасці часам не існуе падзелу. Такія родавідавыя адносіны ў фаўністычнай лексіцы народных гаворак не маюць той сістэмнасці, іерархічнасці, што характарызуюць заалагічную наменклатуру. У дыялектнай мове яны могуць прыводзіць да змешвання заалагічных найменняў у нечым падобных, але розных па сутнасці прадстаўнікоў фауны, да ўтварэння лексіка-семантычных варыянтаў. Так, пад адной назвай *варанякі* могуць аб’ядноўвацца прадстаўнікі сям’і крумкачовых: *шэрая варона*, *крумкач*, *грак*.

Сістэмнасць таксанаў патрабуе лінгвістычнага афармлення на аснове бінарнай лацінскай сістэмы, распрацаванай у XVIII ст. К.Лінеем для класіфікацыі раслін, якая сталася прыдатнай і для фаўністычнай сістэматыкі. Бінарная заалагічная наменклатура ўяўляе сабой фаўністычную назву, якая складаецца з двух слоў: першае абазначае род, другое – від. Напрыклад, *вераценнік вялікі* (*Limosa limosa*); *вераценнік* – род, *вераценнік вялікі* – від. Трынамінальная назва ўказвае на падвід: *зубр еўрапейскі белавежскі* (*Bison bonasus bonasus*). Адсюль, з бінарнай сістэмы, вынікае і структура зоаноменаў праз простыя словы, складаныя і словазлучэнні.

Так, родавая назва звычайна ўяўляе сабой адно слова: *сыч*, *бусел*, *сітаўка*, *гал’ян*, *вугор*, *чарапах*, *яшчарка*, *мядзведзь* і г.д. Адназначныя родаваму найменню відавыя ўяўляюць сабой двухслоўныя словазлучэнні, як таго і патрабуе лацінская бінарная сістэма: *сыч дамавы*, *сыч касманогі*, *бусел белы*, *бусел чорны*, *сітаўка белая*, *сітаўка жоўтая*, *сітаўка жоўтагаловая*, *гал’ян звычайны*, *гал’ян азёрны*, *вугор еўрапейскі*, *чарапах балотная*, *яшчарка жывародная*, *яшчарка порстка*, *мядзведзь буры* і г.д.⁵ Двухслоўнае відавое найменне, што ўключае ў сябе і родавае, у сваю чаргу ўтварае трохслоўнае найменне: *зубр еўрапейскі белавежскі*, *дзяцел вялікі стракаты*, *дзяцел малы стракаты*, *дзяцел сярэдні стракаты*, *чапля белая вялікая*, *чапля белая малая*, *мінога ручавая еўрапейская*. Асноўная роля ў абазначэнні відаў і падвідаў адводзіцца родавай назве, залежная – прыметнікам-азначэнням, якія надаюць відам і пад-

відам адрознівальную характарыстыку. Аднак для абазначэння відавoga номена ў беларускай зоаіаменклатуры характэрна не толькі словазлучальная мадэль назоўнік + прыметнік, але і спалучэнне двух назоўнікаў, апошняму з якіх адведзена роля азначэння-прыдатка: *завёрка-палятуха, заяц-бяляк, крыжадзюб-сасновік, мухалаўка-белашыўка, арол-карлік, соўка-сплюшка, ёрш-насар* і інш.

На прыкладзе номена *кот* лясны сярэднееўрапейскі (побач з якім існуюць дублеты *лясны кот, дзікі кот*), трохслоўнае словазлучэнне служыць для абазначэння віда, а не падвіда, што з'яўляецца парушэннем сістэмнасці зоаіаменклатуры і неўпарадкаванасцю. Да такіх парушэнняў трэба аднесці і аднаслоўнае выражэнне відаў, паколькі яно (паводле бінарнай сістэмы) павінна служыць для абазначэння родаў жывёл: *аўдотка, белабровік, белавочка, бакас, слонка, уярок, барсук, выдра, галавель, галец, жэрах* і інш. У такіх выпадках аднаслоўныя номен адначасова абазначае родавае паняцце і відавое. Прычына ў агульнавядомасці родавых назваў, у традыцыйнасці іх ужывання як народнай, так і літаратурнай мовай, у падпарадкаванні відавых паняццяў асноўнаму – родаваму.

У беларускай заалагічнай наменклатуры сістэмнасць можна прасачыць і па іншых таксанамічных катэгорыях, што выражаецца ў аднатыповасці ўтвараючых іх фармантаў. Так, для абазначэння сем'яў пашыраны прыметнікі на *-ія(-ыя)*: *двухкрылыя, двухпарнагогія, даўгакрылыя, дзятлавыя, мышыныя* і інш. Для абазначэння атрадаў укараніліся прыметнікі з фармантам *падобныя*: *буслападобныя, вераб'інападобныя, гагарападобныя, гусепадобныя, жураўлепадобныя, зайцападобныя, сокалападобныя, міногападобныя* і г.д. Мадэль прыметнік + назоўнік для абазначэння відаў: *белыя курапаткі, белыя совы, дамавыя мышы, дамавыя сычы, даўгахвостыя сніцы* і інш. Форма назоўнікаў множнага ліку для абазначэння сем'яў насякомых: *бакасніцы, бапотніцы*, а таксама родаў птушак: *чарацянькі, касаткі, конікі* і інш. Гэтыя прыклады паказваюць на міжкласавую аманімію таксанамічнай наменклатуры.

Дублетнасць, а таксама полісемія, аманімія, якія з'яўляюцца недахопам тэрміналогіі наогул, парушаюць сістэмнасць і ўпарадкаванасць заалагічнай наменклатуры. Апошнія не настолькі пашыраны ў заалагічнай наменклатуры, у параўнанні з дублетнасцю, аднак маюць у ёй месца. Напрыклад, полісемія: *чайкі* (Lari) – 'падатрад птушак атрада сеўцападобных' – *чайкі* (бантыстыя галубы, крымскія галубы, манжэтных галубы) – 'пароды высакалётных галубоў са скураной гарлавой складкай і пер'евым "бантам" ("манічкай") на шыі'.

Аманімія між класамі жывёл: *цвыркун* звычайны (рачны, салаўіны) 'птушка сям. валасянкавых атр. вераб'інападобных' – *цвыркун* 'род прамакрылых насякомых падсямейства цвыркуновых'; *плывунчык* кругланосы 'птушка сям. бакасавых атр. сеўцападобных' – *плывунчыкі* 'сямейства водных жукоў'; *аўсянка* вярхоўка 'рыба' – *аўсянка* звычайная (чаротная, садовая) 'птушка'; *вусач* марона, мірон 'рыба' – *вусачы* дрывасекі 'сямейства насякомых атрада жукоў' і інш.

Неўпарадкаванасць родавідавoga складу, залішняя варыянтнасць, паралельнае вар'іраванне кампанентаў у беларускай заалагічнай наменклатуры выяўляецца ў большай ступені, чым у рускай. Параўн.: *лебедзь тундравы (лебедзь малы)* – рус. *лебедь тундровый*; *крачка белакрылая (крачка светлакрылая)* – рус. *крачка белокрылая*; *крахаль даўгадзюбы (крахаль сярэдні)* – рус. *крохаль длинноклювый*; *крат еўрапейскі (крат звычайны)* – рус. *крат европейский*; *карась залаты (карась звычайны)* – рус. *карась золотой* і інш.

Паколькі сучасная беларуская заалагічная наменклатура фарміравалася ў большасці на аснове набыткаў і распадкаванасці рускай наменклатуры, то ў беларускай назіраецца тэндэнцыя да паўтору рускіх ібаў: *чайка танкадзюбая, марскі галубок* – рус. *чайка тонкоклювая (морской голубок)*; *чайка серабрыстая, рагатуха* – рус. *чайка серебристая (хохотунья)*; *чайка звычайная, чайка азёрная* – рус. *чайка обыкновенная (озерная)*; *корушка азёрная, сняток, стынка* – рус. *корюшка озерная (снеток, стынка)*; *мыш палявая, жытнік* – *мышь полевая (житник)* і г.д.

Магчыма, вырашэнне праблем упарадкавання і нармалізацыі ў рускай тэрміналогіі дапаможа вырашэнню гэтых праблем у беларускай, у тым ліку і ў заалагічнай наменклатуры.

¹ Гл.: Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. А.Я.Баханькова. Мн., 1994. С.202–203.

² Гл.: Плотнікаў Б. А. Агульнае мовазнаўства. Мн., 1994. С.226–227.

³ Гл.: Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы. С.292.

⁴ Гл.: Крапивный А.П., Радкевич В.А., Тихонов Н.И. Краткий зоологический словарь. М., 1982: С.118–119.

⁵ Прыклады падаюцца па кн.: Энциклапедыя прыроды Беларусі: У 5 т. Мн., 1981–1986.

С. Ф. ІВАНОВА

МАРФАЛАГІЧНЫЯ АДРОЗНЕННІ Ў ЭКВІВАЛЕНТНЫХ ТЭКСТАХ НА БЕЛАРУСКАЙ І РУСКАЙ МОВАХ

Кантрастыўны аналіз эквівалентных тэкстаў з'яўляецца адным з магчымых падыходаў да вызначэння ступені блізкасці роднасных моў. Зварот менавіта да тэкстаў, а не да граматычных апісанняў моў, з мэтай выяўлення міжмоўных семантика-граматычных адрозненняў дазваляе не толькі ўбачыць разыходжанні тэкстаў, але і даць больш дэтальную карціну адрозненняў на моўным (сістэмным) узроўні. Распрацаваная метадыка кантрастыўна-граматычнага аналізу эквівалентных тэкстаў на беларускай і рускай мовах скіравана на выяўленне характару міжмоўных разыходжанняў з улікам тыпу тых граем, якімі адрозніваюцца тэксты, а таксама частаты, з якой кожны тып адрозненняў сустраўся ў вызначаным масіве эквівалентных тэкстаў. Гэта дазваляе вызначыць "удзельную вагу" таго ці іншага тыпу адрозненняў у стварэнні ўсёй масы разыходжанняў тэкстаў і, далей, ацаніць значнасць адпаведнага тыпу адрозненняў у кантрастыўнай беларуска-рускай граматыцы.

Міжмоўныя адрозненні ў эквівалентных тэкстах на беларускай і рускай мовах выяўляліся як на марфалагічным, так і на сінтаксічным узроўні. Агульная колькасць адрозненняў абмяжоўвалася 1000 выпадкамі, зафіксаванымі на 27,4 умоўных старонках прааналізаваных тэкстаў (аб'ём адной умоўнай старонкі — 3000 знакаў). У гэтым артыкуле разглядаюцца марфалагічныя разыходжанні.

Сукупнасць міжмоўных адрозненняў, зафіксаваных у эквівалентных тэкстах, складае іерархічна ўпарадкаваны спіс, які праецыруецца на граматычныя сістэмы абедзвюх моў. Падзел марфалагічных адрозненняў на самастойныя і несамастойныя абавіраецца на ўлік статуса той ці іншай катэгорыі (класіфікацыйная або словазмяняльная, намінацыйная або рэляцыйная). Па гэтым жа прынцыпе размяжоўваюцца міжмоўныя адрозненні паміж граемамі, якія маюць, паводле тэрміналогіі У.Р.Адмоні⁴, "семантычна рэчаісныя (действительные) значэнні", напр., роду і ліку назоўнікаў, і "семантычна адлюстраваныя (отраженные) значэнні", што фарміруюцца ў выніку сінтаксічных адносін паміж словаформамі, напр., роду і ліку прыналежных займеннікаў, прыметнікаў, дзеясловаў прошлага часу, дзеепрыметнікаў. Колькасць марфалагічных адрозненняў, што сустраліся ў прааналізаваных тэкстах (з падзелаў на самастойныя і несамастойныя), прадстаўлена ў табліцы.

Марфалагічныя адрозненні	Самастойныя	Несамастойныя
Род	316	193
Лік	25	11
Поўныя/кароткія формы прыметнікаў і дзеепрыметнікаў	43	—
Стан	10	—
Трыванне	6	—
Час	2	—

Агульнасць сістэмы граматычных катэгорый вызначае падабенства беларускай і рускай граматык у плане зместу. Марфалагічныя адрозненні, зафіксаваныя пры супастаўленні эквівалентных тэкстаў на гэтых мовах, адлюстроўваюць асаблівасці функцыянавання аднолькавых па структуры марфалагічных катэгорый і іх ролю ў стварэнні спецыфічнага аблічча кожнай з моў. Міжмоўныя адрозненні ў прааналізаваных тэкстах значна больш паказальныя ў колькасных адносінах для іменных марфалагічных катэгорый, чым для катэгорый дзеяслова, што абумоўлена мноствам фактараў. Найперш, гэтая неадпаведнасць вынікае з рознага характару марфалагічных катэгорый імя і дзеяслова па тыпах іх граматычнай семантыкі. Большасць зафіксаваных міжмоўных адрозненняў прыпадае на сінтаксічныя, а не намінацыйныя граемы. Міжмоўныя разыходжанні ў намінацыйных граемах роду і ліку назоўнікаў прадстаўлены мінімальнай колькасцю выпадкаў (6 з 316 у родзе, 3 з 25 у ліку). Усе астатнія разыходжанні

ходжанні характэрны для сінтаксічных графем назойнікаў. Разам з тым відавочная неадпаведнасць колькасці міжмоўных адрозненняў паміж сінтаксічным родам і сінтаксічным лікам вынікае з рознай ступені звязанасці гэтых катэгорый з іх семантычным зместам і лексічным саставам кожнай мовы. Семантычныя асновы катэгорый роду (размеркаванне па біялагічнаму полу) для большасці назойнікаў даволі размытыя, і толькі для параўнальна невялікай часткі лексічнага саставу беларускай і рускай моў граматычны род мае намінацыйную значнасць. Сінтаксічны род уласцівы значна большай колькасці назойнікаў абедзвюх моў, мае ўнутрымоўны, “тэхнічны” характар і ўтварае адну з паказальных сфер міжмоўных разыходжанняў. У адрозненне ад роду граматычны лік цесна звязаны з рэальным значэннем колькасці, што знаходзіць адлюстраванне ў паслядоўным размеркаванні па ліку пераважнай колькасці слоў. Сфера ж сінтаксічнага ліку, у межах якой праяўляюцца асаблівасці беларускай і рускай моў, ахоплівае значна меншую частку слоў.

На падставе сінтаксічнага значэння размяжоўваюцца ў кожнай з моў поўныя/кароткія формы прыметнікаў і дзеепрыметнікаў, адрозненні ў выкарыстанні якіх у тэкстах на розных мовах таксама з’яўляюцца паказальнымі.

Большасць катэгарыяльных граматычных значэнняў дзеясловаў маюць пазамоўны характар. Магчымасць разыходжанняў у значэннях катэгорый часу, асобы, трывання, ладу, стану з’яўляецца мінімальнай пры перадачы некаторага агульнага зместу ў тэкстах на розных мовах. Нязначная “удзельная вага” адрозненняў у катэгорыях часу, трывання і стану, з’явы нейтралізацыі міжмоўных граматычных разыходжанняў, адсутнасць адрозненняў у катэгорыях ладу, асобы вынікаюць з намінацыйнай значнасці катэгорый дзеяслова і супрацьпастаўлены сінтаксічным значэнням іменных катэгорый, якія маюць унутрымоўны, фармальны характар у кожнай з моў і адыгрываюць значную ролю ў стварэнні асаблівасцей іх граматыкі. Акрамя таго, больш складаная марфалогія імя (шырока разгалінаваная сістэма граматычных катэгорый і форм) дэтэрмінуе большую ступень міжмоўных разыходжанняў у параўнанні з менш складанай марфалогіяй дзеяслова ў беларускай і рускай мовах.

Істотнай для аналізу разыходжанняў у тэкстах з’яўляецца і розная “удзельная вага” самастойных і несамастойных адрозненняў. Граматычныя адрозненні ў родзе і ліку назойнікаў, у якіх гэтыя значэнні з’яўляюцца пазамоўнымі, лідзіруюць па колькасці крытэрыю. Сэнсаўтваральная нагрузка гэтых значэнняў у тэкстах абумоўлівае з’яўленне ў тэкстах графем “семантычна адлюстраваных”, у якіх значэнне роду ці ліку праяўляецца пры дапасаванні з назойнікамі розных форм прыметнікаў і дзеепрыметнікаў, пры каардынацыі дзеясловаў з назойнікамі, калі ў гэтых формах дубліруюцца розныя значэнні назойнікаў. У межах несамастойных адрозненняў значна часцей узнікаюць з’явы міжмоўнай нейтралізацыі граматычнага значэння, напр., нейтралізацыя значэння роду прыметнікаў у родным склоне: *прямого участия* – *прамога ўдзелу*.

Асаблівасці размеркавання па роду назіраюцца ў назойніках, якія абазначаюць прадметы і з’явы фізічнай прыроды, матэрыяльнай і духоўнай культуры людзей. Апошняя сфера часцей прадстаўлена абстрактнай лексікай, радзей – канкрэтнымі назойнікамі. Міжмоўныя адрозненні ў тэкстах адлюстроўваюць розную выразнасць родавых класаў у рускай і беларускай мовах пры абазначэнні неадчушаўлёных, неасабовых назойнікаў. У цэлым, у сукупнасці эквівалентных тэкстаў розных функцыянальных стыляў назойнікі ў рускай мове ў два разы часцей адносяцца да някакага роду, а не да мужчынскага або жаночага. У беларускай мове наадварот: найбольшыя колькасныя адрозненні ў тэкстах назіраюцца паміж ніякім і жаночым родам. Некалькі менш супрацьпастаўлены ніякі род у рускай мове і мужчынскі род у беларускай. Нізкай сустракаемасцю вылучаюцца супрацьпастаўленні: мужчынскі род у рускай мове – ніякі род у беларускай, жаночы род у рускай мове – ніякі род у беларускай. Колькасная выразнасць родавых класаў звязана з распаўсюджанасцю і лексічнай ёмістасцю словаўтваральных мадэляў у абедзвюх мовах. Паказальна, што граматычныя разыходжанні ў родзе назіраюцца часцей у рознакаранёвых лексемах (210 выпадкаў з 316), менш адрозненняў у аднакаранёвых лексемах (57 з 316). У аспекце абавязковасці ці факультатывнасці большая частка міжмоўных адрозненняў у тэкстах з’яўляецца абавязковымі (262 выпадкі з 316), г.зн. прадстаўлена фактамі, калі ў абедзвюх мовах адсутнічаюць тоесныя па значэнню лексемы іншай родавай прыналежнасці, напр., *печать* – *друк*, *заведение* – *установа*. Існую-

чья факультатыўныя адрозненні (54 з 316) у большасці выпадкаў абумоўлены лексічнай варыянтнасцю (сінаніміяй), а не граматычнай варыянтнасцю слова-форм, напр., рус. зал – бел. зала. У рускай мове існуе сінанімічны карэлят зала (ж.), які з’яўляецца ўстарэлым⁵, а сучаснай літаратурнай норме адпавядае форма зал (м.). У беларускай жа мове абедзве формы – зала (ж.) і зал (м.) – з’яўляюцца ўнармаванымі і стылістычна нейтральнымі⁶. Наяўнасць лексічных варыянтаў адзначаецца часцей у беларускай мове, напр., *право убежища – права прытулку* пры наяўнасці ў беларускай мове *прыстанішча*⁷, *разнесся слух – разнеслася вестка* пры наяўнасці ў рускай мове *известие*⁸. Асноўныя міжмоўныя адрозненні ў катэгорыі ліку назойнікаў назіраюцца ў формах, якія не маюць сувязі з намінацыйнай значнасцю ліку (22 выпадкі з 25). Адрозненні ў назойніках, якія змяняюцца па ліку, прадстаўлены адзінкавымі выпадкамі (3 з 25). Адрозненні ў сферы назойнікаў з сінтаксічным значэннем ліку назіраюцца ў семантычных групах са значэннем зборнасці, напр., *народ дивился – люди здивлялись*, са значэннем абстрактных паняццяў (якасць, уласцівасць, дзеянне, стан і да т. п.), напр., *общение – зносіны*, са значэннем рэчывнасці, напр., *сливки – смятанка*.

Найбольш характэрным супрацьпастаўленнем па ліку ў прааналізаваных тэкстах з’яўляецца рус. S.t.vs., бел. Pl.t. Розны характар абагульнення па ліку ў беларускай і рускай мовах прадстаўлены рознымі словаўтваральнымі мадэлямі, таму нярэдка міжмоўныя разыходжанні ў тэкстах звязаны з абмежаванасцю тых ці іншых словаўтваральных мадэляў, напр., *отношение – адносіны*. З пункту гледжання абавязковасці/факультатыўнасці міжмоўных адрозненняў у ліку першых у прааналізаваных тэкстах зафіксавана менш, чым факультатыўных (адпаведна 10 і 15 выпадкаў). Нярэдка ў кожнай з моў для слоў S. t. і Pl. t. існуюць і іншыя спосабы выражэння ў тым жа значэнні, напр., *сыны чертога брачного – сыны харомаў шлюбных* пры тым, што для бел. *харомы* (Pl. t.) існуе сінонім *папаяц* (адз. і мн. лік)⁹. У гэтых выпадках на выбар форм ліку ўплывае традыцыя ўжывання.

Асноўнае міжмоўнае разыходжанне ў выкарыстанні поўных/кароткіх форм прыметнікаў і дзеепрыметнікаў заключаецца ў пераважным ужыванні ў прэдыкатываўнай функцыі кароткай формы ў рускай мове і поўнай – у беларускай. Гэтыя міжмоўныя адрозненні вылучаюцца рознай частотой у тэкстах розных функцыянальных стыляў. Максімальная колькасць адрозненняў (18 выпадкаў з 43) характэрна для афіцыйна-дзелавых тэкстаў, менш (13 з 43) – для навукова-папулярных і публіцыстычных (7 з 43). Адзінкавыя адрозненні сустракаюцца ў рэкламна-інфармацыйных і канфесійных тэкстах. Назіранні над абавязковым/факультатыўным характарам адрозненняў ва ўжыванні поўных і кароткіх форм прыметнікаў і дзеепрыметнікаў дазваляюць зазначыць розны дыяпазон суадноснасці гэтых форм у беларускай і рускай мовах. Больш шырокі дыяпазон суадноснасці характэрны для рускай мовы, дзе суадноснасць захоўваецца пры ўжыванні кароткіх форм у якасці паўпрэдыкатыўных, напр., *люди милосердны, берут на свои плечи тяготы обновления*, параўн.: *люди милосердные, берут на свои плечи тяготы обновления*. Факультатыўны характар разыходжанняў у рускай мове дэтэрмінаваны, як правіла, стылістычным фактарам. Абавязковасць разыходжанняў у беларускай мове абумоўлена як абмежаванасцю ўтварэння кароткіх форм марфалагічнай структурай прыметнікаў, напр., *принцип присущ – прынцып уласцівы*, так і лексіка-семантычнай несуадноснасцю магчымых кароткіх форм, напр., *все религии и веравызнанні роўныя перад законам*. Факультатыўны характар форм у беларускай мове значна менш абумоўлены стылістычнымі прычынамі, чым у адпаведных выпадках у рускай мове. Увогуле абавязковых міжмоўных адрозненняў у выкарыстанні поўных/кароткіх форм прыметнікаў і дзеепрыметнікаў сустралася 19 выпадкаў з 43, факультатыўных – 24.

Міжмоўныя разыходжанні ў спецыфічных катэгорыях дзеяслова рэальна значныя толькі ў катэгорыі стану. Гэтыя адрозненні прадстаўлены розным выражэннем актыву формамі зваротных/незваротных дзеясловаў, напр., *мы и фарисеи постимся много – мы і фарысеі поścім многа*. Пры гэтым у тэкстах назіраецца аднолькавая рэгулярнасць як зваротных, так і незваротных форм дзеяслова ў беларускай і рускай мовах. Адрозненні ў катэгорыі трывання ў тэкстах, напр., *он не отвечал ей ни слова – ён не адказаў ёй ні слова*, прадстаўляюць выпадкі нейтралізацыі пазамоўнага значэння. Адсутнасць змястоўнага супрацьпастаўлення абумоўлена т.зв. з’явай канкурэнцыі трыванняў. Дзеясловы

закончанага трывання ў беларускай мове ўтвараюцца пры дапамозе афіксаў, якія маюць аслабленыя рэальныя значэнні, напр., *боялся – паб’яўся, просил – папрасіў*. Ужыванне дзеясловаў закончанага і незакончанага трывання з’яўляецца ў такіх выпадках факультатыўным і залежыць ад стылістычнага выбару. Аналагічная з’ява назіраецца і для адрознення ў граматычнай катэгорыі часу, якія прадстаўлены адзінкавымі выпадкамі, напр., *дочь моя теперь умирает – дачка мая зараз памерла*. Супрацьпастаўленне цяперашняга незакончанага часу ў рускай мове і прошлага закончанага ў беларускай неістотна для зместу і нейтралізуецца. Гэты факт адлюстроўвае не толькі высокую ступень падабенства структурнай арганізацыі катэгорыі часу ў рускай і беларускай мовах, але і пераважнае ўжыванне форм часу ў першасных функцыях.

¹ Гл.: Пиотровский Р. Г. // ВЯ. 1973. №5; Яхонтов С. Е. // Теоретические основы классификации языков мира. М., 1980.

² Гл.: Иванова С. Ф. // Весн. Беларус. ун-та. Сер.4. 1995. №3.

³ Гл.: Зализняк А. А. Русское именное словоизменение. М., 1967. С.26–27.

⁴ Адмोन В. Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики. Л., 1988. С.72.

⁵ Гл.: Словарь русского языка: В 4 т. / Под ред. А. П. Евгеньевой. Т.1. М., 1981. С.535.

⁶ Гл.: Русско-белорусский словарь: В 3 т. Т.1. Мн., 1993. С.471.

⁷ Там жа. Т.3. С.568.

⁸ Гл.: Грабчыкаў С. М. Беларуская-рускі слоўнік. Мн., 1991. С.50.

⁹ Гл.: Русско-белорусский словарь. Т.3. С. 693, 722.

Н.І.ЛАПІЦКАЯ

НАЗВЫ ЛІХАМАНАК У ТЭКСТАХ РУСКІХ І БЕЛАРУСКІХ ЗАМОЎ

Замовы ад ліхаманак вылучаюцца сярод розных тыпаў замоўных тэкстаў шматлікасцю і разнастайнасцю зместу ("Ад радзімца", "Ад пералогоў", "Ад крывацёку", "Ад звіху" і г.д.). Відавочнай моўнай асаблівасцю названага тыпу замоў з’яўляецца наяўнасць у іх структуры ўласных імёнаў, якія выкарыстоўваюцца для наймення ліхаманак (рус. *Трясея, Глядея, Знобей, Невея, Вещица, Яда* і інш., бел. *Яўгешка, Фяклушка, лядзянка, касцяніца, смутніца* і інш.). Названая з’ява цалкам заканамерная, таму што адной з найхарактэрнейшых асаблівасцей міфалагічнага мыслення было менавіта антрапамарфічнае (а значыць, рэалізаванае ў оніме) успрыманне небяспечнай хваробы. Па заўвазе Я.Ляцкага, хвароба для беларуса ўяўляецца не тым, што нараджаецца і развіваецца ў ім самім; а тым, што прыходзіць аднекуль, жыве матэрыяльным жыццём¹. Параўн. таксама: "Ліхаманку беларус уяўляе сабе ў вобразе халоднай прыгажуні ці, наадварот, у вобразе злоснай, пачварнай бабы"². У сувязі з гэтым выкарыстанне імёнаў уласных для называння ліхаманкі ўсведамляецца "ў міфалагічнай перспектыве" як магчымасць магічнага ўплыву на ўяўную істоту, што з’яўляецца прычынай болю і мучэння³.

Параўнанне рускіх і беларускіх замоў ад ліхаманак паказвае, што ў рускіх тэкстах асабовыя і ўласныя назвы ліхаманак сустракаюцца значна часцей, чым у беларускіх замовах: па нашых падліках, агульная колькасць адпаведных беларускіх назваў складае каля 20% агульнай колькасці рускіх онімаў. Можна меркаваць, што гэта звязана са значным уплывам на рускія тэксты замоў кніжнай традыцыі. У іх аснову была пакладзена грэчаская легенда аб святым Сісініі, што ўступіў у барацьбу са злым дэманам Гіла⁴. Акрамя гэтага, толькі рускія замовы атаясамліваюць Гіла з Ірадыядай або дочкамі Ірады як наяўнымі носьбітамі зла ўжо ў больш позняй хрысціянскай традыцыі: "*Ты, лихорадка, сукина дочка. Иродова ты дочь, погубила Ивана Предтечу через свою тряску, срубили ему голову; но тебя святая голова прокляла и послала питаться около леса, около куста, около лошади...*"⁵. Найбольшай частотнасцю вылучаюцца такія рускія назвы, як *Трясея, Знобей, Томея, Гнетей, Ломея, Глядея, Корчей, Кумаха, Невея, Ледея, Огнея* і інш.

Анамастыкон беларускіх тэкстаў замоў прадстаўлены ў асноўным трансанімізаванымі антрапонімамі ацэначнага характару: *Яўгешка, Фяклушка, Кацька, Польшка, Хрузка, Аўдоця, Ампіяда, Арына, Праскоўя, Дамнека* і інш. Відавочна, што названыя антрапонімы з’яўляюцца табуістымі і ўжываюцца з мэтай задобрывання антрапамарфнай хваробы. Напрыклад, онім *Марушка* (рус.

Марья Иродовна, Маргарита) суадносіцца, хутчэй за ўсё, з міфёнімам *Марá* – “у славянскай міфалогіі злы дух, увасабленне смерці, мора”. Параўн.: і.-е. **mor/mer* “смерць, паміраць” (Фасм. II, 651). Астатнія найменні ўяўляюць сабой меншую ступень антрапамарфізацыі ліхаманак: *лядзянка*, *вяснянка*, *лістападніца*, *касцяніца*, *квактухка*, *начніца*, *смутніца*. “Та первым вяснянка, а вторая лядзянка, а трэцяя лістападніца, а чацвёртая касцяніца, пятая квактухка, шостая начніца, сёмая смутніца! Аткаісь, адвалісь, ад грудзёў і ад бела цела, ад буйнай галавы...” (Замоў, 251).

Аналіз рускіх найменняў ліхаманак можна правесці па стрыжнёвай семантычнай прымеце, што пакладзена ў аснову намінацыі. Такой прыметай, безумоўна, з’яўляецца характар уплыву ліхаманкі на чалавека, назва якога знаходзіцца ў самым замоўным тэксце: *ломовая*, “аки сильная буря древо ломит, тако же она ломает кости и спину” (Даль, II, 258), *Трясовица*, “от меня не может согреться”⁸, *Знобей*, “я озноблю рода человеческого, то не может согреться” (Ветухов, 134, 135), *Глухей*, “закладывает уши”⁹ і г.д. Характэрнай асаблівасцю структуры рускіх замоў разглядаемага тыпу з’яўляецца дыялог паміж святым (часцей за ўсё – Сісініем) і антрапамарфічнымі ліхаманкамі, у выніку чаго апошнія не толькі паведамляюць свае імёны, але і прыводзяць да іх адпаведную “матывіроўку”: “...О окаiania! А что якия ваше, окаiania, имена? – Первая рече: мне имя Трелея; вторая рече: мне имя Негрея... Знобей, – я озноблю рода человеческого, то не может согреться... Ломей (кости ломле; у человека кости ломит, как ветром сухое дерево вон выламливает)... Пухлей... Коркота (Корчей)... Желтуня (как жёлтой цвет в поле цветёт, так на человека напустит жёлтость)... Ледей (тело холодно)... Монея ... Соней... Трясей... Невей, старшая их сестра усекнула главу Иоанна Предтечи. Которого я человека начну мучить, то не будет жив” (Ветухов, 159, 160). Вельмі паказальна, што названыя ў замовах праяўленні ліхаманкі амаль цалкам супадаюць з медыцынскімі звесткамі аб гэтай хваробе, для якой характэрна бледнасць, мышачнае дрыжжанне, агульны стан, які вымотвае, праз рэзкія перапады тэмпературы, галавы боль, пачырваненне скуры і інш.¹⁰ Можна меркаваць, што нааўнасць у замовах такіх падрабязных звестак (з выкарыстаннем метафар, параўнанняў) аб сімптоматыцы ліхаманкі, накіраваная, з аднаго боку, на магічнае “авалоданне” міфічнымі істотамі, а з другога – на найбольшае псіхалагічнае ўздзеянне на хворага.

З улікам унутранай формы онімаў можна вылучыць некалькі іх самастойных тыпаў. Першую групу складаюць імёны ўласныя, якія ўказваюць на хваробныя адчужанні, выкліканыя ліхаманкай: *Томей*, *Гнетей*, *Ломей*, *Трясей*, *Знобей*, *Корчей*, *Блудей*, *Битиха*, *ражого*, *Чадлей*, *Негрея*, *Сведея*, *Хрипеля*, *Соней*, *Огней* (параўн. бел. *агнявая*), *Холодия*, *Ледей* (бел. *ледавая*), *Кисленя*, *Горькуша*, *Тоскуша*, *Скорбута*, *Пухлей*, *Глядей* і інш. Сюды ж, на наш погляд, можа быць аднесены і антрапонім *Усма*. На думку В.А.Мяркулавай, гэтае імя этымалагічна звязана з грэч. *εῖος* (**eus*–*o*) “паліць, пячы”, стар.-ісл. *usei* “агонь”, літ. *ūr̃o*, *uss̃i*, *ustum*, *urere* “пячы, паліць” і інш. на падставе таго, што назвы ліхаманкі заўсёды ўтрымліваюць семантычную характарыстыку-прымету “гарэнне”: *Горита*, *ражого*, *Горячия*, *Огния* і пад.

Назвы ліхаманак у рускіх замовах засноўваюцца і на знешніх прыметах праяўлення хваробы: *Желтея*, *зелёная*, *алая*, *синяя*. З пэўнай доляй верагоднасці да гэтай групы можна аднесці таксама імя ўласнае *Лопуха*, якое выкарыстоўваецца для назвы сыпу на скуры ад ліхаманкі. Гэтае меркаванне можа быць пацверджана ўжываннем лексемы *лопуха* ў рускіх гаворках: “лопуха – сып на теле, краснуха, скарлаціна; чырвоныя плямы” (Даль, II, 238).

У назвах ліхаманак можа ўтрымлівацца ўказанне на частку цела або арганізма, якая знаходзіцца пад уздзеяннем хваробы: *Костей*, *Грудей*, *Головия*, *Ногия*, *Утробница*, *Животиния*, *Недра*. Аналагічныя назвы ўжываюцца ў беларускіх замовах: *касцяніца*, *унутраная*, *касцявая*.

У назвах ліхаманкі могуць адлюстроўвацца іншыя матывуючыя адзнакі: 1) час уздзеяння на чалавека: рус. *ночница*, *дневная*, *веснянка*, *Листопадница*, бел. *лістападніца*, *лістаадзеватная*, *лістападная*, *гарохавая*; 2) месца ўздзеяння на чалавека: рус. *Тенная*, *гноевая*, *веретенница*; 3) прычына ўзнікнення хваробы: рус. *ветряная*, *надуманная*, бел. *пудава*. Адзнака “ўздзеянне” ўтрымліваецца таксама ў оніме, які мае відавочную сувязь з апелятывам *проказа* “сурокі шляхам вядзьмарства” (Меркулова, 167). Аснову ўнутранай формы гэта-

га слова можа складаць і ўяўленне аб змене знешняга выгляду чалавека: параўн. семантыку дзеяслова *казить* "гадзіць" (Фасм., III, 373).

Асобныя найменні ліхаманак могуць указваць на ступень уздзеяння на чалавека: рус. *Убийца, Мученица, Невея*; да апошняга параўн.: рус. *навь, навье, навья* "мярцвяк", *нава* "смерць", стар.-чэш. *unaviti* "забіць", роднаснае лтш. *nàve* "смерць", гоц. *paus* "мярцвяк" і інш. (Фасм., III, 35; Даль, II, 389)¹².

У некаторых (нешматлікіх) выпадках агульныя назвы ліхаманак адлюстроўваюць эмацыянальныя адносіны чалавека да хваробы: *Жадная, Иудея, Ворогуша, дряница, Злейшая*. Асобную групу складаюць ужывальныя ў рускіх замовах табуістычныя, эўфемістычныя назвы ліхаманак, якія суадносяцца з найменнямі нячыстай сілы: *Бесица, Вещица, Налукия* (параўн. стар.-рус. *лука* "хітрасць"; адну з эўфемістычных назваў чорта – *Луканька*), *Черькота* (апошняе імя ўласнае можна звязаць з рус. *черкается* "памінаць чорта", утвораным ад *чорт*, сербахарв. *цртити, цртим* "заклінаці, клясці", славен. *črt* "чорт, ненавісьць" (Фасм., IV, 347), прасл. *črtъ "вядзьмарства", "праклён"¹³.

¹ Гл.: Ляцкий Е. // Этнографическое обозрение. СПб., 1892. №2-3. С.28.

² Янчук Н. А. // Мифы Бацькаўшчыны. Мн., 1994. С.46.

³ Гл.: Ветухов А. Заговоры, заклинания, обереги и другие виды народного врачевания, основанные на вере в слово. Варшава, 1907. С.7 (далее – Ветухов).

⁴ Гл.: Карский Е. Ф. Белорусы. Т. III. М., 1916. С.82; Черепанова О. А. // Язык жанров русского фольклора. Петрозаводск, 1977. С.47.

⁵ Папюс. Черная и белая магия. Кн.1,2. М., 1994. С.163.

⁶ Замовы. Мн., 1992. С.256 (далее – Замовы).

⁷ Гл.: Мифы народов мира: В 2 т. М., 1980. Т.1. С.110; Етимологічний словник української мови. Київ, 1989. Т.3. С.511.

⁸ Русские заговоры. М., 1993. С.97.

⁹ Попов Г. Русская народно-бытовая медицина. М., 1993. С.234.

¹⁰ Гл.: Большая медицинская энциклопедия. М., 1980. Т.13. С.217.

¹¹ Меркулова В. А. // Этимология. 1965. М., 1967. С.167 (далее – Меркулова).

¹² Гл. таксама: Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу. М., 1869. Т.3. С.88.

¹³ Мартынов В. В. // Арёальныя ісследованія ў языкознанні і этнографіі. Л., 1977. С. 182.

МІРАСЛАВА МАЛОХА (Польшча)

ХВОЙНЫЯ ДРЭВЫ Ў НАРОДНАЙ КУЛЬТУРЫ І ФРАЗЕАЛОГІІ СЛАВЯН

Мова культуры ў межах кожнай асобнай традыцыі вылучае адны рэаліі, надзяліўшы іх сімвалічным значэннем, і пакідае па-за полем культуры іншыя. Так, напрыклад, у славянскай народнай традыцыі дуб, бяроза ці вярба займаюць важнае месца ў сістэме сімвалаў, тады як распаўсюджаныя на гэтай жа тэрыторыі ясень ці чаромха зусім ці амаль зусім пазбаўлены культурных функцый. Моўная карціна свету, як яна адбілася ў фразеалогіі, па колькасці ФА і рознабавасці прадстаўленых у іх тэм на першае месца выводзіць пладовыя дрэвы. Адначасова фразеалагічны матэрыял дазваляе выдзеліць апазіцыю ліставыя-хвойныя.

Традыцыйная народная культура славян уключыла хвойныя дрэвы ў шырокі кантэкст павер'яў, абрадаў, песень, прымавак і г.д. Сімволіка елкі і сасны часта супадае, аднак часам яна бывае і палярнай. Елка ўсё ж часцей надзелена негатыўнай семантыкай. Мабыць, значную ролю ў гэтым адыграла наяўнасць у яе вострых іголак. Да таго ж, дрэвы падземнага царства ў народнай свядомасці часта ўяўляліся пакрытымі вострымі калючкамі.

А.В.Амфітэатраў у сваёй працы "Д'ябал" прыводзіць бачанне пякельных пакутаў манаха Альберыха (XIII ст.): "...Далей цягнуўся лес жахлівых дрэваў па 60 локцяў вышыняй, пакрытых іголкамі, на іх старых калючках віселі, прычэпленыя за грудзі, злыя бабы, якія пры жыцці адмаўляліся карміць сваім малаком тых немаўлят, што засталіся без маці, і за гэта кожную з іх ссала зараз па дзве змяі"¹.

Як бачым, тое, што дрэвы, названыя "жахлівымі", пакрытыя іголкамі, а не лістамі і пладамі, і да таго ж іголкамі старымі, дазваляе лічыць іх дрэвамі смерці, зла, падземнага царства.

У міфалагічным плане "калючасць", успрынятая як "нядобразычлівасць" елкі, адбілася ў звязванні яе з дэманалагічным светам. Будучы дрэвам з высокім ствалом і нізка апушчанымі калматымі галінамі, елка была прыдатным фонам для з'яўлення ў народнай фантазіі розных нячысцікаў, лесавікоў, кікімар і іншых насельнікаў лесу. Менавіта ў цёмным яловым лесе знаходзіцца хатка на курыных ножках. Пад елкай часцей месціцца вяльняс, які хаваецца там ад Пяркунаса². І па рускіх павер'ях пад густыя і навіслыя лапы елак, дзе цёмна і халодна, залазяць у жаркія летнія дні чэрці³.

Паказальна, што ўспрыняцце елкі як дэманічнага локуса адлюстравалася ў найменні асобнага дэманалагічнага персанажа – "пад'ельніка": "Калі падарожным даводзілася начаваць у пустынным месцы, напрыклад, пад елкай, то, каб не стала "блазніць" і "глуціцца", прасілі абароны ў гаспадара: "Бацюхна пад'ельнік, пусці мяне сёння пераначаваць"⁴.

Елка ў балта-славянскай традыцыі лічыцца дрэвам, звязаным са светам памерлых. Яе галінкі і сёння выкарыстоўваюцца ў пахавальных і памінальных абрадах: ля ўваходу ў дом, дзе ляжыць нябожчык, кладуць яловыя галінкі, яловыя лапкі кідаюць на дарогу, з іх робяць і вянкi. Шырокая прадстаўленасць елкі ў пахавальнай абраднасці звязана з яе вечнай зелянінай, што не магло не асацыіравацца з вечнасцю жыцця, з магчымасцю працягу існавання ў іншых вымярэннях. Разам з тым сувязь елкі з ніжнім светам непасрэдна прыводзіць да асэнсавання яе як дэманічнага локуса.

Елка расце ў вымарачных, непрыемных месцах, дзе згодна з павер'ем і магчымы кантакт чалавека з прадстаўнікамі дэманічнага свету. У замове, нацэленай на разлад паміж маладымі, актуалізуецца матыў ельніка як найбольш падыходзячага для чарадзейскіх дзеянняў месца: "Стану я, раб дьявольский (имярек), не благословясь, пойду, не перекрестясь, из дверей в двери, из ворот в ворота новобрачных, и выйду я во чисто поле, во дьявольское болото. В чистом поле стоят ельнички, а на ельничках сидит сорок сороков – сатанинская сила"⁵.

Відаць, у такіх кантэкстах могуць знайсці тлумачэнне беларускія і рускія намінацыйныя ФА з кампанентам *яловы* са значэннем "бесталковы чалавек": *галава дубовая (яловая)*, рус. *голова еловая, дубина безголовая (еловая)*. Беларускай і рускай мовам уласцівы таксама выклікавыя фразеалагізмы *ёлкі зялёныя, ёлкі-маталкі*, рус. *елки-палки, елки-моталки*.

Цікава, што ў другіх народаў, напрыклад у румын, елка з'яўляецца свяшчэнным дрэвам. Польскія горцы надзялялі яе звышнатуральнай сілай. У польскіх павер'ях яна ніколі не карала людзей і заўсёды добра "ставілася" да іх.

І ў славянскай народнай культуры елка таксама не заўсёды "цёмная", "нячыстая" дрэва. Так, варты ўвагі беларускі вясельны звычай "завівання елачкі". Упрыгожаная елачка сімвалізавала цнатлівасць і прыгажосць маладой. Атрыбут уяўляў сабою невялічкае дрэўца ці яго частку, прычым яловую – толькі зімой. А летам у якасці "елачкі" выступалі галінкі пладовых дрэў.

Папулярнасць выкарыстання дрэва ў вясельнай абраднасці мела асновай распаўсюджаную ў розных народаў сімволіку, згодна з якой секцы дрэва, тапатаць, ламаць, касіць, жаць расліны (песенны эквівалент дзяўчыны) азначала любіць, сватаць, жаніцца⁶. Выкарыстанне хвойных дрэў тым больш паказальна, бо іх сімволіка вечнасці, ідэя сувязі светаў і станаў упісвалася ў больш агульную ідэю пераходу, асноўную і для вясельнага, і для пахавальнага комплексаў.

Акрамя таго, з этнаграфічнай літаратуры вядомы старажытныя звычаі вячання вакол свяшчэнных дрэў, калі пад іх ценем замацоўваліся шлюбны. Так, у адным з рускіх паданняў гаворыцца аб вячанні на Із'яр-возеры пад піхтай ("озеро их обвенчало, пихта-дерево их союз навеки установила"). Паказальныя ў гэтых адносінах і прымаўкі: бел. *абвёў кругом елі, а чэрці ім пелі*, рус. *венчали вокруг ели, а черти им пели, венчают вокруг ели, вокруг куста* (жартоўна гавораць пра нявенчаных)⁷.

Нельга абыйсці ўвагай і папулярную сёння навагоднюю елку. У Расіі яна з'явілася ў XVII ст. (а першая была ўстаноўлена ў Эльзасе ў 1500 г.)⁸. У больш познія часы звычай выклікаў з'яўленне экзатычных легенд, якія растлумачвалі неведомы дагэтуль абрад, узводзячы яго да падзей, галоўным чынам звязаных з нараджэннем Хрыста. Згодна адной з іх, калі нарадзіўся Ісус, яму неслі падарункі не толькі валхвы, але і ўсе людзі, звяры, птушкі, расліны. Елка, убачыўшы гэта, засмуцілася, бо не ведала, што падарыць Ісусу. Тады яна "убралася" зо-

рачкамі, кветкамі, і яе прынеслі ў падарунак Хрысту. З тых часоў на памяць аб гэтай падзеі на кожныя Коляды людзі ставяць у дамах упрыгожаныя елкі⁹.

Пазней каляндарны час, у якім аказвалася задзейнічанай елка, значна пашырыўся. Натуральна, гэтаму садзейнічала яе семантыка вечнасці, бессмяротнасці, узнаўлення жыцця і здароўя. Елка становіцца атрыбутам масленічных, велікодных, юраўскіх звычаяў.

Да нядаўняга часу на Палессі елачку ўпрыгожвалі на Масленіцу (магчыма, як успамін аб навагоднім свяце, якое да XIV ст. адзначалася на Русі 1 сакавіка), упрыгожаную стужкамі і ручнікамі елачку насілі з сабой і на Фаміным тыдні. З дрэўцам елкі беларускія дзяўчаты выходзілі на жытнёвыя палеткі на Юр'еў дзень. На Украіне ў дзень старога новага года (1 верасня) на базарах ставілі елкі і ўпрыгожвалі іх рознымі пладамі, гарбузамі. Аднак самым папулярным у заходніх славян было "майскае" дрэва, якое ставілі на галоўнай плошчы вёскі.

У некаторай ступені неадназначныя адносіны да елкі, яе шанаванне ці проста выдзяленне ў рытуальных кантэкстах звязана і з матывам паходжання гэтага дрэва, які папярэдне за ўсё прадстаўляе традыцыйную метамарфозу. У літоўскіх легендах Егле (елка) была некалі дзіўнай прыгажуняй. Пасватаўся да яе вуж Жалціс, які ў выпадку адмовы пагражаў людзям засухай, паводкамі, голадам і хваробамі. Родныя вырашылі аддаць за яго дзяўчыну; прывезлі да возера, а адтуль выйшаў не страшны гад, а прыгожы юнак. Пяць гадоў яны жылі шчасліва, але вось браты прыгажуні выбралі момант, выманілі з вады вужа і расеклі яго на часткі. Тады Егле стала моцна гараваць. Багі зміласцівіліся над ёю і ператварылі няшчасную ў елку¹⁰.

З метамарфозай чалавека ў дрэва звязана і паходжанне сасны, сімволіка якой у многім супадае з сімволікай елкі, хаця мае і ўласныя канатацыі. Згодна ўкраінскім павер'ям, сасна вечна зялёная і заўсёды радасна шуміць, таму што яе благаславіў Бог: калі рабілі крыж, на якім збіраліся катаваць Хрыста, драўніна сасны аказалася непрыдатнай ні для крыжа, ні для цвікоў для яго.

Беларускай і рускай мовам уласцівы дзеяслоўныя ФА: бел. *блудзіць у трох соснах*, рус. *заблудиться в трех соснах*, звязаныя са старымі народнымі анекдотамі пра пашахонцаў (як вядома, жыхары Пашахоння аднойчы пайшлі шукаць шчасця, аднак заблудзіліся ў трох соснах).

У адрозненне ад польскай, ва ўсходнеславянскіх мовах для абазначэння выпадковага выбару існуе адвэрбіяльная ФА: бел. *з бору па сасонцы* (сабраць, набраць), рус. *кто с бору, кто с сосенки*. Пераважна рэальныя якасці сасны пакінулі свой адбітак у народных параўнаннях-квазістэрэатыпах: укр. *зелений, як у сосни гіпки, вцепився, як смола до сосни* і інш.

Даволі часта сасна ўяўляе сабой Сусветнае дрэва, гл. замову: "...стаяла ў бару сósна, усяму бору прыкросна. Пад тою сасной залаты тын, пад тым тынам залатое крэсла. А ў тым крэсле сам Гасподзь Сус Хрыстос сядзіць, залаты крэст дзяржыць. З таго крэста выступае раса. Маць Прачыстая прыступіла і капельку падхапіла, рабу божаму (імя) урокі змыла"¹¹.

Разам з тым знаходжанне сасны ў сакральным цэнтры абумовіла яе межавае становішча паміж гэтым і "тым" светамі. Сувязь з замагільнай сферай лягла ў аснову збліжэння сасны з праявамі дэманічнага свету. У павер'ях сам Сатана наведвае зборышчы ведзьмаў, якія адбываюцца ля заклятых соснаў, на Лысых гарах. Тыповыя месцы, дзе закопваліся скарбы, – сосны, камяні на скрывацаннях, калодзежы, слупы ля дарог, якія лічыліся локусам пражывання дэманаў¹².

Выдзеленасць, адзначанасць сасны ў народнай традыцыі выклікала ўзнiкненне шматлікіх магічных рытуалаў і дзеянняў. Так, палякі не выкарыстоўвалі для будоўлі дрэвы, пашкоджаныя маланкай, а таксама сосны, у якіх сярэдні сук накіраваны ўверх. У раёне Кельц (Польшча) сасновая галінка ў хляве ці дома як быццам ахоўвала хату і прыносіла шчасце; яе як адзін з самых надзейных абярэгаў абнаўлялі кожны год¹³.

Вечная зеляніна сасны, яе спрыяльнае магічнае біяполе абумовілі сакралізацыю і шанаванне гэтага дрэва. Сасновыя галінкі пачалі выкарыстоўвацца ў якасці чарадзеянага атрыбута ў шматлікіх каляндарных абрадах.

Сасновы пень не пускае парасткаў, як пні многіх ліставых дрэваў. Адсюль паходзіць салдацкі выраз: *wusiś wroga jak sosnowy las*, што азначае 'без падзеі на ўзнаўленне пераможнага войска'. Ёсць затое другая рэдкая ўласцівасць сасны: яна ўмее вылечваць свае раны, заліваючы пашкоджанае месца сваёй сма-
лой¹⁴.

Сасновыя шышкі нярэдка ўспрымаюцца ў народзе як сімвал урадлівасці, несумненна таму адзін з відаў вясельнага печыва атрымаў найменне *шышка*. Падобнае выкарыстанне дае аснову для збліжэння шышкі з фалічнымі сімваламі. Шышка, будучы надзеленай фалічнай семантыкай, прадстаўляе агонь, жыццё, мужчынскі пачатак, плоднасць, актыўнасць, культ жыцця і багачця і тым самым суадносіцца з паняццем авала, трохвугольніка.

У гэтых адносінах прадстаўляе інтарэс называнне *шышом*, *шышком* нячыстага духа. У свядомасці сялян ХХ ст. гэта найменне ўстойліва звязваецца з уяўленнямі аб яго (нячыстага духа) вострагаловасці, фактычна падобнай да таго ж трохвугольніка. У народных паданнях нячыстыя духі, лесавікі і, часцей за ўсё, чэрці мелі збытанія, "ускудлачаныя шышом" валасы ці галаву, што звучалася кверху (шышом). Таму верагоднай уяўляецца сувязь назвы *шышок* з *шыш* – 'шышка, дуля, кукіш'¹⁵, параўн. *шышага* – абл. 'чорт, нячысцік', *шышы-мара* – абл. 'зłodзей, вор'.

Падобны кантэкст тлумачыць з'яўленне ў слове *шышка* наступнага значэння – 'завостраная верхавіна чаго-небудзь', 'востраканечны ці стаячы старчком прадмет', гл. *шышак* – 'даўні галаўны ўбор воіна, род шлема, што заканчваўся вастрыём з шышкай зверху'. Падобнае значэнне ў дзеяслоўнага фразеалагізма *шышом стаяць* (падымацца) (напр., пра валасы).

Яшчэ адно пераноснае значэнне слова *шыш*, *шышок* – 'нешта нікчэмнае, дарэмнае', мабыць, звязана з бескарыснасцю шышак ў народнай гаспадарцы. З гэтым звязана і значэнне жэста – кукіша, шыша, які ў народнай свядомасці ўспрымаўся як абазначэнне поўнай адсутнасці чаго-небудзь (гл. ФА са структурай сказа – *ни шиша (няма)*, *шиш в кармане* (у каго) – 'аб поўнай адсутнасці грошай, сродкаў', *на какие шиши, с какими шишами* – 'на якія грошы, сродкі, з якімі грошамі, сродкамі'). Толькі рускай мове ўласцівыя фразеалагізмы з кампанентам *шыш*: намінацыйная ФА *шиш с маслом* – 'фіга', дзеяслоўная *ни шиша не знают, съест шиши*, якая дапускае варыянт *съест фигу*, і-адвербіяльныя *на какие шиши, с какими шишами, за море по еловы шишки* – 'аб безвыніковым падарожжы'.

Цікавае і яшчэ адно пераноснае значэнне слова *шышка* – 'той, хто мае вялікі ўплыў, значны чалавек' (разм.-фам.), гл. рус. *шишка*, укр. *шишка*, польск. *szyszka*, *шишка на ровном месте* – прастамоўн. 'аб нязначным, не маючым вагі чалавеку, а таксама пра таго, хто ацэньвае сябе неапраўдана высока', *шышка яловая* – асуджальна пра кагосьці. Цікаўнае і слова *шышка* 'чалавек, што ідзе на чале бурлакоў', самы моцны і вопытны. *Шышка* ў значэнні 'акруглая выпукласць, бугарок' каламбурна асацыіруецца з шышкай на дрэве, параўн. рус. *Здорово, шишка елова* (форма жартаўлівага звароту). У гэтым кантэксце цікавыя таксама наступныя дзеяслоўныя ФА ва ўсходнеславянскіх мовах: *шышкі сыплюцца* (валяцца, ляцяць) на каго, *все шышкі пасыплюцца* (павалюцца, паляцяць) на каго, 'рус. *все шишки валятся (падают)* на кого-либо (на чью-либо голову)', укр. *усі шишки летять на кого* (на голову чію) – 'пра мноства непрыемнасцей, бедаў, што спасцігаюць каго-небудзь' як асколак прымаўкі рус. *на бедного Макара все шишки валятся* (разм.).

Акрамя названых ФА існуе яшчэ адзін дзеяслоўны фразеалагізм з кампанентам *шышка* – рус. *набивать/набить шишки* – 'робячы памылкі, расплочвацца за іх, набываючы навыкі, вопыт у чым-небудзь'.

Прыродна-геаграфічныя ўмовы сталі прычынай нераўнамернага выкарыстання ў фразеалогіі польскай і ўсходнеславянскіх моў назвы хвойнага дрэва. Распаўсюджанасцю сасны і елкі на руска-беларускай тэрыторыі магчыма тлумачыць наяўнасць тут многіх фразем з вобразамі гэтых дрэў.

¹ Капрусова М. Н. // Русская филология. Уч. зап. Смоленского гуманитарного ун-та. Смоленск, 1994. Т.1. С.82.

² Гл.: Велюс Н. // Балто-славянские исследования 1981. М., 1982. С.121.

³ Гл.: Русский демонологический словарь / Авт. и сост. Т.А.Новичкова. СПб., 1995. С.582.

⁴ Там жа. С.5.

⁵ Записки императорского русского географического общества по отделению этнографии / Ред. Л.Н.Майков. СПб., 1869. Т.2. С.445.

⁶ Гл.: Потенба А. А. Слово и Миф. Киев, 1993. С.523.

⁷ Гл.: Гуга А. В. // Folklor-Sacrum-Religia / Red. J. Bartmiński i in. Lublin, 1995. S.63.

⁸ Гл.: Гапкина Т. А. // Народное творчество. М., 1995. №6. С.2.

⁹ Там жа.

¹⁰ Гл.: Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу. М., 1868. Т.2. С.505.

¹¹ Бабуля так лячыла. Замоуы ад хвароб / Склад. Г.А.Барташэвіч. Мн., 1992. С.49.

¹² Гл.: Русский демонологический словарь. С.225.

¹³ Гл.: Зеленин Д.К. Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов. М.,Л., 1937. С.51.

¹⁴ Гл.: Ziółkowska M. Gawędy o drzewach. Warszawa, 1988. S.224.

¹⁵ Гл.: Власова М. Новая АБЕВЕГА русских суеверий. СПб., 1995. С.360.

І.Д. ПАЗНЯК

СЕМАНТЫКА-СІНТАКСІЧНЫЯ ФУНКЦЫІ ЧЛЕНАЎ ЛСГ "ЖЫЛЛЁ" У СЕРБСКАЙ І РУСКАЙ МОВАХ

У артыкуле аналізуецца функцыянаванне ў сказе назоўнікаў пэўнай лексіка-семантычнай групы ў сувязі з пытаннем аб суадносінах сінтаксічнай функцыі слова і яго лексічнага значэння. Думка аб існаванні "схільнасці" лексемы да замяшчэння той ці іншай пазіцыі ў структуры сказа выказвалася ў свой час В.У.Вінаградзіным, які першым вылучыў словы з функцыянальна-сінтаксічна абмежаваным значэннем. Маюцца на ўвазе словы з "прыроджаным прэдыка-тыўным статусам"¹, тыпу *байбак, молодец, негодяй*. Гэты тып значэння адрозніваецца ад усіх іншых тым, што сінтаксічныя ўласцівасці слова як члена сказа тут як бы ўключаны ў яго семантычную характарыстыку².

А.Д. Шмялёў называе такую "схільнасць" рэферэнцыяльным патэнцыялам, г. зн. здольнасцю слова набываць той ці іншы тып суадносінаў з пазамоўнай рэчаіснасцю. На думку даследчыка, "рэферэнцыяльны патэнцыял розных лексічных адзінак можа быць неаднолькавы і ў значнай ступені залежыць ад семантычнага класа, да якога адносіцца дадзеная лексічная адзінка"³. Можна дапусціць, што для слоў, якія ўваходзяць у пэўны семантычны клас (лексіка-семантычную групу), існуе спецыфічны рэпертуар семантыка-сінтаксічных функцый. Звернемся да аналізу функцыянавання ў сказе назваў жылля ў сербскай і рускай мовах.

Даследаванне праводзіцца на лінгвістычным матэрыяле, выбраным з тэкстаў рускай і сербскай сучаснай мастацкай літаратуры. Для аналізу было адабрана па 1000 простых сказаў у кожнай мове, у склад якіх уваходзяць назоўнікі са значэннем "жыллё". Паколькі роля слова ў сказе разумеецца ў семантыка-сінтаксічным плане, нас будуць цікавіць элементы сэнсавай структуры сказа, якія рэпрэзентуюцца назвамі жылля. Інфармацыя аб гэтых элементах закадзіравана ў паверхневай структуры выказвання "на перасячэнні семантыкі членаў сказа і лексічнай семантыкі"⁴. Прааналізаваўшы наш лінгвістычны матэрыял у гэтым разрэзе, мы атрымалі спіс асноўных семантычных функцый, у якіх выкарыстоўваюцца назвы жылля. Гэта лакатыў, аб'ектыў, перцэптыў, дэскрыптыў, прэдыкат, рэзультатыў. Кожная семантычная функцыя атрымала лікавую характарыстыку, якая адпавядае колькасці сказаў, у якіх назвы жылля выкарыстоўваюцца ў дадзенай функцыі. Колькасны паказчык дазваляе меркаваць аб тыповасці той ці іншай семантычнай ролі для назваў жылля.

Уяўляецца магчымым таксама ўстанавіць некаторую іерархію семантычных функцый для членаў ЛСГ "жыллё" у сербскай і рускай мовах: ад найбольш тыповай да менш тыповых, і ўрэшце, да адзінаковых, аказіянальных ужыванняў у нетыповых функцыях. Колькасныя дадзеныя даследавання прыводзяцца ў табліцы.

№	Семантычная функцыя	Сербская мова	Руская мова
1	лакатыў	561	556
2	аб'ектыў	142	127
3	перцэптыў	24	25
4	дэскрыптыў	19	20
5	прэдыкат	12	14
6	рэзультатыў	11	13

З табліцы відаць, што парадак пералічэння функцый у дзвюх мовах супадае. Зразумела, на падставе даволі абмежаванай колькасці прыкладаў немагчыма зрабіць абсалютна абгрунтаваныя вывады, але ўяўляецца верагодным, што іерархія тыповасці галоўных (найбольш частотных) семантычных функцый назваў жылля аднолькавая для абедзвюх моў.

Часцей за ўсё назвы жылля выкарыстоўваюцца ў ролі лакатыва. Гэта ўяўляецца заканамерным, паколькі сема "месца" – адна з ядзерных у назвах жылля. Назоўнікі дадзенай ЛСГ могуць абазначаць: а) лакалізацыю асобы – Нас три смо у **соби** (С.-Х.Танчій), Тогда мы жили в маленькой полутемной **комнатушке** (В.Якименко), б) лакалізацыю прадмета – Боца је било више у **кући** него лонаца (И.Секулић). **Дом** набит охотничьими трофеями (Ю.Нагибин), в) лакалізацыю з'явы – Нови талас смрада раширио **спаваоницом** (Д.Бугарчий), В **комнате** установилась неприятная тишина (Ф.Искандер), г) пачатковы пункт руху – Из **колибе** изађе брадат и косат човек (М.Ј.Вишній), Из **квартиры** не уехали, а бежали (В.Каверин), е) месца выканання дзеяння – У **кући** је радила као роб (И.Секулић), Он снова зашагал по **комнате** (Ф.Искандер), ж) канчатковы пункт руху – Уђи у **собу** и реци оцу (С.-Х.Танчій), Мы заходим в **дом** (В.Аксенов).

Наступная ў іерархіі тыповасці функцыя аб'ектыва. Уяўляецца, што яна звязана з канкрэтна-прадметным значэннем назваў жылля. Звычайна распазнаюць: а) аб'ект уздзеяння – Не малтерише се **кућа** тако лако (С.-Х.Танчій), Лучше бы он сжег наш **дом** (Ф.Искандер), б) дэлібератыўны аб'ект – Slobenović је ригао: О porodici! О stanu! О ženi, vojnom licu! (М.Витезовић), Речь шла о нашей **комнате** (В.Каверин), в) пасесійны аб'ект – Оне имају лепо и удобно намештене **станови** (И.Секулић), Теперь у нас будет собственный **дом** (Воспоминания...).

Назвы жылля ў сербскай і рускай мовах могуць выступаць у ролі перцэптыва. Адрозніваюцца перцэптыў – каўзатар эмацыянальных адносін – Je ли ти жао **куће**? (М.Селимовић), Люблю ее глаза, волосы, губы, ее **дом**, весь этот район (В.Аксенов) і перцэптыў – дэліберат успрымання – Угледао сам празну **кошару** (М.Петровић), Он оглядел **комнату** дочки (Ф.Искандер).

У функцыі дэскрыптыва члены ЛСГ "жыллё" выступаюць у якасці носьбітаў кваліфікацыйнай прыметы – **Кућица** проста и лака, али необычно вкусна и чиста (И.Секулић), **Палата** у меня хорошая, большая, на четверых (Ю.Маркуша).

Назвы жылля могуць быць выкарыстаны ў якасці прэдыката. У гэтым выпадку прэдыкат перадае або аднесенасць прадмета да пэўнага класу прадметаў, або кваліфікацыю прадмета – Это, то је наша **соба** – казао је Аврам (Д.Бугарчий), Это не **дом**, а притон бродяги! (Ф.Искандер).

У функцыі рэзультатыва назвы жылля выступаюць як рэзультат дзеяння, выражанага прэдыкатам – **Кућа** се зида динарима, а не циглама (М.Петровић), Но все-таки и **дом** наконец пора построить (Ю.Нагибин).

Назоўнікі, якія ўваходзяць у ЛСГ "жыллё", могуць аказінальна выступаць у функцыях бенефіцыятыва, экспрэсіва, агентыва, каўзатыва. У функцыі каўзатыва назоўнік семантычна займае пазіцыю цэлай сітуацыі – Био сам болесно узбуђен због пеговог изгледа, због тужне **собе** (М.Селимовић).

Функцыі агентыва, бенефіцыятыва, эксперыенсіва тэарэтычна "забаронены" для членаў ЛСГ "жыллё". Ужыванне гэтых неадушайлёных назоўнікаў у функцыях адушайлёных аргументаў магчыма, дзякуючы метафарычнаму або метанімічнаму пераносу значэнняў: агентыў – Наша **квартира** дружно отправилась голосовать (Ю.Нагибин), **Kuće** slušaju žamor pod sobom na ulicama... (М.Крлежа), бенефіцыятыў – Једино очевој **кући** никакво зло није учинио (М.Петровић), эксперыенсіў – **Кућа** майстор-Костина опет оживе (И.Секулић), А вся **палатка** проснулась и слушает нас (Ф.Искандер).

У сербскай мове слова "кућа" можа выкарыстоўвацца ў ролі анамасіятыва. Выраз "кућо моја" ужываецца як ласкавы зварот (звычайна маці да дзіцяці): Кућо моја, – рече мати задовољна срца па је поче љубити по свиленој коси (Ј.Радовић). Такая функцыя не ўласціва лексемам са значэннем "жыллё" у рускай мове і з'яўляецца асаблівасцю сербскага словаўжывання.

Такім чынам, мы атрымалі іерархію семантыка-сітаксічных функцый, характэрных для членаў ЛСГ "жыллё" у сербскай і рускай мовах.

Уяўляецца, што набор функцый, месца кожнай семантычнай ролі, у тым ліку асаблівае палажэнне лакатыва ў гэтай іерархіі, не выпадковыя. Яны вызначаюцца двума асноўнымі фактарамі – структурай лексічнага значэння слова і яго рэфэрэнцыяльным патэнцыялам, які разумеецца як здольнасць суадносіцца з тым ці іншым элементам экстралінгвістычнай сітуацыі. Прычым гэтыя фактары ўзаемазвязаны. Семантыка слова адлюстроўвае найбольш істотныя прыметы прадмета або з'явы. Менавіта гэтыя прыметы спрыяюць выкарыстанню прадмета ў пэўнай ролі ў той ці іншай сітуацыі. Роля прадмета ў сітуацыі суадносіцца з яго семантычнай функцыяй у сказе. Адсюль вынікае, што рэфэрэнцыяльны

патэнцыял, або, іншымі словамі, семантыка-сінтаксічныя патэнцыі слова, у значнай ступені зададзены, "запраграмаваны" семантыкай назоўніка.

Уяўляецца, што набор семантыка-сінтаксічных функцый, нават у некаторай ступені іх іерархію, для той ці іншай ЛСГ магчыма спрагназіраваць. За інтэгральнай семай, па якой словы аб'яднаны ў лексіка-семантычную групу, замацавана найбольш тыповая семантыка-сінтаксічная функцыя членаў ЛСГ. Так, для назваў жылля інтэгральнай семай з'явілася "памяшканне (пабудова) для жылля". "Лакатыўнасць" назваў жылля закладзена менавіта ў гэтай, найбольш частотнай у межах дадзенай ЛСГ семе, уласцівай (з некаторымі нюансамі) усім членам групы: *помещение – место, где что-нибудь, кто-нибудь помещается* (Словарь русского языка 1981–1984).

Функцыі аб'ектыва і перцептыва выцякаюць з "прадметнасці" назваў жылля. Рэзультатыў выводзіцца з семантычнага кампанента "пабудова" – *постройка: то, что построено, результат строительства* (Словарь русского языка).

Элементы семнага складу назваў жылля адлюстроўваюць якасці, уласцівыя жылым аб'ектам у рэчаіснасці. Сітуацыі, у якія ўцягваецца той ці іншы аб'ект, залежаць ад якасцей, якімі ён валодае. Паспрабуем вызначыць асноўныя сітуацыі, у якіх бываюць дзейнічаны жылыя аб'екты: а) у доме, хаце, юрце можна жыць, б) жыллё купляюць, прадаюць, здаюць у арэнду, г. зн. выкарыстоўваюць як тавар, в) на жыллё можна ўздзейнічаць канструктыўна – фарбаваць, рамантаваць, або дэструктыўна – ламаць, паліць, г) жыллё можа быць аб'ектам разумовай дзейнасці і пачуццёвага (эракавага, тактыльнага) успрымання: пра яго можна думаць, марыць, яго можна ўбачыць і памацаць, д) жыллё можа валодаць якімі-небудзь якасцямі: быць утульным, цёплым, сырым, е) які-небудзь аб'ект можа разумецца як жыллё: *то же наш стан, пещера – жилище древнего человека*.

Відавочна, што пералічаныя сітуацыі суадносяцца з семантыка-сінтаксічнымі функцыямі назваў жылля. Значыць, валодаючы пэўнымі ведамі аб свеце рэалій і вопытам носбіта мовы, можна прагназіраваць функцыянаванне лексемы ў сказе.

Разгледзім для прыкладу ЛСГ "гародніна". Доля лакатыва ў гэтых назоўнікаў будзе значна ніжэйшая, чым у назваў жылля, затое ўзрасце доля аб'ектыва: гародніну саджаюць, паліваюць, ядуць. З'явіцца кампазітыў, паколькі гародніна ўваходзіць у склад большасці страў: салата з капусты, рагу з гародніны і г. д. Для назваў гародніны не выключаны інструментатыў: гароднінай можна, дапусцім, закідваць непажаданных палітыкаў, артыстаў.

Зразумела, дакладныя даныя аб семантыка-сінтаксічных функцыях членаў той ці іншай ЛСГ могуць быць атрыманы толькі пры аналізе сказаў, у якіх выкарыстоўваюцца гэтыя лексемы. Але семантыка-сінтаксічны кампанент прысутнічае ў значэнні слова як патэнцыяльная здольнасць рэпрэзентаваць тую ці іншую глыбінна-семантычную функцыю, і набор тыповых роляў для членаў пэўнай ЛСГ можна "прадбачыць", паколькі ён імаверна абмежаваны лексічнай семантыкай членаў ЛСГ.

¹ Падучева Е. В. // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. 1984. Т. 43. №4. С. 296.

² Виноградов В. В. Лексикология и лексикография. М., 1977. С. 184.

³ Шмелев А. Д. // Словарные категории. М., 1988. С. 96.

⁴ Теория функциональной грамматики. СПб., 1992. С. 205.

Т.А.ЛАПУНИНА

КАЎЗАТЫЎНЫЯ ДЗЕЯСЛОВЫ І КАНСТРУКЦЫІ Ў РУСКАЙ І БАЛГАРСКАЙ МОВАХ

Каўзатыўны дзеяслоў (КД) – гэта "пераходны дзеяслоў, у значэнне якога ўваходзіць сема "каўзіраваць", г.зн. "выклікаць пэўнае дзеянне або стан іншай асобы / прадмета", "вымушаць іншую асобу зрабіць нейкае дзеянне або апынуцца ў нейкім стане"¹.

Частка рускіх і балгарскіх КД, а таксама канструкцый з імі (каўзатыўных канструкцый – КК) належыць да функцыянальна-семантычнага поля (ФСП) прычыны пры наяўнасці наступных лінгвістычных умоў:

1. Трансфармаванасць КК у прычынна-выніковую канструкцыю (ПВК): балг. *Нечии стъпки ме събудиха – Събудих се от нечии стъпки*; рус. *Ветер вско-*

лыхнул рожь – Рожь всколыхнулась от ветра і да т.п. Пры гэтым прамы аб'ект КК становіцца дзейнікам ПВК, а дзейнік КК – акалічнасцю прычыны ў складзе ПВК. Такія трансфармацыі рэгулярна сустракаюцца ў мовах, якія маюць катэгорыю залогу².

2. Выражанасць дзейніка КК неадушаўлёным і абстрактным назоўнікам. Калі ж імя-дзейнік з'яўляецца адушаўлёным або канкрэтным, амаль заўсёды трансфармацыя КК у ПВК немагчыма, і, акрамя таго, такая канструкцыя аўтаматычна набывае значэнне "суб'ект і яго дзеянне". Параўн.: рус. *Петя разбил форточку* і *Ветер разбил форточку* (*Форточка разбилась от ветра*); балг. *Ние я свестихме* і *Инжекцията я свести* (*Свести се от инжекцията*).

Гэтыя лінгвістычныя ўмовы з'яўляюцца актуальнымі і для ўтварэння ПВК³.

Адпаведныя згаданым умовам КД выпісаны шляхам суцэльнай выбаркі з тлумачальных слоўнікаў рускай і балгарскай моў⁴. Усяго разгледжана 385 балгарскіх КД і 281 рускіх.

Кожны КД мае свой некаўзатыўны адпаведнік (НКА), непераходны дзеяслоў, які ўжываецца ў складзе ПВК, утворанай з КК шляхам трансфармацыі. Часцей за ўсё ў якасці НКА выкарыстоўваецца зваротная форма дзеяслова.

Пры параўнанні КД рускай і балгарскай моў выяўляюцца пэўныя віды фармальных і семантычных адрозненняў.

Да фармальных адносяцца наступныя:

1. Прыставачнаму КД у адной мове адпавядае беспрыставачны ў другой: балг. *вледенявам* (*Мраз вледени ръцете ми*) – рус. *леденить*; балг. *подмладявам* (*Тази рокля я подмладяваше*) – рус. *молодить* (*Это платье молодило ее*); балг. *везя* (*Вятър вее косата ми*) – рус. *развевать* (*Ветер развеивает волосы*); балг. *местя* (*Силния вятър мести разхвърлени играчки по двора*) – рус. *перемещать* і г.д.

2. Балгарскім суадносным парам КД–НКА у рускай мове адпавядае толькі НКА (форма КД адсутнічае). Параўн.: *запустявам₁ – запустявам₂*; *Миграцията към градовете запусти хубавите села – Хубавите села запустяха поради миграцията към градовете* (рус. *Хорошие села опустели из-за миграции в города*); *заскрежам – заскрежам се*; *Студът заскрежи стъклата на прозорците – Стъклата се заскрежиха от студа* (рус. *Стекла на окнах заиндевели от мороза*); *разплаквам – разплаквам се*; *Думите му я разплакаха – Разплака се от думите му* (рус. *От его слов она расплакалась*); *нажаливам – нажаливам се*; *Песента го нажали – Нажали се от песента* (рус. *От песни ему взгрустнулось / стало грустно*), а таксама *обезлюдявам – обезлюдявам се* (рус. *обезлюдеть*), *озверявам – озверявам се* (рус. *озвереть*), *отчайвам – отчайвам се* (рус. *отчаяться*), *разболявам – разболявам се* (рус. *разболеться*) і інш.

Трэба заўважыць, што ў балгарскай мове некаторыя КД не маюць НКА – зваротнай формы дадзенага дзеяслова ў адрозненне ад адпаведных рускіх дзеясловаў. Але пераважна гэта КД тыпу *възвисявам*, *съкрушавам* і г.д., запазычаныя з рускай мовы, таму яны не з'яўляюцца паказальнымі.

Сярод семантычных адрозненняў вылучаюцца наступныя віды:

1. Найўнасць у балгарскай мове КД, якія адсутнічаюць у рускай, напрыклад: *главозамаявам*: *Успехите го главозамаяха* (параўн. рус. *Успехи вскружили ему голову*); *заличавам*: *Новия живот заличи мъката ѝ*; *замайвам*: *Силната миризма го замая* (параўн. рус. *От сильного запаха у него закружилась голова*); *затягам*: *Тази храна му затегна* (параўн. рус. *От этой еды у него был запор*); *насылзявам*: *Силния вятър насылзи очите ѝ* (рус. *От сильного ветра у нее на глазах выступили слезы*) і інш.

2. Лексічныя несупадзенні КД у абедзвюх мовах пры абазначэнні тоесных дзеянняў, напрыклад: *влошавам – ухудишам*: *Това влоши моето материално положение – Это ухудшило мое материальное положение*; *грозя – безобразить, забавям – замедливашь, вдигам – поднимать, докарвам* (перан.) – *приносит* (перан.), *засдравявам – укреплять, изненадвам – удивлять* і г.д.

3. КД у рускай і балгарскай мовах могуць з'яўляцца своеасаблівымі міжмоўнымі амонімамі, параўн. балг. *лаская* 'ліслівіць' і рус. *ласкать*; балг. *притеснявам* 'бянтэжыць, рабіць турботы' і рус. *притесняют* і г.д. Прычым балгарскі дзеяслоў можа ўтвараць ПВК, а яго рускі амонім – толькі канструкцыю са значэннем "суб'ект і яго дзеянне", параўн.: балг. *Мисълта, че ме приемат с ра-*

дост, ме ласкаеше – рус. Он ласкает ребенка; балг. Влизането ѝ го притесни – рус. Она его притесняет, не дает ему шагу ступить.

4. Некоторыя балгарскія КД у пераносным значэнні належаць да ФСП прычыны, у адрозненне ад іх рускіх адпаведнікаў: *изливам* (рус. *выпивать*) – *Боле-стта изпи силите му; разсипвам* (рус. *разливать*) – *Боле-сттите я разсипаха; раздрусвам* (рус. *растрясать*) – *Това писмо раздруса душата му; разкарвам* (рус. *разводит гостей і г.д.*) – *Любовта му разкара страха; смъквам* (рус. *снимать*) – *Грижете са го смъкнали і інш.*

Астатнія тыпы адрозненняў з'яўляюцца колькасна невялікімі, каб вылучаць іх асобна.

Такім чынам, частка ФСП прычыны – КД і КК – з'яўляецца ў балгарскай мове больш шырокай па значэнні, чым у рускай, за кошт адрозненняў фармальных і семантычных. Балгарская мова ў дзеяслоўнай сферы наогул характарызуецца большай рэгулярнасцю формаўтварэння, што накладвае адбітак і на адпаведны разрад КД.

¹ Норман Б. Ю. // Сьпаставіцельнае эзікознае. Софія, 1979. №2. С.24.

² Гл.: Недялков В. П. // Вопросы общего и романо-германского языкознания: Доклады и сообщения. Уфа, 1964. С.301.

³ Падрабязней гл.: Лапуніна Т. А. // Весн. Беларус. ун-та. Сер.4. 1994. №2.

⁴ Гл. Сьвэрменен тылковен речник на българския език. В.Търново, 1994; Ожегов С.И. Словарь русского языка. М., 1986.

Н.А. КРАПІЦКАЯ

СУБСТАНТЫЎНЫЯ АТРЫБУТЫЎНЫЯ СЛОВАЗЛУЧЭННІ Ў СУЧАСНАЙ АНГЛІЙСКОЙ МОВЕ

У сучаснай англійскай мове разам з атрыбутыўнымі словазлучэннямі, у якіх азначэнне перададзена прыметнікам і займеннікам, даволі частотнымі з'яўляюцца свабодныя атрыбутыўныя словазлучэнні з атрыбутам – назоўнікам у агульным, прыналежным склоне або з прыназоўнікам, напрыклад: *a little white cloud world; the last sun's rays; the light from the window*.

Гэта група атрыбутыўных словазлучэнняў вылучаецца на падставе структурнай агульнасці: існаванні розных камбінацый двух назоўнікаў N_1 і N_2 , у спалучэннях якіх адна субстанцыя вылучае другую. Традыцыйна гэта група атрыбутыўных словазлучэнняў абазначаецца як NN , $N'sN$ і $NprepN$ (дзе N – назоўнік у агульным склоне, $N's$ – назоўнік у прыналежным склоне, $prep$ – прыназоўнік).

Адзначаная група субстантыўных атрыбутыўных словазлучэнняў – NN , $N'sN$, $NprepN$ – здавалася б, процістаіць атрыбутыўным словазлучэнням, дзе ў якасці атрыбута выступае не назоўнік, а прыметнік. Аднак проціпастаўленне назоўніка і прыметніка не мае прынцыповага значэння, таму што прыметнікі ўтварыліся з назоўнікаў. На гэтае паходжанне прыметнікаў звяртаў увагу А.А.Патабня, які сцвярджаў, што “у гісторыі моў, якія адрозніваюць назву рэчы і прыметы... прыметнік, як вылучаны з сувязі прымет, як больш абстрактны, чым назоўнік, пазнейшы за назоўнік і ўтварыўся з яго”².

Паколькі з дыяхранічнага пункту гледжання прынцыповага адрознення паміж прыметнікам і назоўнікам не назіраецца, да субстантыўных атрыбутыўных словазлучэнняў, абазначаных NN , $N'sN$, $NprepN$, можна дадаць словазлучэнні з азначэннем-прыметнікам, які ўтвораны ад назоўніка і з'яўляецца па глыбіннай структуры назоўнікам, напрыклад: *eastern – Eastern Europe; friendly – a friendly smile; metallic – a metallic ladder*.

Абазначым гэты тып субстантыўных атрыбутыўных словазлучэнняў AnN . Суфіксальныя прыметнікі тыпу *eastern, friendly, metallic* (An) суадносяцца з іх утваральнымі базамі – назоўнікамі *east, friend, metal* – і апасродкавана праз гэтыя назоўнікі выяўляюць у словазлучэннях назоўнікі *Europe, smile, ladder* (N). Таму поўны шэраг субстантыўных атрыбутыўных словазлучэнняў у сучаснай англійскай мове можна, на нашу думку, падаць як AnN , NN , $N'sN$ і $NprepN$.

Выяўленне ў гэтым субстантыўных атрыбутыўных словазлучэнняў тыпу AnN , NN і $N'sN$ не выклікае цяжкасцей. Што датычыцца словазлучэнняў тыпу $NprepN$, то па сваёй сінтаксічнай семантыцы яны неаднастайныя, і такія словазлучэнні могуць быць атрыбутыўнымі – *the pictures in the house, that night with the steady slow November rain*; аб'ектнымі³ – *a waste of good building space, the*

final adieu to so many admirable clients; або акалічнаснымі – on the way to the flames, my career before retirement. Семантычны тып словазлучэння NprepN залежыць ад характару другога назоўніка, і калі другі назоўнік з'яўляецца атрыбутам, то спалучэнне мае атрыбутыўны характар, калі N₂ – дапаўненне, то NprepN з'яўляецца аб'ектным і, нарэшце, калі N₂ – акалічнасць, то спалучэнне лічыцца акалічнасным.

Каб вызначыць тып словазлучэння NprepN (атрыбутыўны, аб'ектны ці акалічнасны), неабходна сфармуляваць крытэрыі размежавання атрыбутыўных словазлучэнняў, з аднаго боку, і аб'ектных і акалічнасных, з другога боку, і наадварот.

Для таго каб вызначыць крытэрыі распазнавання словазлучэнняў тыпу NprepN (атрыбутыўных, аб'ектных і акалічнасных), неабходна перш за ўсё выявіць канцэптуальныя адрозненні паміж азначэннем, дапаўненнем і акалічнасцю. Традыцыйна лічыцца, што атрыбут (ад лац. *attributum* – дадзенае, прыпісанае) перадае прымету, уласцівасць, якасць, прыналежнасць да якой-небудзь сутнасці. Адзначым, што размова ідзе пра атрыбут граматычны, а не пра лагічны. Граматычны атрыбут абазначае прымету прадмета, якая асобна існаваць не можа, таму што "існуе не па-за прадметам ці з'явай, а ў ім самім. Гэта рэальная акалічнасць, якая усведамляецца намі, адлюстроўваецца і ў мове; азначэнне выступае ў якасці асабліва цесна звязанага кампанента ў спалучэнні са сваім азначаемым"⁴. У выніку гэтага азначальнае і азначаемае словы ўтвараюць у сказе адзіны, непадзельны ў сэнсавых адносінах комплекс⁵. Вынікам гэтага адзінства з'яўляецца немагчымасць дзялення атрыбутыўнага NprepN на складаныя часткі, іх перамяшчэнне без змянення сэнсу. Такая цесная сэнсавая сувязь азначальнага і азначаемага слоў у атрыбутыўным словазлучэнні з'яўляецца прычынай несамастойнасці сінтаксічнай пазіцыі азначэння, немагчымасці яго аддалення ад азначаемага слова. Таму пазіцыйная залежнасць азначэння ад азначаемага слова, немагчымасць сэнсавага дзялення комплексу NprepN на самастойныя і незалежныя адзін ад другога ў сэнсавых адносінах элементы дазваляе ідэнтыфікаваць некаторы член сказа як атрыбут і выступае ў якасці крытэрыя для вызначэння атрыбутыўнага спалучэння NprepN. Так, напрыклад, атрыбутыўныя словазлучэнні *a little island in the Aral Sea*; *the edge of the pond* могуць быць фармальна падзелены на азначаемае (*an island*, *the edge*) і азначальнае (*in the Aral Sea*, *of the pond*) словы. У сэнсавых жа адносінах яны непадзельныя і функцыянуюць у сказе як адзіны зададзены комплекс. Параўнаем наступныя словы і словазлучэнні: *a little island* – *a little island in the Aral Sea* – *a little island in the Black Sea*; *the edge* – *the edge of the pond* – *the edge of the table*. Пры апушчэнні ці змяненні другога элемента ў спалучэнні (назоўніка з прыназоўнікам) змяняецца сэнс, што пацвярджае немагчымасць дзялення атрыбутыўнага NprepN. Для гаворачага ў кожным канкрэтным выпадку з'яўляецца важнай тая, а не іншая субстанцыя з яе неаб'ёмнай характарыстыкай ці прыметай. Таму атрыбутыўнае спалучэнне NprepN не дапускае такіх трансфармацый, як дзяленне, субстытуцыя ці перамяшчэнне элементаў, але ў шэрагу выпадкаў яно можа быць перыфразавана ў атрыбутыўнае словазлучэнне іншага структурнага тыпу пры захаванні сэнсу. Так, напрыклад, наступныя спалучэнні: *an animal in the zoo* (NprepN) – *a zoo animal* (NN); *the letter from my brother* (NprepN) – *my brother's letter* (N'sN); *expression of his face* (NprepN) – *his facial expression* (AnN) дэманструюць магчымасць перыфразавання спалучэнняў NprepN пры дапамозе атрыбутыўных канструкцый AnN, NN, N'sN пры захаванні сэнсу, што вызначае атрыбутыўны характар спалучэнняў NprepN. Таму магчымасць перыфразавання NprepN праз іншы тып субстантыўнага атрыбутыўнага словазлучэння можа быць выкарыстана ў якасці крытэрыя для вызначэння гэтых атрыбутыўных спалучэнняў.

Калі магчымасць перыфразавання спалучэнне NprepN вызначае яго атрыбутыўны характар, то пацвярджае гэты характар магчымасць яго ўжывання ў шэрагу аднародных азначэнняў. Так, у сказе: *But I do not think they knew much about horses in the mountains, wild or domestic*, аднародныя азначэнні *wild horses*, *domestic horses*, *horses in the mountains* вызначаюць атрыбутыўны характар спалучэння *horses in the mountains* і таму маюць крытэрыяльны статус.

У вызначэнні субстантыўных атрыбутыўных словазлучэнняў можа быць выкарыстаны яшчэ адзін крытэрыі: атрыбутыўнае спалучэнне NprepN часта займае ў сказе пазіцыю дзейніка. Прэпазітыўнае знаходжанне NprepN у дачыненні да прэдыката можа вызначаць атрыбутыўны характар гэтага спалучэння. На-

прыклад: The view from the top was sublime. Пазіцыя спалучэння the view from the top (NprepN) перад прэдыкатам сігналізуе аб яго атрыбутыўным характары, а пазіцыя пасля выказніка можа быць занятая ў сказе любым семантычным тыпам NprepN: атрыбутыўным – I would never have heard the disturbing story of my birth⁶; аб'ектным – My people once used to hunt the wild horses for their hides and their meat; акалічнасным – I left the parcel in the kitchen. Такім чынам, пазіцыя словазлучэння NprepN перад прэдыкатам можа дапамагчы ў вызначэнні атрыбутыўных спалучэнняў і выкарыстоўвацца ў якасці крытэрыя.

Дапаўненне з'яўляецца па азначэнні аб'ектам, адрасатам ці інструментам дзеяння (магчыма апрадмечанага), перададзенага дзеясловам ці назоўнікам, таму яно разглядаецца як канкрэтызатар дзеяння⁷. У адпаведнасці з зазначанай асаблівасцю дапаўнення спалучэнне NprepN можа мець аб'ектнае значэнне, калі першы назоўнік у спалучэнні з'яўляецца аддзяяслоўным: destruction of all my dreams; adaptation of the novel. Другі назоўнік у спалучэнні (dreams, the novel) з'яўляецца аб'ектам апрадмечанага дзеяння, абазначанага першым назоўнікам (destruction, adaptation), што пацвярджаецца трансфармацыямі: Somebody/ something destroys all my dreams; Somebody adapts the novel. Такая трансфармацыя служыць крытэрыем вызначэння аб'ектнага сэнсу тых спалучэнняў NprepN, дзе першы назоўнік з'яўляецца аддзяяслоўным. Аддзяяслоўнасць першага назоўніка можа быць настолькі вялікай, што такое спалучэнне захоўвае аб'ектны сэнс нават у пазіцыі дзейніка: ... and the destruction of the will proves that...

Нягледзячы на тое, што словазлучэнне the destruction of the will займае пазіцыю дзейніка (што, здавалася б, вызначае яго атрыбутыўнасць), з прычыны аддзяяслоўнага значэння першага назоўніка destruction другі назоўнік the will з'яўляецца аб'ектам, а не атрыбутам, і ўсё спалучэнне – аб'ектным.

Словазлучэнне NprepN таксама можа быць аб'ектным, калі другі назоўнік з'яўляецца канкрэтызатарам дзеяння, перададзенага якім-небудзь іншым словам сказа, якое не ўваходзіць у групу NprepN. Напрыклад, у сказе: Grandfather got a letter in French from Monsieur Fanon, словазлучэнне a letter from Monsieur Fanon (NprepN) уяўляе сабой спалучэнне двух раўнапраўных дапаўненняў a letter і from Monsieur Fanon, звязаных з дзеясловам got. Гэта пацвярджаецца тым, што група a letter from Monsieur Fanon дапускае трансфармацыі дзялення, субстытуцыі і перамяшчэння элементаў, і гэта выяўляе яго аб'ектны, а не атрыбутыўны характар.

У спалучэнні Grandfather got it (a letter) from Monsieur Fanon першы назоўнік заменены адпаведным займеннікам. Яшчэ адной магчымай трансфармацыяй з'яўляецца магчымасць перамяшчэння ў сказе другога назоўніка: From Monsieur Fanon Grandfather got a letter.

Такім чынам, трансфармацыйны крытэрыі з'яўляецца вядучым у вызначэнні аб'ектнага характару спалучэння NprepN.

Акалічнасць таксама, як і дапаўненне, мае непасрэдную сувязь з дзеяннем, якое яна характарызуе з боку месца, часу ці спосабу яго выканання. Акалічнасць, як і азначэнне, выконвае характарызуючую функцыю, але яна характарызуе дзеянне або другую прымету, атрыбут жа характарызуе субстанцыю.

У змястоўным плане адрозненні паміж азначэннем, дапаўненнем і акалічнасцю можна звесці да наступнага: атрыбут характарызуе субстанцыю, вызначае яе прымету, уласцівасць або якасць; акалічнасць характарызуе дзеянне з боку месца, часу або спосабу яго здзяйснення; дапаўненне канкрэтызуе дзеянне, вызначае яго аб'ект, адрасат або інструмент. Як і аб'ектнае словазлучэнне, акалічнаснае спалучэнне NprepN, у адрозненне ад атрыбутыўнага, дапускае трансфармацыі. Возьмем у якасці прыкладу сказ: I buried my face in my handkerchief and Спалучэнне my face in my handkerchief з'яўляецца камбінацыяй двух элементаў: дапаўнення my face і акалічнасці in my handkerchief, якія характарызуюць дзеянне, перададзенае дзеясловам buried. My face ўяўляе сабой аб'ект дзеяння, in my handkerchief характарызуе дзеянне з боку месца яго здзяйснення. Паколькі спалучэнне my face in my handkerchief дапускае трансфармацыі, яно мае акалічнасны, а не атрыбутыўны сэнс: I buried it (my face) in my handkerchief and ... – першы назоўнік заменены адпаведным займеннікам; In my handkerchief I buried my face and ... – другі назоўнік заняў іншае месца ў сказе.

І, нарэшце, пастаноўка пытання дапамагае вызначыць семантычны тып спалучэння NprepN і можа выкарыстоўвацца ў якасці крытэрыя вызначэння яго характару: This time it is the question of ideas. – What question is it this time? –

азначэнне; ... but Japp continued his scrutiny of Poirot. – Whom did he continue to scrutinize? – дапаўненне; I had some warm moments in that court? – Where did you have some warm moments? – акалічнасць.

Значыць, пастаноўка пытання да прыназоўнікава спалучэння як да азначэння, дапаўнення ці акалічнасці вызначае семантычны тып словазлучэння NprepN – атрыбутыўны, аб'ектны ці акалічнасны.

Звяртае ўвагу шэраг сказаў, у якіх спалучэнне NprepN, размешчанае пасля прэдыката, можа трактавацца дваяка: і як атрыбутыўнае, і як акалічнаснае. Вызначыць яго характар дапамагаюць трансфармацыі. Так, напрыклад, у сказе I studied the atlas in our school library словазлучэнне the atlas in our school library з'яўляецца атрыбутыўным, калі да яго можна паставіць пытанне: What atlas did you study?, або акалічнасным, калі гэтае пытанне задаецца інакш: Where did you study the atlas?

Названыя канцэптуальныя адрозненні паміж азначэннем, дапаўненнем і акалічнасцю выяўляюцца ў шэрагу фармальных фактараў, якія могуць выкарыстоўвацца як крытэрыі вызначэння атрыбутыўнага, аб'ектнага ці акалічнаснага характару словазлучэння NprepN і разам з тым як крытэрыі яго адмежавання ад семантычна іншых тыпаў словазлучэнняў.

Такім чынам, мы акрэслілі ўсе структурныя тыпы субстантыўных атрыбутыўных словазлучэнняў у сучаснай англійскай мове і закранулі асноўныя праблемы, звязаныя з іх вылучэннем.

¹ Тэрміны "азначэнне, азначальнае слова і атрыбут", "азначальны і атрыбутыўны" ужываюцца як сінонімы.

² Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. М., 1969. Т.3. С.60.

³ У дадзеным артыкуле тэрміны "аб'ектны" і "дапаўняльны" ужываюцца як сінонімы.

⁴ Смирницкий А. И. Синтаксис английского языка. М., 1957. С.235.

⁵ Гл.: Смирницкий А. И. Синтаксис английского языка. С.231; Бархударов Л. С., Штелинг Д. А. Грамматика английского языка. М., 1960. С.358; Бурлакова В. В. Основы структуры словосочетания в современном английском языке. Л., 1975. С.54:

⁶ Ліній ————— падкрэсліваецца азначэнне, дапаўненне, - - - - - акалічнасць.

⁷ Гл.: Гак В. Г. // Сб. науч. тр. МПТИИЯ им. М. Тореца. М., 1979. Вып.145. С.49.

А.І.ШЧАРБАКОВА

АБ ТЭРМІНАЛОГІІ Ё ГАЛІНЕ КАРПАРАТЫЎНЫХ МОЎ

Праблема, звязаная з карпаратыўнымі мовамі і іх узаемаадносінамі з кадыфікаванымі моўнымі стылямі, сёння абвастрылася. У навуковых распрацоўках па рускай мове апошняга дзесяцігоддзя асабліва ўвага надаецца лавінападобнаму пранікненню элементаў некадыфікаванай мовы на старонкі прэсы, мастацкай літаратуры і нават у палітычныя агляды¹. Аднак і цяпер няма строгай тэрміналагічнай дыферэнцыяцыі ў адносінах да карпаратыўных моў. Калі асабліва сці, характэрныя для мовы жыхароў пэўнай тэрыторыі, бясспрэчна называюцца *дыялектамі*, то такія ж з'явы, але ўласцівыя прадстаўнікам узроставых супольнасцяў, аб'яднанняў па інтарэсах і захапленнях, у літаратуры вызначаюцца агульным тэрмінам *сацыяльныя дыялекты* (хоць тэрытарыяльнасць і з'яўляецца адным з сацыяльных паказчыкаў) і больш прыватнымі *арго*, *жаргон* і *слэнг*. Акрамя гэтага, у складзе карпаратыўных некадыфікаваных стыляў выдзяляецца *прафесійнае прастамоўе*, *прастамоўе-2* (*гарадское прастамоўе*), *жарганізаваная лексіка* і *умоўна-прафесійныя мовы рамеснікаў і гандляроў*. Такая колькасць тэрмінаў пры тым, што часта некаторыя з іх разглядаюцца як сінанімічныя, безумоўна, не сведчыць аб нармальным стане ў галіне сацыяльнай лінгвістыкі і функцыянальнай стылістыкі. Аднак некадыфікаваны пласт мовы патрабуе аналізу хоць бы таму, што яго элементы актыўна запазычваюцца кадыфікаванай мовай. Сапраўды, у кадыфікаванай мове няма назвы дзеянню 'нахрапам, бесцырымонна абвінаваціць каго-небудзь у чым-небудзь, пагражаючы санкцыямі', хоць з'ява такая існуе і вызначана супрацоўнікамі сродкаў масавай інфармацыі дзеясловам, запазычаным з мовы крымінальнага асяроддзя – *наехаць*. Няма назвы і для грубага высвятлення адносін, якое можа суправаджацца нават рукапрыкладствам, азначанага таксама словам з мовы крымінальнага асяроддзя – *разборка* (у апошні час у мове сродкаў масавай інфармацыі з'явілася і словазлучэнне *палітычныя разборкі*). Замежнае *легалізацыя* (гро-

шай) уступіла месца больш зразумелаю як этымалагічна, так і простаю фанетычна адмыванне (рускае *отмывание*) (грошай). Такім чынам, некалькі аднабокова глядзіцца думка аб забруджванні кадыфікаванай мовы элементамі карпаратыўных моў. Хутчэй за ўсё гаворка можа ісці аб запазычванні кадыфікаванай літаратурнай мовай (КЛМ) лексічных адзінак з такіх сістэм.

Калі ўлічыць, што ў якасці асноўных прымет *арго* і *жаргону* ў навукавай літаратуры і падручніках па рускай мове для ВНУ называюцца прафесійная адасобленасць, патаемнасць, а таксама незразумеласць для іншых, то несістэматычнасць у тэрміналагічнай прымацаванасці не выклікае сумненняў. Напэўна, таму некаторыя лінгвісты лічаць за лепшае карыстацца якім-небудзь адным з назваўных тэрмінаў. Так, М.М.Шанскі не ўжывае тэрміна *арго*; як зневажальны сінонім слова *арго* разглядаюць *жаргон* Д.Э.Разенталь і М.А.Целянкова; не вызначаюць істотнай розніцы паміж *жаргонам* і *арго* Л.М.Бараннікава і стваральнікі чатырохтомнага "Словаря русского языка".

Бясспрэчна, сёння вельмі праблематычна ўспрымаецца тэзіс аб патаемнасці, парольнасці, умоўнасці ці функцыі шыфру ўсякай карпаратыўнай мовы. Наўрад ці фраза *Этому делуем тацет, а тот пусть лабёт* [ад гэтага пазбаўляемца, а той хай працуе (у аркестры)], якая адзначана намі ў мове музыканта – інспектара аднаго з эстрадных аркестраў у час тэлефоннай размовы з кіраўніком калектыву, больш зразумела радавому носьбіту мовы, чым запіска члена крымінальнага асяроддзя *Иду паровозом по первой ходке* [іду асноўным абвінавачваемым (судзімасць першая), усю віну бяру на сябе]², хаця ў музыканта не было неабходнасці шыфраваць інфармацыю.

Аналіз паняццёвых пластоў, што ахопліваюцца рознымі карпаратыўнымі лексіконамі, дазваляе вызначыць мовы прафесійных супольніцтваў, якія ўключаюць абазначэнні, падобныя на тэрміны. Часам вельмі складана дыферэнцыраваць элементы такіх моў і тэрміны ў поўным сэнсе гэтага слова: (арфаграфія руская): *мышь* 'маніпулятар mouse' у мове праграмістаў і экспрэсіўныя сінонімы *мышка* і *мышь*; *квінта* 'чацвёртая струна на струнных смычковых музычных інструментах' і афіцыйныя назвы такіх струн па строю інструмента: *мі* для скрыпкі, *ля* для альты і віяланчэлі.

Без сумнення, гэтыя мовы – прафесійныя, хоць і могуць уключаць у сябе назвы бытавых з'яў. Але ў такіх выпадках у якасці намінанта бярэцца тэрмін. Параўнайце (мова руская): *смодулируются* 'выпіць спіртнога' ад 'перайсці з адной танальнасці ў другую', *бекар* 'вышэйшая ступень чаго-небудзь; далей некуды' ад назвы знака нотавай алітэрацыі, які адмяняе раней пастаўлены знак – у мове музыкантаў; *перегрузиться, перезагрузиться* 'сабрацца з думкамі, пачаць разумець, цяміць' ад 'увесці ў камп'ютар інфармацыю ці запыт аб інфармацыі яшчэ раз' – у мове праграмістаў. Гэтыя з'явы адносна рэдкія і, як правіла, характэрны для прафесійных згуртаванняў, дзе шмат моладзі. Акрамя гэтага, выходзячы з нашых назіранняў, у мове інфармантаў, ад якіх мы атрымалі названыя словы, існуюць і непрафесійныя сінонімы – назвы тых жа бытавых з'яў: адпаведна (мова руская) *кирнуть, абзац* і *привести мозги в порядок (собрать мозги в кучку)*. Тым не менш нельга выключаць і функцыянальна-стылёвую інтэрферэнцыю, гэта значыць выпадак, калі з'ява абазначаецца першым жа больш-менш падыходзячым па семантыцы словам з некалькіх моў, якімі валодае гаворачы.

Некаторыя карпаратыўныя мовы лексічна ахопліваюць як прафесійную, так і бытавую сферы дзейнасці носьбітаў. Да такіх моў належаць умоўна-прафесійныя мовы рамеснікаў і гандляроў, якія апісаў В.Д.Бандалетаў³, а таксама сучасны лексікон крымінальнага асяроддзя. Тут шырока пададзены як абазначэнні, якія звязаны непасрэдна з прафесійнай дзейнасцю (у мове крымінальнага асяроддзя – з проціпраўнай дзейнасцю, гэта значыць учыненнем злачынстваў; узаемаадносінамі з праваахоўнымі органамі, пакараннем, месцамі пазбаўлення волі і да т.п.), так і назвы з'яў паўсядзённага ўжытку: назвы чалавечага стану, узаемаадносін, месцаў і спосабаў баўлення часу. Пры гэтым дастаткова выразна выяўляецца семантычная дэтэталізацыя ў мове крымінальнага асяроддзя, а для лексікі бытавой семантыкі такая дэтэталізацыя не характэрна. Паказальна ў гэтым плане даследаванне назваў нажа як зброі, гэта значыць сродку нападу ці абароны, і нажа як рэчы гаспадарчага ўжытку. Калі ў першым выпадку інфармант ужываў 15 намінацый нажа, класіфікуючы іх па даўжыні клінка, прыцыпу доступу да клінка, шырыні клінка: (мова руская) *перо, выкидуха, финяк, кнопарь,*

боковуха, литовка, лиска і г.д., то, называючы нож як рэч гаспадарчага прызначэння, ён звычайна карыстаўся дзвюма лексэмамі ў залежнасці ад даўжыні клінка: (мова руская) *режик* 'нож з кароткім ці сярэднім даўжынні клінком' і *джага* 'доўгакліновы нож'. Параўнайце: *сейчас режик возьму, картошку почищу і ладно, беру эту боковуху, я себе уже прямой бой посмотрел (прямой бой 'адна з разнавіднасцей нажоў, у якой клінок выскоквае паралельна ручцы, а не збоку, як у бакавухі')*. У склад прафесійнага пласта мовы крымінальнага асяроддзя ўваходзяць і шматлікія абазначэнні з'яў, дэталізацыя якіх важна толькі для злачынцаў, што спецыялізуюцца на ўчыненні асобнага віду, тыпу злачынстваў. Так, напрыклад, пры агульнай назве махляра (мова руская) *кидала* існуе шмат відавых намінацый такіх правапарушальнікаў у адпаведнасці са спосабам учынення махлярства; з рэччу, якая выкарыстоўваецца пры ўчыненні махлярства; з наяўнасцю саўдзельнікаў і да т.п.

Зыходзячы з традыцыйных поглядаў на выкарыстанне тэрмінаў *арго*, *жаргон* і *слэнг* для азначэння пэўных відаў карпаратыўных моў, лічым аптымальнай наступную тэрміналагічную прымацаванасць: *арго* – мова карпарацыі, створанай на прафесійна-бытавой падставе; *жаргон* – мова карпарацыі, створанай на прафесійнай падставе; *слэнг* – мова карпарацыі, створанай на падставе агульнага ўзросту, інтарэсаў і захапленняў.

Магчыма, што такая класіфікацыя будзе здавацца некалькі жорсткай у адносінах да лексічна няўстойлівых структур, якімі з'яўляюцца карпаратыўныя мовы. Так, у лексіконе студэнтаў спецыфічна абазначаюцца не толькі з'явы, якія звязаны з іх бытам, але і шматлікія з'явы, якія маюць дачыненне да навучання і будучай прафесіі. У ліку такіх намінацый з'яўляюцца прадукты моўнай гульні, напрыклад, назвы адзнак *здал(а)* і *нездал(а)*, утвораныя ад скарачаных 'здавальняюча' (*зд*) і 'нездавальняюча' (*незд.*). Побач з такімі намінацыямі ў мове студэнтаў існуюць і лексемы сітуацыйнага, часовага характару. Напрыклад, *цековка* (мова руская) (назва сталаўкі былога ЦК КПБ, якая знаходзіцца побач з адным з вучэбных карпусоў БДУ). Звычайная назва былой Дзяржаўнай бібліятэкі БССР імя У.І.Леніна – *ленінка* – пасля яе перайменавання ў Нацыянальную бібліятэку Рэспублікі Беларусь атрымала неафіцыйную назву *нацыяналка*.

Студэнты старэйшых курсаў паступова авалодваюць элементамі прафесійнай мовы; адначасова практычна кожны з іх з'яўляецца прадстаўніком карпарацыі па інтарэсах і захапленнях. Аднак, авалодаўшы прыёмамі кодапераключэння, маладыя людзі звычайна дыферэнцыруюць прафесійную мову і мову груп, дзе праводзяць вольны час, з'яўляючыся своеасаблівымі карпаратыўна-лінгвістычнымі паліглотамі.

Некаторую складанасць уяўляе сабой функцыянальны аналіз лексэм тыпу *капуста* 'трошы', *круты* 'асаблівы, неардынарны; валодаючы прэстыжнымі якасцямі; моцны духам чалавек', *клёвы* 'добры' і інш. Безумоўна, гэта ненарматыўная лексіка. Аднак названымі тэрмінамі актыўна ці пасіўна карыстаюцца не толькі моладзь, але і сярэдняя пакаленне. Ужыванне такіх лексем абмежавана, верагодна, толькі сітуацыйна. У.С.Елістратаў прыводзіць дастаткова багаты лексічны пласт, які называе *маскоўскім арго* (пад *арго* ён разумее мову горада⁴). Філалагічная літаратура дае некалькі назваў такой сістэмы: *гарадское прастамоўе*, *прастамоўе-2*. Аднак пад гэтымі тэрмінамі падразумяваецца або мова малапісьменных носьбітаў, якая характарызуецца няўменнем ці нежаданнем сінанімізіраваць⁵, або мова, уласцівая для абмежаванага кола выхадцаў з вясковай мясцовасці, якія аселі ў горадзе⁶. Аднак значная частка лексічных адзінак, прыведзеных У.С.Елістратавым, сведчыць не аб нізкай культуры ці неадукаванасці інфармантаў (шмат запазычванняў з санскрыту, еўрапейскіх і азіяцкіх моў; некаторыя абазначэнні з'яў, нехарактэрных для абіходу людзей, якія займаюцца фізічнай працай: (мова руская) *непроходной* 'аб тым, які не будзе дазволена цэнзурай', *завкафедрица* 'жанчына, якая загадвае кафедрай' і іншыя). Хутчэй можна весці гаворку аб накіраванасці на моўную гульню, на іранічнае, жартоўнае ўспрыманне ўтрымана названай з'явы, рэчы, чалавека. Напрыклад (мова руская): *муроприятие* 'мерапрыемства', *бэзгарбузие* 'беспрыйстойнасць' (рускае *безобразие*), *бурбулятор* 'электранавальны прыбор', *склопление* 'зборышча' (рускае *скопление*), *енот* 'японец' (ад назвы японскай валюты *йены*), *подберезовик* 'спекулянт каля магазіна "Бярозка"' і г.д. У гэтым пласту сустракаецца шмат абазначэнняў інтымнага характару, лексем, кампанентамі якіх з'яўляюцца табуізмы. Корань іншамойнага паходжання тут можа

спалучацца з суфіксам табуіраванай прыроды, і наадварот; гэта значыць, што і тут, верагодна, гутарка можа ісці хутчэй аб больш поўным адлюстраванні ненарматыўнай лексікі, чым аб нізкай культуры суразмоўнікаў. Аналіз слоўніка У.С.Елістратава сведчыць аб тым, што мова горада – гэта не толькі і не столькі няправільная гаворка, наколькі пласт са своеасаблівымі словаўтваральнымі сродкамі і семантычнымі прыёмамі фарміравання лексічнага складу.

Такім чынам, пытанне аб функцыянальнай дыферэнцыяцыі некадыфіцыраваных моўных стыляў застаецца нявырашаным, а сама такая лексіка патрабуе больш дакладнай сістэматызацыі.

¹ Гл.: Скляревская Г. Н. // Русский язык и современность: Проблемы и перспективы развития русистики / Всесоюз. научн. конф. (Москва, 20–23 мая 1991 г.): Доклады. Ч.1. С.252; Ферм Л. Особенности развития русской лексики в новейший период (на материале газет). Uppsala, 1994. С.5–6.

² Гл.: Словарь тюремно-лагерно-блатного жаргона / Сост. Д.С.Балдаев, В.К.Белко, И.М.Исупов. М., 1992. С.330–331.

³ Гл.: Бондалетов В. Д. Условные языки русских ремесленников и торговцев. Рязань, 1974; Ён жа. Условные языки русских ремесленников и торговцев. Рязань, 1980.

⁴ Гл.: Елистратов В. С. Словарь московского арго: материалы 1980–1994 гг. М., 1994.

⁵ Гл.: Городское просторечие: Проблемы изучения. М., 1984. С.18–19.

⁶ Гл.: Крысин Л. П. Социолингвистические аспекты изучения современного русского языка. М., 1989. С.62.

Г.М.ТРАЦЯКОВА

КАРЦІНА СВЕТУ І МАЎЛЕНЧЫ ЎПЛЫЎ

Здольнасць выклікаць у рэцыпіента з дапамогай сродкаў мовы такія ж вобразы і пачуцці, якія "бачыць" і адчувае ў момант маўлення гаворачы, вобразы і пачуцці, аналагічныя па яркасасці і ступені інтэнсіўнасці, па багаццю і глыбіні, ва ўсе часы прыцягвалі да сябе ўвагу даследчыкаў. Не змяншаецца цікавасць да гэтай праблемы і ў нашы дні, калі ў лінгвістаў з'явілася магчымасць вытлумачыць дзейнасць многіх здаўна вядомых спосабаў аратарскага майстэрства (на змену "як"-лінгвістыкі прыходзіць "чаму"-лінгвістыка¹), а таксама з'явіліся ўмовы для таго, каб выявіць заканамернасці параджэння тэкстаў з высокай ступенню ўплыву на рэцыпіента.

Адной з абавязковых умоў параджэння такіх тэкстаў з'яўляецца "вымалёўванне" ў свядомасці рэцыпіента такой карціны сітуацыі, што сфарміравалася ў гаворачага на момант параджэння тэкста. Гаворачы і рэцыпіент павінны быць падобныя да двух пасажыраў, якія едуць у адным і тым жа вагоне і глядзяць у адным і тым жа кірунку². Яны бачаць адны і тыя ж фрагменты рэчаіснасці, у адным і тым жа аб'ёме, якія праплываюць перад імі з адной і той жа хуткасцю. У выніку гэтага гаворачы і рэцыпіент вымушаны разглядаць сітуацыю пад адным і тым жа вуглом зроку, акцэнтуючы адны і тыя ж яе кропкі (знаходзяцца бліжэй, лепш відаць і г.д.).

У гэтым выпадку ацэнка сітуацыі, абумоўленая асабістым вопытам і ведамі, сфарміраванымі на падставе падобных агульначалавечых стандартаў, будзе аналагічнай. А аднолькавая ацэнка сітуацыі, якая суправаджаецца выкарыстаннем у прынцыпе адзіных правілаў лагічнай высновы, не можа не прывесці да аднолькавых вывадаў. Гэта значыць, што гаворачы і інфармацыя, якую ён перадае, уключаюцца ў "свой", а не ў "чужы" для рэцыпіента свет³.

Усё, што знаходзіцца ў "сваім" свеце, здольнае аказаць максімальны ўплыў на яго "ўладальніка", г.зн. на рэцыпіента. Таму задача гаворачага – пранікнуць у гэты свет, каб забяспечыць высокі прагматычны патэнцыял тэкста, а значыць, і паспяховасць камунікацыі.

Апошнія даследаванні паказалі, што партнёры па камунікацыі аперыруюць у так званым кагнітыўным асяроддзі, якое ўключае сукупнасць усіх даступных для іх свядомасці фактаў⁴. Інфармацыя, што паступае ад гаворачага, уплывае на кагнітыўнае асяроддзе рэцыпіента, вылучаючы ў ім адны факты ("дапушчэнні" – паводле Шпербера і Уілсана⁵) як найбольш значныя і аслабляючы другія як менш значныя да поўнага іх зацямнення. У выніку такой пераарыентацыі ў кагнітыўным асяроддзі рэцыпіента вымалёўваецца пэўная канфігурацыя – граф, вузлы якога ўтвараюць адзінкавыя фрэімы (г.зн. структуры ведаў, звязаныя з "захаваннем інфармацыі пра свет і яе выкарыстаннем у выніку разумення і вербалізацыі"⁶), а лініі, якія злучаюць іх, – адносіны паміж імі. Вонкава гэта нечым

нагадвае сузор'е, вылучанае на фоне зорнага неба і набліжанае да назіральніка пры дапамозе тэлескопа.

Графы гаворачага і рэцыпіента звычайна адрозніваюцца па канфігурацыі, што выклікаецца несупадзеннем асабістага вопыту і індывідуальных асаблівасцей гэтых камунікантаў. Менавіта асабісты вопыт і асаблівасці кагнітыўна-псіхічнай дзейнасці вызначаюць ступень прымальнасці/непрымальнасці інфармацыі і ўплываюць на верагоднасць "высвечвання" ў кагнітыўным асяроддзі рэцыпіента структуры, аналагічнай зыходнай структуры гаворачага па паўнаце пададзенасці асобных элементаў.

Задача гаворачага – наблізіць канфігурацыю графа рэцыпіента да свайго ўласнага. Гэта дасягаецца ўзмацненнем акцэнтацыі вузлавых кропак графа разнастайнымі моўнымі сродкамі. Вузлавая ж кропка павінны быць "высвечаны" ў свядомасці рэцыпіента нібы промнем лазера, ролю якога выконваюць мэтанакіравана арганізаваныя моўныя сродкі, каб "біць" вузкім пучком у патрэбную кропку.

Такія кропкі – вузлы графа – вобразна можна ўявіць (агрублена) у выглядзе конуса, аснова якога адпавядае шырыні ўчастка кагнітыўнага асяроддзя, абуджанага паступленнем інфармацыі (залежыць ад аб'ёму ведаў камуніканта), а вяршыня адпавядае таму кампаненту фрэйма, які трапляе ў фокус увагі гаворачага. Чым вышэй гэтая вяршыня ўздымаецца над асновай (г.зн. чым мацней нейкая кропка абуджанага ўчастка кагнітыўнага асяроддзя вылучаецца на фоне астатніх кропак), тым больш заўважным становіцца ўвесь вузел графа і змяняецца верагоднасць яго "страты" сярод іншых вузлоў (а значыць, забывання адпаведнага "кавалка" інфармацыі) пасля завяршэння камунікатыўнага акта.

Найбольш распаўсюджаным і эфектыўным спосабам акцэнтацыі вузлавых кропак графа з'яўляецца спалучэнне *паўтору, супрацьпастаўлення і параўнання* ў розных суадносінах. Гэтыя сродкі здольны адцягнуць на закранутым участку кагнітыўнага асяроддзя яго цэнтр, максімальна набліжаючы яго (пры наяўнасці істотных адрозненняў ў аб'ёме ведаў камунікантаў) да патрэбнага гаворачаму кірунку.

Пацвярджаннем эфектыўнасці гэтага спосабу можа быць пачатак першай главы нашумелага рамана "Парфума" сучаснага нямецкага пісьменніка Патрыка Зюскінда. На вокладцы выдання 1994 г. можна прачытаць выказванні захаплення крытыкаў і ўзрушаных чытачоў гэтага унікальнага рамана, які вось ужо дзевяць гадоў (упершыню апублікаваны ў 1985 г.) стаіць у першай дзесяціцы сусветных бестселераў. "Цікавасць амерыканскіх выдаўцоў была да такой ступені распаленай, што яны біліся за права на ягонае выданне". Гэтая вытрымка з "Кар'ерэ дэлла сера" пацвярджае велізарную сілу ўплыву "Парфумы" на чытачоў розных краін, што дае нам падставу далучыць гэты раман да праграматычна моцных тэкстаў.

Ужо першы сказ рамана пачынаецца з *супрацьпастаўлення*: *genialster und abscheulichster* (найгеніяльнейшы і найагіднейшы). У гэтым супрацьпастаўленні злучнікам "и" спалучаюцца дзве супрацьлеглыя сутнасці: геніяльнасць, што ідзе ад Бога, якой надзяляюцца абраныя з роду чалавечага, і мярзотнасць, якая ўвасабляе ў сабе зло. Гэтае зло абазначаецца ацэначным прыметнікам *abscheulich* (агідны), пад які кожны рэцыпіент падводзіць найбольш непрыемную для яго негатыўную адзнаку (пашырэнне кантынгентна "сваіх" рэцыпіентаў). Найвышэйшая ступень выкарыстаных прыметнікаў яшчэ далей разводзіць абазначаныя сутнасці.

Паўторнае з'яўленне ў гэтым жа сказе таго ж самага супрацьпастаўлення акцэнтнае кропку кагнітыўнага асяроддзя, якую ўмоўна можна назваць "геніяльны вырадак". Адначасова гэтае паўторнае супрацьпастаўленне ўключаецца ў характарыстыку эпохі, у якой жыў галоўны герой. Гэтым самым нейтралізуецца манатоннасць, выкліканая з'яўленнем на невялікім участку тэксту адных і тых жа моўных выразаў, і намячаецца набор імплікатур, якія далей трапляюць у фокус выказвання.

У невялікім абзацы кропка "геніяльны вырадак" акцэнтуюцца з рознай ступенню разгорнутасці *шэсць* разоў. Цікавыя прыёмы пазбягання манатоннасці такой акцэнтацыі:

1) "зніжэнне" ступені параўнання прыметніка пры паўторы: *die genialsten und abscheulichsten Gestalten* – *die genialen und abscheulichen Gestalten* (найгеніяльнейшыя і найагіднейшыя фігуры – геніяльныя і агідныя фігуры);

2) замена другога прыметніка ацэначным назоўнікам: *geniale Scheusale* (геніяльныя пачвары);

3) змякчэнне прыметніка (пазітыўных прызнакаў) і ўзмацненне назоўніка (негатыўных прызнакаў): *berühmte Finsternänner* (вядомыя параджэнні цемры);

4) замена прыметніка ў першым кампаненце супрацьпастаўлення раўнапраўным па семантыцы назоўнікам: *geniale – Genie* (геніяльны – геніяльнасць);

5) запаўненне паняцця "агідны" канкрэтнымі якасцямі (рух семантыкі па шкале "ацэначны/дэскрыптыўны"): *Selbstüberhebung* (высакамернасць), *Menschenverachtung* (пагарда да людзей), *Immoralität* (амаральнасць), *Gottlosigkeit* (бязбожнасць);

6) раздзяленне другога кампанента супрацьпастаўлення на часткі (прыметнік + назоўнік): *sein einziger Ehrgeiz* (яго фэнаменальная фанабэрыя);

7) падвядзенне абазначаных раней уласцівасцей пад імя ўласнае: *die genialste und abscheulichste Gestalt – Jean-Batiste Grenouille* (найгеніяльнейшая і найагіднейшая фігура – Жан-Батыст Грэнуї);

8) змяшчэнне фокуса ацэнкі на другую асобу, якая знаходзіцца з асноўным аб'ектам ацэнкі ў адносінах тоеснасці. Гэтыя адносіны экспліцытна выражаюцца пры дапамозе *параўнання*: *die Namen anderer genialer Scheusale, wie etwa de Sade, Saint-Justs, Fouchés, Bonapartes usw.* (імяны іншых геніяльных пачвар кшталту дэ Сада, Сен-Жуста, Фушэ, Банапарта і інш.).

Пры такім змяшчэнні мае месца ўскосная ацэнка асноўнага аб'екта, якая завуаліравана аказвае на рэцыпіента не менш моцнае ўздзеянне, чым непасрэдная ацэнка аб'екта. Гэта адбываецца за кошт змяшчэння асертыўнага і прапазітыўнага кампанентаў выказвання, якое дзякуючы дадумванню паводле правілаў "моўных гульняў"¹⁸ здольна аказваць на рэцыпіента магутнае ўздзеянне.

Цікава ўзаемадзеянне вышэйназванага параўнання з супрацьпастаўленнем. Параўнанне, якое выкарыстоўваецца, здавалася б, толькі для выражэння тоеснасці аб'ектаў разгляду (Грэнуї – дэ Сад... Банапарт), прыводзіць за кошт сваёй пабудовы па кульмінацыйнаму прынцыпу (мінімум – максімум) да імпліцытнага супрацьпастаўлення крайніх кропак (Грэнуї – Банапарт). Гэтая імпліцытнасць захоўваецца ненадоўга, і ўжо ў наступным фрагменце выказвання з'яўляецца мякчэйшы варыянт гэтага супрацьпастаўлення – параўнанне *berühmtere Finsternänner* (больш вядомыя параджэнні цемры), якое пасля бліскачага крэшчэнда (Грэнуї – Банапарт) прыводзіць да нечаканага эфекту: больш моцнай акцэнтацыі кропкі "нікчэмнасць" у канфігурацыі асяроддзі рэцыпіента.

Прыцягвае ўвагу *аргументацыя* вынікаў параўнання вядомасці Грэнуя з іншымі пачварамі свайго часу. Яго імя сёння забытае, аднак не таму, што ён саступаў ім у бязбожжы, а таму (супрацьпастаўленне), што сфера яго дзейнасці – лягучае царства пахаў – не пакідае слядоў у гісторыі. Аўтар задзейнічаў аналагічныя кропкі *розных* фрэймаў: А – пакідаць знакі сваёй прысутнасці ў *прасторы*, напрыклад: на зямлі, у паветры і г.д. (след на пяску); Б – пакідаць знакі сваёй прысутнасці ў *памяці* нашчадкаў (след у гісторыі).

У першым выпадку мяркуецца, што аб'ект павінен мець пэўную вагу (масу), інакш ён будзе не ў стане пакінуць у прасторы свае сляды. У другім выпадку вага (маса) ніяк не адлюстроўваецца ў структуры фрэйма, паколькі гэтыя сутнасці не прымаюць удзелу ў працэсе адлюстравання інфармацыі ў памяці.

Далей аўтар зрабіў аперацыю, якая ляжыць у падмурку так званых "незаконных" метадаў аргументацыі. Ён наклаў наступны фрэйм – пахі – не на адзін, а адначасова на два вышэйназваныя фрэймы, мэтанакіравана звязваючы яго кампаненты па законах логікі па чарзе то з адным, то з другім з іх.

Пахі – не маюць вагі, устойлівай масы (хутка рассеююцца), значыць, не могуць пакідаць ніякіх слядоў свайго існавання на зямлі і могуць пакінуць кароткачасовыя сляды свайго існавання ў паветры (сувязь з фрэймам А). Паколькі пахі хутка знікаюць (фрэйм А), то яны і не пакінулі ніякіх слядоў... у гісторыі (сувязь з фрэймам Б).

Бездарнасць лагічнай высновы парушаецца на апошнім этапе выказвання падменай актуалізаваных фрэймаў.

Важна тое, што адбываецца гэтае парушэнне менавіта на апошнім, завяршальным этапе выказвання, калі рэцыпіент паспеў ужо пагадзіцца з высновай гаворака, закалыханы лагічнасцю яго маўлення. А мяняць сваю думку кожныя некалькі секундаў для рэцыпіента стамляльна, дый плынь інфармацыі, якую трэба апрацоўваць, не спынілася на гэтай ілжывай выснове. Таму рэцыпіент

або ўвогуле не паспявае заўважаць зробленую падтасоўку, або адмахваецца ад яе як ад нязначнай шурпатасці ў разважаннях гаворачага, якую можна будзе потым яшчэ раз прааналізаваць, калі застанецца час.

Такім "незаконным" спосабам могуць праштурхоўвацца ілжывыя высновы, якія гаворачы выкарыстоўвае для "вымалёўвання" ў свядомасці рэцыпіента патрэбнай яму карціны свету. У дадзеным выпадку ілжывая выснова, разам з рознымі спалучэннямі супрацьпастаўленняў, паўтораў і параўнанняў, накіроўваецца на дасягненне асноўнай мэты: рэцыпіент мусіць далучыць галоўнага героя – Жана-Батыста Грэнуя, – нягледзячы на спецыфіку свайго жыццёвага вопыту, нягледзячы на свой скептыцызм, да разраду геніяльных пачвар. Усе сумненні, якія могуць узнікнуць ў дачыненні да яго геніяльнасці, няслушныя, а той факт, што Грэнуя не памятаюць праз два стагоддзі (асноўная крыніца гэтых сумненняў), лёгка тлумачыцца аб'ектыўнымі, ніяк не звязанымі з яго геніяльнасцю прычынамі (ілжывая выснова).

Дасягнуць гэтай мэты з дапамогай моўных сродкаў можна за кошт: а) лішку пры кадзіраванні, які дазваляе пазбегнуць страты інфармацыі ў пасіўнай фазе ўспрымання (паўторы) і б) кантрастнасці ў абазначэнні вузлавых кропак графа (супрацьпастаўленні і параўнанні).

¹ Гл.: Кибрик А. Е. // Лингвистика на исходе XX века: итоги и перспективы. Тез. междунар. конференц. М., 1995. Т.1. С.219.

² Гл.: Неверов С. В. // Этнопсихоллингвистика. М., 1988. С.94.

³ Арутюнова Н. Д. // Лингвистика на исходе XX века: итоги и перспективы. С.33.

⁴ Гл.: Ястрежембский В. Р. // Прагматика и семантика. М., 1991. С.20.

⁵ Гл.: Шпербер Д., Уилсон Д. // Новое в зарубежной лингвистике. М., 1988. Вып.XXIII. С.212.

⁶ Лузина Л. Г. // Речевое воздействие в сфере массовой коммуникации. М., 1990. С.37.

⁷ Süskind P. Das Parfum: Die Geschichte eines Mörders. Zürich, 1994. S.338.

⁸ Гл.: Витгенштейн Л. // Новое в зарубежной лингвистике: Лингвистическая прагматика. М., 1985. Вып.XVI. С.82

Л.М.ЧУМАК

СІНТАКСЕМЫ СА ЗНАЧЭННЕМ АСОБЫ Ё РУСКАЙ І БЕЛАРУСКАЙ МОВАХ (лінгвакультуралагічны аспект)

Сярод універсальных катэгорый культуры лагічна зыходнай з'яўляецца катэгорыя асобы – чалавека, "я". Канцэпт "чалавек" – базавы канцэпт культуры, без аналізу яго зместу ў розных мовах немагчыма адэкватнае апісанне культуры.

У артыкуле даецца кантрастыўна-тыпалагічная характарыстыка пераважна абумоўленых, г.зн. выступаючых у якасці кампанента сказа, сінтаксем са значэннем асобы ў функцыі 1) суб'екта, 2) прэдыката і 3) аб'екта-адресата.

Сінтаксема ў вядомым "Синтаксическом словаре" Г.А.Золатавай вызначана як мінімальная семантыка-сінтаксічная адзінка рускай мовы, якая выступае адначасова ў якасці носьбіта элементарнага сэнсу і ў якасці канструктыўнага кампаненту складаных сінтаксічных структур і характарызуецца пэўным наборам сінтаксічных функцый¹. Сінтаксемы як адзінкі глыбіннай структуры сказа ёсць вынік запаўнення сінтаксічнай пазіцыі пэўнай лексмай, фокус узаемадзеяння лексікі, марфалогіі і сінтаксісу.

Пры наяўнай тоеснасці "глыбінных" семантычных функцый у розных мовах спосабы іх фармальнага выяўлення могуць быць нацыянальна спецыфічнымі нават для блізкароднасных моў. З пазіцый лінгвакультуралогіі істотным з'яўляецца выяўленне за нацыянальна-моўнай сваеасаблівасцю экстралінгвістычных фактараў, звязаных з нацыянальным менталітэтам, духоўнай культурай і "карцінай свету" носьбітаў мовы.

Гаворачы як суб'ект рэфэрэнцыі быў прадметам аналізу ў вялікай колькасці лінгвістычных даследаванняў. Функцыі гаворачага як суб'екта мовы і суб'екта пазнання апісаны А.В.Падучавай².

Аналіз зместу, які ўкладаюць носьбіты рускай мовы ў слова "чалавек", па выніках даследаванняў Р.І.Розінай сучасных кантэкстаў, дазваляе зрабіць наступныя вывады: чалавек здольны ствараць прылады працы і карыстацца імі; ён суб'ект інтэлектуальных і творчых дзеянняў; адзіны з усіх істот здольны смяяц-

ца; чалавек можа быць суб'ектам і аб'ектам фізічных і сацыяльных дзеянняў; у сучаснай культуры канцэпт "чалавек" звязваецца з уяўленнямі аб мужчыне³.

1. Адушаўлены суб'ект, згодна з даследаваннямі В.А.Радыёнава, можа выступаць ў якасці носьбіта наступных прэдыцыруемых прымет: 1) маркіруючых афекты і псіхічны стан; 2) характарызуючых фізічны стан чалавека; 3) мадальных; 4) падзейных; 5) валодання; 6) разумовай дзейнасці ("ментальных"). Менавіта пры дадзеных семантычных тыпах прэдыкатаў магчымы і ўскосны склон сэнсавага суб'екта⁴.

Для выяўлення адрозненняў, нацыянальнай сваеасаблівасці моў ва ўяўленні важнейшай універсальнай катэгорыі – суб'екта, за якім стаіць істотнае для чалавечых зносін паняцце, якое не можа не быць выражана ў мове, цікавым з'яўляецца даследаванне несупадзенняў у рэалізацыі семантычных функцый суб'екта і спосабу іх фармальнага выражэння ў дзвюх мовах. Семантычны суб'ект са значэннем асобы ў рускай мове можа быць выражаны наступнымі формамі: *им., род., дат., вин., тв.* без прыназоўніка, а таксама *у + род., от + род., с + тв., между + тв., в + пр.*⁵ і карэліруючымі формамі ў беларускай мове.

Суб'ектная прымета выступае як найбольш расчлянёная і багатая прыватнымі значэннямі. Значэнне суб'екта неабыхава да той формы, у якой яно змяшчаецца. Супастаўляльны аналіз фармальных спосабаў выражэння семантычнага суб'екта са значэннем асобы ў дзвюх мовах сведчыць аб поўным супадзенні плана выражэння гэтага значэння. Аднак функцыянальна-семантычны параметр аналізу выяўляе некаторыя разыходжанні. Так, у сферы семантычных функцый суб'екта, адзначаннай у "Слоўніку", разыходжанні выяўляюцца ў выражэнні толькі такіх функцый:

а) Суб'ект стану асобы, выражаны ў рускай мове формай *у + род. пад.* *У меня болит голова*, у беларускай мове да цяперашняга часу суадносіцца як з адзначанай формай, так і з формай дав. склону: *Мне балиць галава*. У "Беларускай граматыцы"⁶ зафіксавана, што свабоднае словазлучэнне (*галава*) *балиць каму-н.* ужо не адпавядае норме сучаснай беларускай мовы. Форма *у + род.* (*у яго*) канцэнтруе ўвагу на ўнутраным стане суб'екта, форма дав. (*яму*) – накіраванасць гэтага стану на аб'ект (семантычны суб'ект, ці давальны суб'екта).

У сказ са значэннем стану нармальна і высокарэгулярна як у рускай, так і ў беларускай мовах можа ўводзіцца распаўсюджвальнік са значэннем асобы: *Болит голова – У меня болит голова; Искусство восхищает – Зрителей восхищает искусство* і пад.

Мова беларускай мастацкай літаратуры дае адметныя прыклады выкарыстання ў гэтым значэнні і формы дав. безпрыназоўнікавага склону: *Работа яму валіцца з рук; Яму радзіўся сын; Нам сэрцы б'юцца без трывогі* (Я.Купала). Параўнайце: *Работа у него валится из рук; У него родился сын; У нас/наши сердца бьются без тревоги*. У аснове гэтых проціпастаўленняў ляжыць рознае нацыянальнае ўспрыняцце, рознае асэнсаванне адных і тых жа працэсаў. Параўн.: рус. *У меня болит голова*; бел. *Мне балиць галава*; анг., ням. *Я маю галавы боль*.

б) Суб'ект самавольнага ўспрымання, выражаны ў рускай мове формай дав. склону асобы *Ему приснился сон*, у беларускай мове адпавядае суб'екту-агенсу: *Ён сніў сон*.

Як неаднаразова адзначалася ў літаратуры, у першым выпадку асоба выступае ў якасці аб'екта, які ўспрымае дзеянне звонку, увесь працэс асэнсоўваецца як цэнтраімклівы, а асоба – як пасіўны носьбіт прыметы. У другім выпадку асоба атрымлівае суб'ектнае афармленне як "уяўная" крыніца дадзенага стану, трапляючы ў пазіцыю агенса нават у тых выпадках, калі семантыка дзеяслова з даданасцю характарызуе яго пасіўнасць.

Якія канструкцыі больш частотныя ў рускай, а якія ў беларускай мовах: *Я думаю ці Мне думаецца?* Некаторыя даследчыкі лічаць, што, гаворачы "мне бачыцца" замест "я бачу", мы выражаем становішча рэчаіснасці больш правільна, перадаем працэсы ў суадносінах з рэальнасцю. Блізкасць аднасастаўнай мадэлі да "іканічнага адлюстравання пазамоўных катэгорый", на думку Л.М.Гухман, тлумачыць яе адносную ўстойлівасць і большую тыпалагічную архаічнасць у сучасных індаеўрапейскіх мовах⁸.

На думку беларускіх даследчыкаў (М.І.Канюшкевіч, М.А.Корчыц, В.Л.Лешчанка), у беларускай мове назіраецца ўстойлівая тэндэнцыя ўжываць тыя з варыянтаў сінтаксічных адпаведнікаў, у якіх суб'ект-дзеянік выступае як агенс,

г.зн. беларуская ментальнасць аддае перавагу семантычнай функцыі актыўнага суб'екта, а не аб'екта пасіўнага носьбіта, на якога ўплывае прымета. Гэтую з'яву тлумачаць і параўнальнай маладосцю беларускай літаратурнай мовы Ц.П.Ламцёў, Л.М.Шахун.

Давальны склон ускоснага суб'екта на працягу ўсёй гісторыі ўсходнеславянскіх моў выкарыстоўваўся таксама для абазначэння ступені роднасці, адзначаючы службовых асоб, прадстаўнікоў саслоўяў, святароў, якім даецца (ці не даецца) права што-небудзь рабіць. Ён мог паказваць на адну асобу ці цэлы калектыў, таму што у такіх сказах гаворка ідзе пра абавязкі, суадносіны паміж людзьмі. Давальны склон асобы і сёння выкарыстоўваецца ў сацыяльна маркіраваных кантэкстах: *Кто виноват из них, кто прав, – судить не нам* (И.Крылов); *Вам не видать таких сражений* (М.Лермонтов); *Русской души не понять иноверцу...* (Н.Некрасов).

2. У беларускай мове назіраецца больш актыўнае функцыяніраванне формы наз. склону імя ў ролі прэдыката на месцы рускага творнага ў састаўным іменным выказніку (Ц.П.Ламцёў, М.Г.Булахаў, А.А.Крывіцкі, А.Я.Міхневіч, М.А.Корчыц), у прыватнасці, у абазначэнні прэдыката-асобы, параўн.: *Тут уместно вспомнить о том, как я стал командующим Северным флотом. Был я штурманом, минером, помощником командира, помощником командира миноносца, командиром дивизиона торпедных катеров и начальником штаба бригады, преподавателем на курсах и в училище, командиром дивизиона кораблей, начальником штаба флота* (А.Г.Головко) – *І бортнік быў ён [Антось] акуратны; І дзядзька майстар быў на штуку, І быў механік на ўсе рукі; Пшавара быў ляснік сярдзіты* (Я.Колас).

Назіранні паказваюць, што ў аднаго беларускамоўнага аўтара аднолькава актыўна функцыянуюць як формы творнага, так і формы назоўнага прэдыкатыўнага. Праілюструем гэта прыкладам з аповесці Я.Коласа "На прасторах жыцця": *Кондрат Гуга быў больш-менш незалежным гаспадаром у сваім доме; Гэтая торба была для яго [Сцёпка] прыцэлем, сваім чалавекам, самым блізім зямляком, з каторым не так цяжка было ў дарозе; Цяпер Сцёпка быў ужо сталым юнаком – Сцёпка самы вучоны паміж іх хлопец; Строгі і цвёрды чалавек Міхайла Барута...; Бо ён [стрэлачнік] быў чалавек цікаўны і вельмі любіў працуць сёе-тое.*

Пры дзеяслове *быў* – буду ў беларускай мове ў аднолькавай ступені ўжываецца другі назоўны і творны прэдыкатыўны назоўнікаў. Пры іншых дзеясловах, на думку Ц.П.Ламцёва, у беларускай літаратурнай мове звычайна знаходзіцца тв. прэдыкатыўны, а ў народных дыялектах і другі назоўны¹⁰. Гэта сведчыць пра неадрозненне ў беларускай мове такіх адценняў прэдыкатыўнага значэння, як пастаяннасць/непастаяннасць, істотнасць/неістотнасць прыметы.

У рускай мове ў адносінах да начальства можна сказаць: *Он у нас ректор*, але нельга: *Он у нас ректором*, а таксама: *Она ходила в лаборантках/лаборанткой 10 лет*, але не: *Он был в ректорах 10 лет*. У беларускай мове фіксуецца большая павага да асобы і як вынік гэтага большая частотнасць назоўнага прэдыкатыўнага як фактар лінгвакультурны.

Сінанімічнымі да тв. прэдыкатыўнага са значэннем асобы ў рускай мове выступаюць формы *в + пр. пад./в + вин. пад.*, а ў беларускай мове да тв./назоўнага прэдыкатыўнага форма *за + род. склон* пры характарыстыцы суб'екта па прымеце прыналежнасці яе да сацыяльна значнай катэгорыі або групы асоб. Параўн. рус.: *Туман служил у него дворецким; Прежде ездил кучером; У него двоюродный племянник в барской конторе сидит конторщиком; Состоял он в молодые годы адъютантом у какого-то знаменитого лица* (И.Тургенев); *Покойница Феклуша служила мне в кухарках десять лет; Я был произведен в офицеры* (А.Пушкин); *Рыжкова – в президенты* (АиФ, 21(814)'96); бел.: *Сцёпку прыйшлося на справе паказаць, які ён ужо быў вучоны чалавек: сакратаром даваўся раз быць яму; Але яна [Арына] у вас была і за работніцу?* (Я.Колас).

Розніца паміж мовамі заключаецца таксама ў тым, што семантычная функцыя "кваліфікатыў замешчанага прадмета" у рускай мове (*Он в доме за хозяином; решать за сына, работать за двоих*), дзе прыназоўнік за сінанімічным прыназоўніку *вместо*, у беларускай суадносіцца як з аналагічнай функцыяй аб'екта замяшчэння (*рашаць за сына, працаваць за дваіх*), так і з функцыяй іменнага прэдыката з адценнем значэння нясталага, часовага сацыяльнага функцыяніравання: *Амельян, якога ў вёсцы пакінулі за старшыню калгаса, рассказ*

ваў... (І.Пташнікаў); Палкоўнік заўсёды давяраў яму [Волкаву] быць за флагама-на (І.Навуменка); У наступную зіму я ўжо сам быў за настаўніка (В.Вітка); А дзе ён цяпер? — У Нароўлі ў воласці! За сакратара; Дзядзьку, як самага пісьменнага, немцы за старасту прызначылі (І.Мележ); Значыцца, у суботу едзем у сваты, за свата Панцэлеймона бярэм (М.Філіповіч). Такая форма выкарыстоўваецца пры абазначэнні роду дзейнасці, прафесіі.

Гэтае адценне значэння набывае і спалучэнне *вучыцца на/за каго-н., якое адпавядае ў рускай мове спалучэнню учиться на кого-н./приобретать профессию*: Дзве дачкі вучыліся у Ленінградзе: Хімка за настаўніцу, а Надзейка за доктара (І. Гурскі); Васілька пасля школы падаўся далей, у гарадскі тэхнікум, дзе вучыліся на настаўнікаў; А другі — Пятро — той за агранома вучыўся (І.Мележ) — Вывучыўся і я на формовіцка литейного производства, работал на заводе (Рэсп., 6.09.96).

Значыць, беларуская моўная свядомасць акцэнтуюе часовасць, нясталасць сацыяльных функцый асобы ў пэўных кантэкстах на ўзроўні прэдыката ў форме за + род. склон. Гэтая прымета з’яўляецца характэрнай і для ўкраінскай мовы, паколькі, на думку аўтараў калектыўнай манаграфіі “Усходнеславянскія мовы”, сінтаксічная канструкцыя пачала фарміравацца яшчэ ў асобных паўднёва-заходніх дыялектах старажытнарускай мовы, а канчаткова склалася на ўкраінскай і беларускай моўнай глебе¹¹.

Радзей у адпаведнасці з тв. прэдыкатыўным і ў беларускай мове сустракаецца зварот у + *він. склон*¹²: *хаджу ў парабкі, ісці ў салдаты. І калі ўсё добра, едзем з маладым у сваты* (А.Пальчэўскі).

У сучаснай рускай мове сінтаксема са значэннем суб’ектна-часовага кваліфікатара можа выступаць у функцыі азначальніка: *В секретарях (секретарем) дочка мало зарабатывала; В бригадирах (бригадиром) много хлопот*¹³. Такім чынам, у рускай мове фарміруецца сінанімічны рад *тв./в + пр. пад.*: *был офицером / в офицерах*; а ў беларускай — *наз./тв./за + род. склон.*: *быў ляснік/быў лесніком/быў за лесніка*.

3. У камунікатыўным тыпе мовы, пры паўнацэннай моўнай сітуацыі не звязаная з дзеясловам сінтаксема са значэннем адрасата-асобы ў дав.склоне з’яўляецца тыповай для беларускіх этыкетных формул: *Прывітанне ў хату вам! Свята вам у хату! Добрага вам вечара, суседзі! І табе добры дзень! Добры дзень усім, хто нас слухае!* Персаналізацыя адрасата ў семантычнай структуры беларускага сказа звязаная са спецыфікай беларускага моўнага этыкету, імкненнем спалучыць з адрасатам выяўленне вядомага пачуцця, якое гаворачы мае да дадзенай асобы, і з’яўляецца экспліцытным нацыянальна-культурным кампанентам сказа. У рускай мове такі кампанент, як правіла, імпліцытны, мяркуецца толькі інтэнцыяй у прэдыкаце. У беларускай мове факусіруюцца два граматычныя сродкі: у семантыцы прэдыката ўтрымліваецца накіраванасць прыметы на 2-ю асобу (*Вітаю вас*) і у сказе адкрываецца пазіцыя для адрасата (*вам*), плюс пазіцыя для лакатыву (*у хату*), г.зн. у наяўнасці розніца прапазіцый у рускай і беларускай мовах.

Далейшае вывучэнне сінтаксем у плане іх функцыянальных суадносін з’яўляецца перспектыўным для тыпалагічных даследаванняў сярод блізкароднасных моў, для вывучэння і апісання спосабаў фарміравання мовай менталітэту лінгвакультурнай супольнасці.

¹ Гл.: Золотова Г.А. Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. М., 1988. С.4.

² Гл.: Падучева Е.В. // Логический анализ языка. Культурные концепты. М., 1991. С.164.

³ Гл.: Розина Р.И. // Там же. 1991. С.52.

⁴ Родионов В.А. // Реализация системы языка в речи. М., 1986. С.130.

⁵ Русская грамматика. Ч.2. Синтаксис. М., 1980. С.127.

⁶ Беларуская граматыка: У дзвюх частках. Ч.2. Сінтаксіс. Мн., 1986. С.9.

⁷ Булахов М.Г. и др. Восточнославянские языки. М., 1987. С.172.

⁸ Гухман Л.М. Историческая типология и проблема диахронических констант. М., 1981. С.214.

⁹ Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. М., 1972. С.186.

¹¹ Булахов М.Г. и др. Восточнославянские языки. С.187.

¹² Ломтев Т.П. Грамматика белорусского языка. М., 1956. С.169.

¹³ Русская грамматика. Ч.2. Синтаксис. С.131.

Е.С.МЯЦЕЛЬСКАЯ ЯК МОВАЗНАВЕЦ

Вядомы беларускі мовазнавец Еўдакія Сцяпанайна Мяцельская нарадзілася 24 лістапада 1928 г. у мястэчку Грэск цяперашняга Слуцкага раёна Мінскай вобласці ў сялянскай сям'і. Скончыўшы ў 1947 г. мясцовую сярэднюю школу, паступіла на аддзяленне логікі, псіхалогіі і рускай мовы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Паколькі аб'ектам яе вучэбных захапленняў і першых даследчых спробаў стала родная мова, з другога курса перавялася на беларускае аддзяленне. Займалася ўвесь час выдатна, разам са студэнтамі пад кіраўніцтвам прафесара М.А.Жыдовіч удзельнічала ў час летніх канікулаў у экспедыцыях па збіранні фактычнага матэрыялу для дыялекталагічнага атласа беларускай мовы, свае назіранні над асаблівасцямі мясцовых гаворак апісвала і аналізавала ў семінарскіх і курсавых работах. Як лепшую выпускніцу са схільнасцямі да навуковай працы яе адразу рэкамендавалі ў аспірантуру па спецыяльнасці "беларуская мова". Пасля аспірантуры яна была пакінута на кафедры беларускай мовы, дзе працавала да канца жыцця як малодшы, затым старшы выкладчык, а з 1961 г. — як дацэнт. Памерла 30 жніўня 1995 г.

Хоць кандыдацкая дысертацыя, якую Е.С.Мяцельская абараніла ў 1958 г., была па гісторыі беларускай мовы — "Лексіка Супрасльскага летапісу", большасць далейшых навуковых даследаванняў яна прысвяціла беларускім гаворкам. Гэта, відаць, абумоўлена тым, што галоўным вучэбным курсам, які Е.С.Мяцельская прышлось многія гады весці на філалагічным факультэце, была менавіта беларуская дыялекталогія. У галіне яе Еўдакія Сцяпанайна з'яўлялася агульнапрызнаным спецыялістам, бо мясцовыя гаворкі глыбока спазнала не толькі па друкаваных крыніцах, а і непасрэдна на месцах, пабываўшы з дыялекталагічнымі экспедыцыямі і адна па ўласнай ініцыятыве амаль ва ўсіх раёнах рэспублікі.

Лексіцы, фразеалогіі, фанетыцы і граматычнаму ладу беларускіх гаворак Е.С.Мяцельская прысвяціла шэраг артыкулаў, а затым у сааўтарстве з дацэнтам Мінскага дзяржаўнага педагагічнага інстытута імя А.М.Горкага Э.Д.Блінавай стварыла вучэбны дапаможнік для філалагічных факультэтаў вышэйшых навуковых устаноў рэспублікі "Беларуская дыялекталогія" (1969). У ім даступна і вельмі кваліфікавана выкладзены ўсе пытанні праграмнага курса па гэтай вучэбнай дысцыпліне: прадмет і значэнне дыялекталогіі, фанетыка (вакалізм і кансанантызм), марфалогія (назоўнік, прыметнік, лічэбнік, займеннік, дзеяслоў), сінтаксіс (просты і скаладаны сказ), лексіка, фразеалогія, падзел беларускіх гаворак на групы. Тэрыторыя бытавання галоўных фанетычных і граматычных з'яў прайлюстравана сямю геаграфічнымі картамі.

У 1980 г. гэты вучэбны дапаможнік выйшаў другім выданнем з многімі дапаўненнямі. Так, у яго было ўключана некалькі новых раздзелаў і падраздзелаў: "Прыслоўе", "Словазлучэнне", "Дыялектная лексікаграфія і фразеалогія", "Практыкаванні". З іх найбольш аб'ёмны апошні (с. 207–294). Ён змяшчае дыялектныя тэксты, запісаныя аўтарамі ў розных раёнах, з практычнымі заданнямі і кантрольнымі пытаннямі для студэнтаў.

Паколькі ў тэкстах для практыкаванняў сустракаюцца вузкадыялектныя словы, то аўтары вучэбнага дапаможніка палічылі патрэбным у канцы яго прыклашці "Слоўнік", дзе далі 104 лексемы на ўсе літары алфавіта з тлумачэннем іх значэнняў, напрыклад: **андробы** — палок, памост у хаце; **бэрвы** — грэбля; **выняўка** — палонка; **гашта** — кветка; **злюб'я** — да спадобы; **кузня** — жараб'я і інш.

На аснове раздзела "Практыкаванні" аўтары потым стварылі самастойныя вучэбны дапаможнік "Беларуская дыялекталогія: Практыкум" (1991). У ім 11 раздзелаў, якія ахопліваюць усе тэмы ўніверсітэцкага курса, прычым уключаны некаторыя раздзелы і параграфы, якія да гэтага ў падручніках і вучэбных дапаможніках не прыводзіліся, а менавіта: "Дыялекты і сучасная беларуская літаратурная мова", "Дыялекталогія і гісторыя мовы", "Дыялекталогія і тапаніміка", "Варыянтнасць дыялектных слоў", "Матыываванасць дыялектных слоў", "3 гісторыі беларускай дыялекталогіі", "Дыялектная практыка".

Кожны раздзел і падраздзел пачынаецца кароткімі тэарэтычнымі звесткамі па вынесенай у заглавак тэме вучэбнай праграмы, затым прыводзяцца дыялектныя тэксты або ўрывкі з навуковых прац з пэўнымі заданнямі для выканання студэнтамі ў аўдыторыі або дома. Заканчваюцца раздзелы і падраздзелы абагульняльнымі практычнымі заданнямі і кантрольнымі пытаннямі. Пабудова-

ны вучэбны дапаможнік у сваёй практычнай частцы (тэксты, канкрэтныя заданні да кожнага тэкста і абагульняльныя ў канцы раздзелаў і падраздзелаў) так, як і раздзел "Практыкаванні" у другім выданні папярэдняга вучэбнага дапаможніка, толькі больш разгорнута. Заканчваецца ён "Дадаткам", у якім прыведзены планы і прыкладныя ўзоры ўсіх відаў аналізу гаворак па тэкстах.

Е.С.Мяцельская і дацэнт кафедры беларускай мовы БДУ Я.М.Камароўскі на працягу звыш дзесяці гадоў, ахвяруючы сваім чарговым адпачынкам і кожным вольным ад вучэбных заняткаў днём, вязалі ў загады вызначаныя населеныя пункты розных раёнаў рэспублікі, сустракаліся з карэннымі жыхарамі і іх шчырыя апавяданні пра сваё мінулае і сучаснае жыццё запісвалі на магнітафонную стужку. Самыя цікавыя магнітафонныя запісы, перададзеныя графічна з захаваннем, наколькі дазваляла транскрыпцыйная сістэма, фанетычных, акцэнталагічных, рытмамеладычных і граматычных асаблівасцей жывога маўлення, яны потым абнародавалі ў кніжцы "Беларуская дыялекталогія: Хрэстаматыя" (1979). Кожная беларуская гаворка ў ёй прадстаўлена вялікай колькасцю звязных тэкстаў, запісаных у 261 населеным пункце на тэрыторыі 116 раёнаў. Не ўключаны чамусьці толькі запісы з Мінскага раёна, аб чым можна пашкадаваць, бо гаворкі населеных пунктаў вакол сталічнага горада больш чым іншыя сведчаць пра розныя змены ў жывой народнай беларускай мове, выкліканыя ўплывам сучаснай гарадской культуры.

Усе дыялектныя тэксты пададзены сістэмна па групах і падгрупах беларускіх гаворак у адпаведнасці з агульнапрынятым чляненнем іх у такой паслядоўнасці: 1) паўночна-усходні дыялект – полацкая (заходняя) і віцебска-магілёўская (усходняя) групы гаворак; 2) сярэдне-беларускія гаворкі; 3) паўднёва-заходні дыялект – гродзенска-баранавіцкая (заходняя), сліцка-мазырская (усходняя) і брэсцка-пінская (палеская) групы гаворак. Унутры выдзеленых груп тэксты размяркоўваюцца па абласцях і раёнах у напрамку з захаду на ўсход, а ўнутры раёнаў – па населеных пунктах. Такое размеркаванне вельмі важнае ў навуковых адносінах. Яно дазволіла прадставіць розныя гаворкі як цэласныя адзінкі агульнабеларускай мовы. Практычна зрабіць гэта не заўсёды было лёгка, калі справа датычылася гаворак пераходнага тыпу. У такіх выпадках прыходзілася прымаць пад увагу ўсю сукупнасць самых характэрных фанетычных і граматычных асаблівасцей кожнай канкрэтнай. Толькі з улікам іх гаворкі вёсак Шэні, Ткачы і Мурава Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці аўтарамі зусім правамерна аднеслі да гродзенска-баранавіцкай (заходняй) групы, а гаворку вёскі Перасудавічы гэтага ж раёна – да брэсцка-пінскай (палескай) групы. На такой жа падставе да розных груп гаворак паўднёва-заходняга дыялекта аказаліся аднесенымі і гаворкі вёсак Сашыца і Гарадзечна Бярозаўскага раёна Брэсцкай вобласці. Прызнаючы навуковую скрупулёзнасць, праяўленую аўтарамі пры размеркаванні тэкстаў па групах і падгрупах беларускіх гаворак, нельга не адзначыць і адной механічнай памылкі: Глускі раён Магілёўскай вобласці чамусьці ўключаны ў Мінскую вобласць, да якой ён ніколі не адносіўся.

Кожны тэкст кнігі строга пашпартызаваны. Так, указана, калі, дзе і ад каго ён запісаны, год нараджэння інфарматара. Вузакдыялектныя словы, значэнне якіх не вынікае з кантэксту, тлумачацца ў канцы тэкстаў. Спіс гэтых слоў (а іх звыш двухсот), потым прыводзяцца ў "Дадатку" з указаннем старонак кнігі. Адкрываецца кніга кароткай, але вельмі змястоўнай прадмовай "Ад укладальнікаў", у якой гаворыцца аб назначэнні гэтага выдання, прынцыпах яго будовы і змесце. Пасля прадмовы ў даведачным раздзеле пералічваецца з тлумачэннямі графічныя значкі, выкарыстаныя разам з алфавітнымі пры перадачы магнітафонных запісаў народна-дыялектнай мовы на пісьме.

Кніга Е.С.Мяцельскай і Я.М.Камароўскага "Беларуская дыялекталогія: Хрэстаматыя" была дапушчана Міністэрствам вышэйшай і сярэдняй спецыяльнай адукацыі БССР у якасці вучэбнага дапаможніка для студэнтаў філалагічных факультэтаў вышэйшых навучальных устаноў. Як вучэбны дапаможнік яна заслугоўвае самай высокай пахвалы. Багатыя матэрыялы гэтай кнігі з дня яе выхаду з друку выкарыстоўваюцца пры правядзенні практычных заняткаў па дыялекталогіі, пры напісанні студэнтамі семінарскіх дакладаў і курсавых работ. Разам з тым кніга мае і вялікую агульнатэарэтычную каштоўнасць. Жывая народная мова няспынна змяняецца пад уплывам літаратурнай, паступова страчвае свае лексічныя, фанетычныя і граматычныя адметнасці. Працэс іх нівеліроўкі і знікнення асабліва хутка працякае цяпер, у век навукова-тэхнічнага прагрэсу, развіцця і пранікнення ў шырокія масы насельніцтва культуры. Вось чаму вельмі

надзённымі сталі клопаты аб зберажэнні для нашчадкаў тых рэгіянальных сродкаў выражэння, якімі вельмі багатыя мясцовыя гаворкі. А менавіта гэтаму як нельга лепш спрыяе "Хрэстаматыя". Яна дае дакладны малюнак стану беларускай народнай мовы ў розных яе дыялектных праяўленнях на канец 70-х гадоў XX стагоддзя.

Шматлікія дакументальныя тэксты "Хрэстаматыі" змяшчаюць у сабе многа цікавых фактаў, якія могуць быць выкарыстаны вучонымі-лінгвістамі пры распрацоўцы актуальных пытанняў беларускага, славянскага і агульнага мовазнаўства: аб узаемадзеянні народнай і літаратурнай мовы на сучасным гістарычным этапе, аб міжмоўнай інтэрферэнцыі, аб уплыве навукова-тэхнічнага прагрэсу на мову і інш.

Не пакідае абывакавымі "Хрэстаматыя" усіх, хто цікавіцца беларускай народнай мовай, бо кожны знойдзе ў ёй найлепшыя ўзоры народнай моватворчасці, якія зачароўваюць трапнасцю і арыгінальнасцю. Вобразнасць і маляўнічасць народна-дыялектнай мовы ствараецца шырокім выкарыстаннем сінаніміі, устойлівых словазлучэнняў, трапных параўнанняў. Напрыклад, толькі ў адным тэксце паняцце "есці" перадаецца па-рознаму: замест стылістычна нейтральнага "паядуць неахвотна" – "падзябучь", замест стылістычна нейтральнага "елі з апетытам" – "церабілі", замест стылістычна нейтральнага "не будуць есці" – "насы паадварочваюць". Пра чалавека вельмі добрага і спагядлівага ў адным з тэкстаў сказана – "нікому век вока не запарушыў", пра вельмі нізкую хачіну – "свінні здрастваць давалі пад вокны", пра вельмі добра адгладжаныя канты на штанах – "муха, здаецца, каб стукнулася, то й рассеклася б паполавіне", пра густую і высокую траву – "трубой віласа" і г.д.

Для гісторыі матэрыяльнай культуры вялікую цікавасць мае зафіксаваная ў тэкстах тэрміналогія знікаючых рамёстваў (ткацтва, бандарства), розных відаў сельскагаспадарчых работ, якія калісьці выконваліся ўручным (апрацоўка ільну, малацьба). З многіх тэкстаў даведваемся пра будову і назвы састаўных частак ткацкага станка – кроснаў, некаторыя тэксты даюць апісанне нават такіх саматужных прылад працы дарэвалюцыйнай беларускай вёскі, як драўляная саха і драўляная барана. Наогул тэксты "Хрэстаматыі" вельмі багатыя на этнаграфічны матэрыял. У іх шмат цікавых звестак і пра розныя віды мясцовага адзення і абутку, што насілі ў вёсках раней, і пра традыцыйна мясцовыя гатункі ежы і напіткаў, і пра мясцовыя святочныя абрады. Асабліва шырока, амаль па кожным раёне, прадстаўлена ў тэкстах апісанне традыцыйных вясельных абрадаў, якія пры ўсёй сваёй агульнасці маюць і значныя рэгіянальныя адрозненні. З тэкстаў "Хрэстаматыі" паўстаюць яркія малюнкi жыцця і быту беларускага сялянства амаль што на працягу ста апошніх гадоў: бедната, галеча і непісьменнасць у дарэвалюцыйныя часы; першая імперыялістычная вайна, кастрычніцкая рэвалюцыя, калектывізацыя, уз'яднанне Заходняй Беларусі з Усходняй, Вялікая Айчынная вайна, цяжкія пасляваеннага аднаўлення перыяду і г.д.

Такім чынам, "Беларуская дыялекталогія: Хрэстаматыя", адрасаваная студэнтам філалагічных факультэтаў вышэйшых навучальных устаноў у якасці вучэбнага дапаможніка, як паказаў час, стала карыснай для ўсіх, хто цікавіцца мовай, жыццём, бытам і культурай беларускага вясковага насельніцтва, бо яна змяшчае вельмі багаты навукова сістэматызаваны матэрыял, які патрэбен не толькі сёння, але захаваецца і для нашчадкаў як сведчанне стану жывой беларускай мовы 70-х гадоў XX стагоддзя і народнага быту яе носьбітаў.

Кафедра беларускай мовы Белдзяруніверсітэта (выкладчыкі, аспіранты і нават студэнты) доўгі час займаліся збіраннем дыялектнай лексікі цэнтральных раёнаў Беларусі: Барысаўскага, Бярэзінскага, Валожынскага, Вілейскага, Дзяржынскага, Крупскага, Лагойскага, Маладзечанскага, Мінскага, Мядзельскага, Нясвіжскага, Пухавіцкага, Смалявіцкага, Стаўбцоўскага, Уздзенскага, Чэрвеньскага. У гэтай рабоце самы актыўны ўдзел прымала і Е.С.Мяцельская. Да канца 60-х гадоў на кафедры ўжо налічвалася каля 400 000 картак-цытат. Выкладчыкі (М.А.Жыдовіч, І.А.Каралёва, У.М.Лазоўскі, Е.С.Мяцельская, І.М.Шчарбакова) разам з папаўненнем картатэкі потым пачалі лексікаграфічна апрацоўваць сабраныя словы і выдаваць іх асобнымі выпускамі пад агульнай назвай "Матэрыялы для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак". Выйшлі тры выпускі (1970, 1974, 1977) пад рэдакцыяй М.А.Жыдовіч. Як сказана ў "Прадмове" да першага выпуска, ён уключае "словы, якія адсутнічаюць у беларуска-рускім слоўніку, за выключэннем слоў з паметай *абл.*, *разм.*, а таксама словы, у якіх значэнне або націск іншыя, чым у літаратурнай мове" (с.3).

Гэтыя выпускі з'яўляюцца не працягам адзін другога, а самастойнымі выданнямі, бо кожны мае сваю "Прадмову" і змяшчае словы на ўсе літары алфавіта. У трох выпусках пададзена каля пяці з палавінай тысяч дыялектных слоў і звыш пяцісот прыказак, прымавак і фразеалагічных спалучэнняў, прыкладзеных асобнымі дадаткамі пасля слоўнікавых артыкулаў у кожным выпуску. Слоўніковыя артыкулы маюць такую будову: загаловае слова (яно даецца ў літаратурным запісе, пасля ў дужках прыводзіцца спрошчана транскрыбіраваны запіс яго мясцовага вымаўлення), стылістычная памета (*спец.*, *асудж.*, *іран.* і інш.), граматычная памета (род назоўнікаў і лік, калі яны ўжываюцца толькі ў множным ліку, канчаткі 1-й і 2-й асоб адзіночнага ліку форм цяперашняга і простага будучага часу і ўказанне на трыванне дзеясловаў, назва часціны мовы для іншых слоў), тэкставыя ілюстрацыі ў спрошчанай транскрыпцыі з указаннем, дзе кожная зафіксавана.

Пазней на аснове сабраных лексічных матэрыялаў, уключаючы і пададзеныя ў трох памянёных выпусках, члены кафедры беларускай мовы (М.А.Жыдовіч, З.А.Зяневіч, І.А.Каралёва, Я.М.Камаароўскі, Е.С.Мяцельская, І.М.Шчарбакова) уклалі двухтомны "Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі". У 1990 г. выйшаў пад рэдакцыяй Е.С.Мяцельскай першы том, які ўключае каля сямі тысяч слоўнікавых артыкулаў на літары А – П. Слоўніковыя артыкулы маюць такую ж будову, як і ў выпусках "Матэрыялаў для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак", але апрацаваны больш грунтоўна: павялічана колькасць стылістычных памет, у асобных выпадках (для запазычаных слоў) даюцца этымалагічныя даведкі, узбагачаны ілюстрацыйныя прыклады звязнага тэксту і інш. Праўда, не ўказваюцца, як у ранейшых выпусках, канчаткі дзеяслоўных форм цяперашняга і простага будучага часу, не прыводзіцца пасля заглаўнага слова ў дужках транскрыбіраваны запіс яго мясцовага вымаўлення, устойлівыя выразы ўключаны ў слоўніковыя артыкулы: прыказкі, прымаўкі і кленічы змешчаны ў канцы іх пад значком V, а словазлучэнні тэрміналагічнага характару – пад значком O.

Е.С.Мяцельская многа працавала і над фразеалагічнымі слоўнікамі беларускай мовы. У 1972 г. выйшаў з друку ўкладзены ёю ў сааўтарстве з Я.М.Камаароўскім "Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі". Як ужо відаць з назвы, у ім падаюцца фразеалагізмы (каля трох тысяч), уласцівыя беларускай мове не наогул, а толькі тыя, што бытуюць у вусным ужытку яе носьбітаў. А яны з'яўляюцца найбольш самабытнымі і характэрнымі, бо створаны самім народам і з часам адшліфаваны ім так, што ў належнай моўнай аправе ззяюць, як каштоўныя самацветы.

Многія фразеалагізмы вядомы ў некалькіх лексіка-граматычных варыянтах. Укладальнікі фіксуюць усе іх у алфавітным парадку, аднак тлумачаць толькі асноўны, найбольш ужывальны варыянт, а іншыя адсылаюць да ўжо вытлумачанага.

Фразеалагізмы тлумачацца вельмі дакладна, прычым раскрываюцца ўсе значэнні, калі іх у фразеалагізме некалькі. Да фразеалагізмаў з яркай эмацыянальнай афарбоўкай даюцца стылістычныя паметы. Іх прынята многа, і хоць не ўсе яны строга дыферэнцыраваны, аднак вельмі карысныя, бо дапамагаюць чытачу лепш зразумець назначэнне таго ці іншага фразеалагічнага выслоўя, сферу яго выкарыстання і наогул месца ў фразеалагічнай сістэме беларускай народнай мовы. Праўда, да некаторых фразеалагізмаў, якія цяжка лічыць стылістычна нейтральнымі, як, напрыклад, *капыты адкінуць*, *наесці жывоц*, *усыпаць пад хвост*, *шкуру спусціць*, стылістычных памет чамусьці не прыводзіцца.

Значэнне і стылістычная прыналежнасць кожнага фразеалагізма ілюструюцца строга пашпартызаванымі прыкладамі звязнага тэксту, вельмі ўдала зафіксаванымі з захаваннем асноўных фанетычных і граматычных асаблівасцей кожнай гаворкі. Паасобныя фразеалагізмы такіх ілюстрацыйных прыкладаў налічваюць да 10–14 (гл. *даць рады*, *свету не бачыць*). Некаторыя ілюстрацыі з'яўляюцца цэлымі закончанымі апавяданнямі пра які-небудзь жыццёвы факт ці здарэнне. Ужо адно знаёмства з імі прыносіць чытачу вялікую асалоду, бо ад старонкі да старонкі ён быццам бы пераносіцца ў розныя населеныя пункты Беларусі і становіцца як бы непасрэдным сведкам жывой размовы іх жыхароў.

"Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі" Е.С.Мяцельскай і Я.М.Камаароўскага быў вельмі цёпла прыняты чытачамі і атрымаў высокую ацэнку спецыя-

лістаў. Аб навуковых і практычных вартасцях слоўніка асабліва добра сказаў Народны паэт і вучоны-фалькларыст Н.С.Плевiч ва ўступным артыкуле да яго “З народных крыніц”: “Гэту кнігу мне хочацца гарача парэкамендаваць усім, хто не абыякавы да роднага слова, каму яго непаўторна-самабытнае гучанне прыносіць радасць і асалоду, а ў сэрцы абуджае шчаслівае пачуццё гордасці. Асабліва ж — я ўпэўнены ў гэтым — прыдзецца яна па душы беларускім літаратарам, журналістам і настаўнікам — тым, для каго клопат аб узбагачэнні і развіцці роднай мовы з’яўляецца клопатам аб сваёй прафесійнай прыгоднасці, аб сваім чалавечым і грамадскім прызнанні” (с. 3).

Е.С.Мяцельская — сааўтар і яшчэ аднаго фразеалагічнага даведніка, выдадзенага пад грыфам Акадэміі навук Беларусі, — “Фразеалагічнага слоўніка мовы твораў Я.Коласа” (1993). Ёю апрацаваны артыкулы на літары А — Д. А гэта 163 старонкі друкаванага тэксту. Усяго ж у слоўніку звыш шасці тысяч артыкулаў. У ім разгледжаны выкарыстаныя Я.Коласам у сваіх мастацкіх і публіцыстычных творах, што змешчаны ў дванаццацітомным іх зборы (1961–1964), фразеалагізмы розных тыпаў: агульнанародныя, дыялектныя, кніжныя, фальклорныя і ўласна аўтарскія. У артыкулах да кожнага фразеалагізма даецца стылістычная памета (адсутнасць яе з’яўляецца сведчаннем, што фразеалагізм стылістычна нейтральны), тлумачэнне значэння, тэкставыя ілюстрацыі з указаннем колькасці ўжывання кожнага пісьменнікам. Заканчваецца артыкулы фіксацыяй з паметай *параўн.* фразеалагізмаў, сінанімічных і ананімічных разгледжанаму.

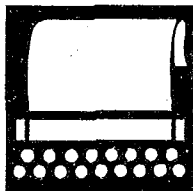
Аб’ектам навуковых інтарэсаў Е.С.Мяцельскай былі таксама некаторыя праблемы сучаснай беларускай літаратурнай мовы і яе выкладання ў сярэдніх і вышэйшых навучальных установах. Абагульняючай працай у гэтым накірунку з’явіўся вучэбны дапаможнік для абітурыентаў “Беларуская мова” (1974), створаны ёю ў сааўтарстве з Я.М.Камароўскім. Кніга складаецца з чатырох раздзелаў: “Лексіка і стылістыка”, “Фанетыка і правапіс”, “Словаўтварэнне і марфалогія”, “Сінтаксіс і пунктуацыя”. Як сказана ў “Прадмове”, “зыходзячы з вопыту правядзення ўступных экзаменаў, аўтары паглыбляюць асобныя правілы, якія для абітурыентаў з’яўляюцца цяжкімі і на якія яны дапускаюць памылкі ў пісьмовых работах і вусных адказах (ужыванне вялікай літары, правапіс часціц *не* і *ні*, напісанне слоў разам, асобна і праз злучок, знакі прыпынку пры аднародных і адасобленых членах сказа і інш.)” (с. 3).

Да тэарэтычных параграфаў кожнага раздзела дадзены разнастайныя практыкаванні, выкананне якіх павінна дапамагчы абітурыентам выпрацаваць неабходныя практычныя моўныя навыкі. Пры гэтым вялікая ўвага звернута на стылістычныя аспекты.

У 1993 г. дапаможнік выйшаў другім выданнем, перапрацаваным і дапоўненым. Так, у раздзел “Лексіка і стылістыка” быў уведзены новы параграф “Сістэма стыляў беларускай мовы”, у раздзел “Фанетыка і правапіс” — новы параграф “Пянацце арфаграмы”, асобна вылучаны ў раздзеле “Сінтаксіс і пунктуацыя” падраздзел “Словазлучэнне”, у канцы раздзелаў і падраздзелаў змешчаны кантрольныя пытанні для самаправеркі, акрамя таго, больш поўна, чым у першым выданні, дапаможнік забяспечаны схемамі ўсіх відаў разбору: фанетычнага, арфаграфічнага, словаўтваральнага, марфалагічнага (па кожнай знамянальнай часціце мовы) і сінтаксічнага (словазлучэнняў, простага сказа з двума галоўнымі членамі і з адным, простых сказаў з аднароднымі членамі, са звароткам і адасобленымі членамі, складаназлучаных і складаназалежных сказаў). Усе гэтыя дапаўненні значна павысілі навуковыя і метадычныя вартасці вучэбнага дапаможніка. Ён атрымаў станоўчую ацэнку ў друку, шырока выкарыстоўваўся і працягвае выкарыстоўвацца абітурыентамі пры падрыхтоўцы да ўступных экзаменаў па беларускай мове ў вышэйшыя навучальныя ўстановы, слухачамі стацыянарных і заочных падрыхтоўчых аддзяленняў і курсаў, настаўнікамі сярэдніх школ.

Е.С.Мяцельская сумесна з Я.М.Камароўскім доўга працавала над слоўнікам радзімы Якуба Коласа і над перакладным беларуска-польскім фразеалагічным слоўнікам. Па тым і другім яны сабралі вялікі фактычны матэрыял, да першага большасць артыкулаў ужо аформілі. Трэба спадзявацца, што гэтыя слоўнікі Я.М.Камароўскім будуць завершаны і выдадзены.

На навуковым ніве Е.С.Мяцельская шчыравала самааддана і вельмі паспяхова. Яе багатая творчая спадчына з’яўляецца змястоўнай і яркай старонкай у гісторыі беларускага мовазнаўства.

А.І.САЛАЎЕЎ

ТЭАРЭТЫЧНЫЯ ПРАБЛЕМЫ ВІДЭАІНФАРМАЦЫІ (спроба антрапалагічнага тлумачэння прывабнасці сродкаў візуальнай камунікацыі)

У сучасным грамадстве існуе меркаванне аб засілле візуальных СМІ. Культуролагі бачаць у тэлебачанні і кіно, таксама як і ў візуальнай рэкламе, пагрозу заняпаду культуры і росту непісьменнасці. Ёсць апаска, што "карцінка" актыўна выцясняе мову, пачынаючы непадзельна панавать на яе месцы. У камунікацыйнай навуцы таксама захоўваюць свайго роду дыстанцыю да "карцінкі", таму што першая ў сваім даследаванні мас-медыяльнага зместу і ўспрымання традыцыйна больш накіравана на моўныя СМІ ці, адпаведна, на моўную частку медыяльных паведамленняў, чым на выяву альбо вобразатвор.

Зусім інакш успрымаюцца сродкі інфармацыі, якія нясуць "карцінку", рэцыпіентамі, і нездарма самым папулярным з мас-медыя з'яўляецца тэлебачанне. І нават на самім тэлебачанні перавага аддаецца не слоўным дыскусіям і інфармацыйным праграмам, а менавіта арыентаваным на "карцінку" перадачам — мастацкім фільмам, тэлесерыялам, разнастайным шоу, спорту і г.д.

Чым, уласна кажучы, вобразатвор адпужвае культуролагаў і крытыкаў культуры? Якія асаблівыя прыметы і якасці "карцінкі" нясуць патэнцыял пагрозы глядачу? І што, з другога боку, дае СМІ, якія нясуць "карцінку", такую бязмерную сілу прывабнасці? Ці існуюць у арсенале рэцыпіента нейкія спецыфічныя спосабы, якія гарантуюць успрыманне, расшыфроўку і перажыванне ім нейкага пэўнага відэараду? Вось шэраг пытанняў, на якія хацелася б даць адказы.

Але спачатку трэба ўдакладніць тэзіс аб тым, што "карцінка" часткова з'яўляецца пазаграмадскай. Пад "карцінкай" трэба разумець выключна "выраблены вобразатвор" — як асобную "карцінку", так і пэўны відэарад, аднак не ўсё бачнае наогул.

Разважанні накіраваны на успрыманне вобразатвора, як правіла, "скачваюцца" да параўнання з моўным успрыманнем, таму што ў мас-камунікацыі моўныя і "карцінканысучыя" медыя, а ў аўдыёвізуальных СМІ іх гукавы і выяўлены бакі, разглядаюцца ў якасці канкурыруючых.

Многія моўныя формы, напрыклад прасторавыя ці часовыя сувязі, імёны ўласныя, ацэнкі, не маюць адэкватных прадметных адпаведнасцей і не могуць выступаць у якасці ізаляваных аб'ектаў, і наадварот, скажам, яблык або банан у сваёй канкрэтнасці і своеасаблівасці могуць прадстаўляцца як паўнапраўныя прыклады адпаведных слоўных паняццяў "яблык" і "банан". Аднак калі моўнае паняцце нельга замяніць прадметам, то, можа, гэта ўдасца зрабіць праз "карцінку"? Тады, можа быць, выява яблыка дакладна адпавядае паняццю "яблык"; і, такім чынам, фатаграфія чалавека, які есць яблык, — ці яшчэ лепш: кінакадры, якія адлюстроўваюць той жа працэс "паядання", з'яўляюцца эквівалентам для сказа "Чалавек есць яблык"? Падобнае разуменне фарміруе ўяўленне аб тым, што выява, як і мова, у дадзеным выпадку выступае ў якасці зразумелага знака, гэта значыць, яна тэарэтычна валодае ідэнтычнымі камунікатыўнымі ўласцівасцямі.

Паняцце “мова” адносіцца да шэрагу шматзначных, і па сэнсу ўсе яго значэнні звязаны з сістэмамі разумення пэўнай сукупнасці любых знакаў. Існуюць не толькі такія традыцыйныя паняцці, як вусная і пісьмовая мова, але і такія адмысловыя формы зносін, як “мова глуханням” альбо “мова дарожнага руху”.

Іншымі словамі, паняцце “мова” можа выкарыстоўвацца ў якасці метафары для ўсяго, што “выражае” чалавека. З упэўненасцю сюды можна прылічыць увесь арсенал рэальных невербальных сродкаў выражэння (мову цела, жэсты, міміку) і мову “карціначнай” выявы (фота- і кіназдымачны матэрыял).

І ўсё ж дапасаванне, так сказаць, “тоеснасць” паняццяў “мова” і “выява” могуць лічыцца вельмі і вельмі ўмоўнымі. Выява адрозніваецца ад мовы шэрагам асаблівасцей. Па-першае, адсутнічае “слоўнік” выявы: колькасць “карцінак” не абмежавана, у той час як колькасць слоў у мове абмежаваная. Па-другое, застаецца адкрытым пытанне аб “граматыцы” выявы, бо прынцыпова немагчыма стварыць сістэму правіл яе прымянення, скажам, у кінематографіі. І па-трэцяе, у “карцінках” не існуе такога “духу абагульненасці”, як у моўных знаках, што, у сваю чаргу, вядзе да значна меншай долі гнуткасці і абстрактнай “прадуктыўнасці” выявы. Такім чынам, можна заключыць, што ўласна “карціначную” выяву будзе дарэчы разглядаць у якасці мовы без слоў.

Мова з’яўляецца сацыяльным інстытутам. Чалавек ад нараджэння прывучаецца размаўляць на роднай мове, якая набывае для дзіцяці сацыяльны статус. Створаная пакаленнямі продкаў, яна вызначае вобраз мыслення, менталітэт супольнасці, якая размаўляе на дадзенай мове. Прымусовая сіла мовы вялікая; але мы яе наўрад ці ўсведамляем і адчуваем, таму што гэта прымушэнне адбываецца паралельна з працэсам пазнання свету. Не маючы выбару, мы “сацыялізуемся”, не ў апошнюю чаргу, і дзякуючы мове. Такім чынам, мова ўяўляе сабой важнейшы сродак інтэграцыі, які аб’ядноўвае асобныя індывідуумы, групы, пакаленні ў адзінае грамадства.

У адрозненне ад гэтага “карціначная” выява (нават на замежным экране) звычайна ўспрымаецца без перакладу, гэта значыць практычна з’яўляецца “надсацыяльнай”. Сама гэта розніца — вынік “іканічнага” характару “карцінкі”: наяўнасці падабенства паміж арыгіналам і яго адбіткам; слова не мае падабенства з тым, што яно азначае. Моўнае паняцце атрымлівае такі сэнс, які адназначна разумеецца ў сваім грамадстве. Без ведання іх сацыяльна апасродкаваных значэнняў вымаўлення словы ўяўляюць сабой простыя гукі. “Карцінкі” ж, наадварот, не адрываюцца ад правобразу і звязаны з імі праз падабенства.

Дзякуючы гэтаму падабенству “карцінкі” застаюцца большай часткай даступнымі для прамога ўспрымання і звычайна лёгка пераадольваюць культурныя і гістарычныя межы: у сваім падабенстве яны не патрабуюць перакладу. Калі моўныя знакі прадстаўляюць сабой толькі чыстыя формулы, у якія ўвасабляюцца любыя сацыяльныя з’явы, то “карцінка”, дзякуючы падабенству са сваім правобразам, можа быць аднесена толькі да строга канкрэтных аналагаў.

Сувязь з сацыяльнымі інстытутамі выклікае ў індывідуума пастаяннае інтэлектуальнае напружанне. Па гэтай прычыне з’яўляецца поўнасцю абгрунтаваная патрэбнасць у адпачынку ад сацыяльнага прэса, жаданне ўцёкаў у “пазасацыяльную” сферу.

Аднак вербальныя дзеянні наогул наўрад ці здольныя стымуляваць “пазасацыяльную” разгрузку з мэтай адпачынка, таму што пры камунікатыўных зносінах, як, дарэчы, пры чытанні і праслухоўванні, чалавеку даводзіцца выконваць загадзя падрыхтаваныя ўзоры. Нават у час адасобленага чытання вершаў, у гэтай, здавалася б, зусім інтымнай сітуацыі перажывання, праз мову праяўляецца самы сапраўдны грамадскі кантроль. Такім чынам, калі звязаная з (“сацыяльнай”) мовай актыўнасць — гэта заўсёды праца, то (“пазасацыяльнай”) выяве, наадварот, уласна прыносіць расслабленне з прычыны адсутнасці татальна рэгуляцыйнага ўмяшання грамадства.

“Пазасацыяльнасць”, аднак, зусім не прыраўноўваецца да “сацыяльнай нязначнасці”. Наадварот: інфармацыя, паведамленні, якія перадаюцца праз прыватную “карцінку”, могуць быць у вышэйшай ступені значнымі, дзейнымі (дастаткова ўспомніць дыскусіі аб шкодным уздзеянні на псіхіку глядачоў відарысаў сцэн насілля на тэлебачанні). Таму нельга лічыць выяву як такую нейкай “адтулінай” у сацыякультурнай нарматыўнасці.

Можна канстатаваць такі факт: грамадства заўсёды недаверліва адносіцца да сфер, у якіх яго члены імкнуцца (ці могуць) ухіліцца ад сацыяльнага кантролю. Таму існуюць пэўныя правілы харчавання, устанавіваюцца абмежаванні на ўжыванне пэўных страў. Тое ж датычыцца і такой інтымнай сферы, як палавое жыццё. Увогуле ў грамадстве існуе адвольны няпісаны закон: усё “чалавечае” вымяраецца сацыяльным “барометрам”.

Падобная сітуацыя назіраецца і ў вобласці “карціначнай” выявы. Іслам з моманту свайго ўзнікнення адхіляў вобразавы практычна поўнасцю, даволі апасліва адносіліся да яго ў эпоху Рэфармацыі і заходнееўрапейскія хрысціяне. Карціны і ў тым, і ў другім выпадку прадстаўляліся шкоднымі для строгага, чыстага вучэння, паколькі не маглі поўнасцю кантралявацца ідэалагічна.

У тэорыі кіно да гэтай пары не спыняецца дыскусія аб ацэнцы рэалістычнасці ўспрымаемай “карцінкі”. Існуе заклапочанасць наконт таго, што відарыс пэўнага аб’екта неадэкватна адлюстроўвае яго грамадскае значэнне, ідэалогію і мараль. Забаўляльная накіраванасць “культурнай індустрыі”, кіно і тэлебачання дае крытыкам падставу гаварыць аб апошніх, як аб задавальненні для гледача, якое, як вядома, аўтаматычна азначае згоду.

Такое паслушэнства бачнай “карцінцы” вядзе да таго, што ТБ становіцца “наркотыкам у кватэры”. Пры гэтым “пазасацыяльная” прырода выявы не з’яўляецца “антысацыяльнай”. Прагляд уяўляе сабой удзел у справах грамадства, але на дыстанцыі, без абавязкаў, без неабходнасці арыентацыі на сацыяльныя ўзоры значэнняў. Менавіта вызваленне ад абавязкаў без рызыкі аддалення ад грамадства і стварае індывіду ўмовы для адпачынку.

Паколькі “карцінкі” мы ўспрымаем як пэўны сэнсавы код, мэтазгодна пашукаць агульную псіхалагічную і антрапалагічную схему расшыфравкі ўсяго “пазасацыяльнага”, і выявы ў прыватнасці.

Сама ж сфера “пазасацыяльнага” даволі шматгранная. Прыняцце стравы, спахыванне напояў, дыханне, кантроль за тэмпературай цела, догляд за целам, сон, ігра, дапытлівасць, рэўнасць, бацькоўская апека і г.д. – усе гэтыя універсальныя іх “карціначным” выкананні звычайна застаюцца лёгка пазнаваемымі ў незалежнасці ад сацыяльнага і культурнага кантэкстаў.

Наогул многія прыватныя моманты нашага мінулага альбо сучаснага быцця, хоць і з’яўляюцца ў вышэйшай ступені закадзіраванымі, але традыцыйна базіруюцца на антрапалагічных канстантах, таму застаюцца лёгка даступнымі для разумення без моўнага перакладу.

Прыродная цікавасць чалавека да сабе падобных схіляе мас-медыя нават палітычныя падзеі прадстаўляць пераважна праз інфармацыю аб персоне. Аднак моўнае выражэнне не можа ў такой ступені актывізаваць гэты антрапалагічны інтарэс, як можа візуальны вобразавы. Вуснае ці пісьмовае апісанне якога-небудзь твару з дапамогай сацыяльна ўстаноўленых моўных узораў не здольна схопіць імгненнае выражэнне гэтага твару так непасрэдна, як гэта робяць кіно і тэлебачанне.

Чалавечая здольнасць да ўспрымання вобраза, безумоўна, таксама ўздзейнічае на тое, што “карцінка” становіцца прывабнай. Акрамя таго, сюды патрэбна дадаць непасрэдную чароўнасць рухомай выявы. Рыбак можа з задавальненнем увесць дзень назіраць за паверхняю вады толькі таму, што яна ледзь-ледзь рабаціцца ветрам. І наадварот, ніхто не змог бы доўга і з задавальненнем глядзець на нерухомую паверхню, скажам, сцяны і нават доўга сузіраць статычную карціну. Можна сказаць, тэле- ці кінакадры, у якіх ствараецца дынамічны вобраз дзеяння, уяўляюцца “жывымі”. У той жа час гэта ж дзеянне, апісанае словамі, уяўляецца больш статычным. Чытач павінен рэканструяваць рух ствараемага вобраза ў тыя хвіліны, калі прабягае вачыма па словах і радках тэксту.

Акрамя ўсяго сказанага, некаторыя даследчыкі прыпісваюць кіно ўласцівасць зачароўваць, нават называюць яго “дзённым сном” ці “дзённай дрымотай”.

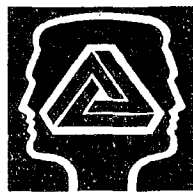
Такім чынам, да спецыфічных прымет выявы ў параўнанні з мовай можна аднесці наступныя: “карцінку” неабходна разглядаць як старэйшую, чым слова, “па ўзросту”. Любая выява мае падабенства з пэўным правообразам, у той час як моўныя знакі не маюць нічога агульнага з іх гукавымі слоўнымі аналагамі; над слоўнымі значэннямі пануе татальны грамадскі кантроль, тады як “карціначныя”

значэнні кантралююцца сацыякультурным асяроддзем зусім нязначна. Выражаныя "карціначнай" выявай агульныя паняцці ў прынцыпе паддаюцца расшыфроўцы і да-слоўнаму (у значэнні — наперадзе слоў) успрыманню.

Са сказанага можна вывесці цэнтральную характарыстыку выявы: "карцінка" большай часткай — "пазасацыяльная". Ключ да расшыфроўкі "карціначнага" вобраза ў асноўным патрэбна шукаць па-за сацыяльнай схемай раскладзіравання. З дапамогай тэзіса аб "пазасацыяльнай" прыродзе выявы можна растлумачыць як асаблівую прывабнасць апошняй для рэцэпіентаў, так і асаблівую заклапочанасць грамадства засіплем візуальнага матэрыялу. "Карцінканясучыя" СМІ менавіта таму так папулярны, што яны дазваляюць адпачыць ад сацыяльнага напружання, прынцыпова не ставячы пад сумненне грамадскія ўзоры значэнняў.

Улік "пазасацыяльнасці" выявы патрабуе пастаянна мець на ўвазе наступнае: па-першае, навука павінна больш займацца нямоўнымі сродкамі інфармацыі, таму што відавочна недастаткова разглядаць і даследаваць візуальныя і іншыя невербальныя элементы ў якасці нейкага роду ярлыкоў да вербальных выказванняў; па-другое, у медыяльным даследаванні проста неабходны невербальныя метады рэгістрацыі ў дадатак да моўных спосабаў вывучэння; і, нарэшце, па-трэцяе, самой практыцы работы СМІ неабходна пры афармленні тэлеперадач і кінапраграм (фільмаў і г.д.) улічваць асаблівасці злучэння гэтых двух розных модусаў: каналаў вобразатвора і гука, слова і выявы.

Але калі сучаснае кіно развілася з негукавога (нямога) кіно і па традыцыі ў аснове сваёй мае "карцінку", то многія тэлепраграмы пабудаваны яўна на слоўным "фундаменце", які запазычаны з практыкі радыёпрапаганды. Асабліва гэта датычыцца інфармацыйных перадач, у якіх паведамленні заложаны ў тэксце, а ілюстрацыі ўсяго толькі падмацоўваюць слоўную інфармацыю візуальным планам. У прынцыпе гэта наглядна дэманструе, як "сацыяльнае" змешваецца з "пазасацыяльным", што, па сутнасці, у многім і тлумачыць вялікую прывабнасць "карцінканясучых" сродкаў інфармацыі.

В.А.ЕРАВЕНКА, М.М.КАЛЬЧЭЎСКАЯ, Ю.В.НЕЛЮБ

ПЕДАГАГІЧНЫЯ ПРАБЛЕМЫ СУЧАСНАЙ ФІЗІКА-МАТЭМАТЫЧНАЙ ШКОЛЬНАЙ АДУКАЦЫІ

Добра вядома агульная ідэя, што вышэйшая мэта выхавання – даць асобе магчымасць з найбольшай паўнатай раскрыць і праявіць свае здольнасці. Высакародная ідэя! Але як яе рэалізаваць і як калі не дасягнуць, то хаця б наблізіцца да яе? Многія педагогі ў час сваёй працы спрабуюць нейкім чынам зрабіць гэта, разумеючы, што здольнасці, якія не змаглі раскрыцца ў школьных гады, найчасцей аказваюцца страчанымі назаўсёды. З якім шчырым жаданнем вучыцца прыходзяць маленькія вучні ў першы клас і як часта ўжо к пятаму-шостаму класу яны губляюць усякую цікавасць да вучобы.

У сучаснай рэформе сярэдняй школьнай адукацыі трэба звярнуць увагу на сбалансаванае вывучэнне дысцыплін фізіка-матэматычнага цыкла. Вядома, што найбольш удалымі ў наш час аказаліся тыя фізічныя канцэпцыі, якія выкарыстоўвалі адэкватныя матэматычныя мадэлі. У гэтым, у прыватнасці, праяўляецца пазнавальнасць рэальнага свету і, у некаторым сэнсе, устойлівасць і надзейнасць матэматыкі. Філософы, якія займаюцца праблемамі прыродазнаўства, прыйшлі да вываду, што невытлумачальная эфектыўнасць матэматыкі застаецца па-ранейшаму невытлумачанай. Вядомы фізік, лаўрэат Нобелеўскай прэміі Юджын Пол Вігнер, не даючы ніякага тлумачэння гэтаму феномену, пісаў: "Матэматычная мова надзіва добра служыць для фармулёўкі фізічных законаў. Гэта чудаўны дар, якога мы не разумеем і якога не заслужоўваем. Нам застаецца дзякаваць за яго лёс і спадзявацца, што і ў будучых сваіх даследаваннях мы зможам па-ранейшаму карыстацца ім".

Каб наблізіцца да ўпамынутай вышэйшай мэты выхавання, трэба вырашыць два асноўныя пытанні: "Што вывучаць?" і "Як вывучаць?" Гэтыя пытанні ўвесь час суправаджаюць педагогаў, якія працуюць творча, паколькі з часам змяняецца не толькі змест матэматычнай і фізічнай навукі, але і патрабаванні грамадства да аб'ёму і якасці ведаў па прадметах фізіка-матэматычнага цыкла. Таму спосабы выкладання праграмнага матэрыялу не губляюць сваёй актуальнасці. Безумоўна, гэта праблема не зводзіцца толькі да "педагагічнай тэхнікі". Неабходна ўлічваць у сваёй практычнай дзейнасці гуманістычны аспект педагогікі, у прыватнасці, асаблівасці выхавання падлеткаў, іх маральныя ідэалы, нарэшце моду на жыццёвыя каштоўнасці, якая даволі хутка змяняецца, і ўсё тое, што робіць уплыў на светапогляд моладзі. Разам з тым не трэба забываць і асноўнай мэты фізіка-матэматычнай адукацыі: навучыць матэматычнаму стылю мыслення і пазнаёміць з фундаментальнымі фізічнымі законамі, выкладаючы матэрыял праграмы так, каб пераважная большасць вучняў засвоіла сутнасць прадмета і магла выкарыстоўваць яе ў практычнай дзейнасці.

Пры паглыбленым вывучэнні фізіка-матэматычных дысцыплін трэба мець на ўвазе, што ў апошнія гады ў матэматычнай адукацыі назіраецца адыход ад сістэмы адукацыі, заснаванай на "бурбакізацыі", г.зн. ад фармалізацыі выкладання на падставе аксіёматычнага метаду і тэорыі мностваў. У той жа час з'явілася мода на залішне прагматычную адукацыю, якая прытрымліваецца прын-

цыпу вучыць таму, што патрэбна для практыкі. Але ж усялякая дыферэнцыяцыя фізіка-матэматычнай адукацыі, а таксама адкрыццё вучэбных устаноў новага тыпу патрабуюць уважлівай распрацоўкі новых базавых планаў, праграм і дапаможнікаў, якія б захоўвалі лепшыя дасягненні айчынай адукацыі.

Згодна традыцыйнай методыцы выкладання фізіка-матэматычных дысцыплін, лічыцца, што чым больш вучань рашае задач, тым лепш ён засвойвае матэрыял. Таму не выпадкова мы маем такую вялікую колькасць "тоўстых" задачнікаў. Аднак уважлівы аналіз паказвае, што па кожнай асобнай тэме колькасць ідэй, якія выкарыстоўваюцца пры рашэнні адпаведных задач, вельмі невялікая. Таму ўяўляецца мэтазгодным па кожнай тэме адабраць мінімальную колькасць задач, у кожнай з якіх найбольш выразна праяўляецца асобны факт ці агульная ідэя. Існуючыя вучэбныя дапаможнікі для паглыбленага вывучэння матэматыкі і фізікі, як паказвае вопыт, не могуць задаволіць патрэбы вучняў і настаўнікаў. Неабходна стварыць дапаможнікі па асобных раздлах агульнаадукацыйных курсаў рознай ступені складанасці і якасці дататковага і стандартнага вучэбнага матэрыялу.

Выкладанне ў школе, у адрозненне ад універсітэцкіх стандартаў, павінна быць больш эмацыянальным, асобасным з даступнай нагляднасцю і строгацю, а не сістэматычным і ў нейкай меры акадэмічным курсам. Каб узбуджаць цікавасць да прадмета, настаўнік будзе вымушаны выкладаць яго ў зразумелай для вучняў форме. А строга абстрактнае выкладанне дапушчальна толькі ў старэйшых спецыялізаваных класах.

Навучанне – гэта такі працэс зносін, які ажыццяўляецца праз дыялог настаўніка з вучнем і сумеснае пераадоленне перашкод. Змястоўнасць такой сумеснай працы, безумоўна, павінна вар'іравацца ў залежнасці ад узроўню складанасці праграм для розных профіляў навучання, напрыклад матэматычнага ці гуманітарнага напрамкаў. Часта нават у адной і той жа аўдыторыі выяўляецца вялікая разнастайнасць здольнасцей да вучэння матэматыкі і фізікі і розны ўзровень падрыхтоўкі. Таму пытанні настаўніка да вучняў часта з'яўляюцца не для ўсіх зразумелымі. Сапраўдны сэнс гэтых пытанняў можа быць раскрыты толькі ў дыялогу настаўніка з вучнем. Жывую гутарку з настаўнікам ніколі не заменіць самы лепшы падручнік ці дапаможнік па паглыбленаму вывучэнню прадмета. Гэта, канешне, не адмаўляе шырокіх магчымасцей самаадукацыі. Аднак у сучаснай сярэдняй "масавай" школе, засноваанай на прынцыпах тэхналогіі вытворчасці з жорсткай рэгламентацыяй усяго навучальнага працэсу, пакуль што няма прасторы для развіцця індывідуальнасці вучняў.

Пры пераходзе да рознаўзроўневага навучання трэба ўлічваць, што "магучнасць матэматычнага захаплення" вучняў знаходзіцца на сярэднім узроўні. Адной з асноўных задач выкладання курса матэматыкі з'яўляецца прывіццё разумення таго, што матэматыка – неад'емная частка агульнай адукацыі любога прафесійнала, а матэматычныя мадэлі і структуры добра ўзгадняюцца з рэчаіснасцю і рэалізуюцца ў многіх жыццёвых сітуацыях. Трэба памятаць, што абгрунтаванне ісціны ў матэматыцы ў працэсе яе школьнага выкладання павінна быць бездакорным і з пункту гледжання псіхалагічнай пераканаўчасці. Пры выкладанні курса матэматыкі важна арыентаваць вучняў на разуменне ўсіх этапаў разважанняў. Але нават у параўнальна аднародных вучэбных групах, скамплектаваных па прафесійных здольнасцях і адпаведных ім сучасных профілях навучання, напрыклад, такіх, як фізіка-матэматычны, тэхнічны, гуманітарны і інш., вучні інтэлектуальна адрозніваюцца. Аднак пры арыентацыі на разуменне не так страшны дэфекты памяці, паколькі ў зразумелым матэрыяле можна аднавіць дэталі, карыстаючыся адпаведнымі дапаможнікамі ці даведнікамі. Вядома матэматык і педагог М.М.Лузін лічыў, што арыентацыя на разуменне мае на ўвазе больш важнае меркаванне, чым простую палёжку вучню ад цяжкасцей вывучэння: гэта – ініцыятыву вучняў. Гэта каштоўная ініцыятыва, г.зн. уменне арыентавацца ў новых абставінах, адрозных ад прывычнага шаблону, можа прыйсці і заўсёды прыходзіць толькі ад поўнага разумення матэрыялу, а зусім не ад цвёрдасці яго засваення³.

Пераход да рознаўзроўневага навучання патрабуе стварэння пробных вучэбных дапаможнікаў для розных профіляў і авалодання параўнальнымі стратэгіямі навучання рашэнню прыкладных задач. Важным і цікавым пытаннем выкладання матэматыкі і фізікі з'яўляецца пытанне аб выкарыстанні тэарэтычных ведаў пры рашэнні задач, пытанне аб перакладзе ўмоў задач на матэма-

тычную і формульную мовы. Надзвычай каштоўныя для вывучэння новых раздзелаў матэматыкі і фізікі метады навучання, аснову якіх складае з'яўістычны падыход да рашэння задач, паколькі ён актывізуе творчае мысленне вучняў. Вопыт практычнага прымянення мадэлей вучэбнага працэсу пры вывучэнні матэматычных курсаў паказвае, што пасля некалькіх спроб і адпаведнага аналізу адбываецца найбольш адпаведны выбар, спрыяльны развіццю здольнасцей вучняў. Для здольных вучняў патрэбна праводзіць такое мадэляванне вучэбнага працэсу, пры якім развіваецца іх самастойнасць у рашэнні матэматычных і фізічных задач, што, у сваю чаргу, дапамагае акрэсліць межы агульнай фізіка-матэматычнай адукацыі. Натуральна, у любой мадэлі навучання вялікае значэнне для развіцця фізіка-матэматычных здольнасцей маюць адносіны паміж настаўнікам і вучнем. Станаўленню і развіццю талентаў і здольнасцей вучняў могуць дапамагчы школы педагогікі, арыентаваныя на фарміраванне гарманічнай асобы.

Дыферэнцыраваны падыход настаўніка да выкладання матэматыкі і фізікі ў сярэдняй школе цяжэй за ўсё ажыццяўляецца ў класах з паглыбленым выкладаннем прадметаў. І гэта зразумела, бо ў класах з гуманітарным ці прыродазнаўчым прафіляваннем узровень выкладання матэматыкі з'яўляецца базавым. У класах палітэхнічнага профілю выкладанне матэматыкі вядзецца з улікам практычнага прымянення. Паглыбленае ж вывучэнне матэматыкі і фізікі ў школе розныя настаўнікі разумеюць па-свойму. Паглыбленае вывучэнне дысцыплін фізіка-матэматычнага цыкла часта падмяняецца простым павелічэннем аб'ёму матэрыялу, г.зн. колькасці вучэбных тэм. Часцей за ўсё такі падыход да паглыбленага вывучэння прадмета не дае жаданага рэзультата.

Павелічэнне аб'ёму тэарэтычнага матэрыялу апраўдана толькі ў тым выпадку, калі новая вучэбная тэма цесна і непасрэдна звязана з тэмай абавязковага базавага курса. Напрыклад, пры паўтарэнні ў 9-м класе рашэння сістэм алгебраічных ураўненняў будзе правільным увесці ў вывучэнне тэмы "Сістэмы ўраўненняў з n невядомымі" і "Метад Гаўса рашэння сістэм ураўненняў". Пасля вывучэння гэтых тэм будзе найбольш апраўданым ўвядзенне паняцця матрыцы і разглядаць тэмы "Матрыцы і дэяніі над імі". Уключэнне ж у вывучэнне ў "паглыбленых класах" тэм, не звязаных з базавай праграмай, звычайна не дае добрых вынікаў, таму што сэнс вывучэння такой асобна ўзятай тэмы не заўсёды зразумелы вучням.

У класах з паглыбленым вывучэннем фізіка-матэматычных дысцыплін настаўніку вельмі важна не шкадаваць часу, каб выпрацаваць у вучняў практычныя навыкі рашэння складаных задач з канкрэтным зместам. Тут заўсёды апраўдана традыцыйнае правіла "ад простага да складанага". Важна толькі, каб выпрацоўваліся навыкі рашэння не толькі канкрэтных тыпаў задач, але і больш агульных, у тым ліку і нестандартных. На ўроках у класах з паглыбленай падрыхтоўкай абавязкова патрэбна адводзіць час для самастойнага рашэння задач. У гэты час настаўнік працуе асобна з кожным вучнем як кансультант, ставячы перад класам мэту знайсці як мага больш розных спосабаў рашэння адной і той жа задачы. У канцы ўрока кожнае рашэнне задачы абавязкова аналізуецца. Вучань павінен умець сфармуляваць агульную задачу і паставіць адпаведныя тлумачальныя пытанні да кожнага этапу рашэння і нават, калі не зможа рашыць задачу, ён павінен ведаць, што тут было трэба рабіць і ў чым канкрэтна для яго заключаецца праблема рашэння задачы.

Аднак вельмі часта паглыбленае вывучэнне дысцыплін фізіка-матэматычнага цыкла ў сярэдняй школе падмяняецца нашпігоўваннем вучняў па рашэнню тыповых задач, веданне якіх неабходна для здачы ўступных экзаменаў у ВНУ. Зразумела, такая мэта можа прысутнічаць у працэсе паглыбленага вывучэння матэматыкі і фізікі, але яна не павінна стаць асноўнай. Вельмі важным у класах з паглыбленым вывучэннем з'яўляецца падбор задач і прыкладаў. Галоўнай тут павінна быць не арыентацыя на экзаменацыйныя білеты для абітурыентаў ВНУ, а поўная адпаведнасць прыкладаў вывучаемай тэме. У гэтай сувязі вельмі важна разглядаць нестандартныя праблемныя задачы, г.зн. такія, рашэнне якіх патрабуе не толькі ведаў наяўнасці пэўных алгарытмаў, але і прымушае вучня думаць і шукаць аптымальныя варыянты рашэння.

Трэба адзначыць яшчэ і гістарычны аспект работы настаўніка ў класах з паглыбленым вывучэннем матэматыкі і фізікі. Вядома, што ў школьных падручніках па матэматыцы змяшчаюцца кароткія звесткі аб прозвішчы і гадах жыцця

вядомых матэматыкаў. Але гэтыя, ў некалькі радкоў, зноскі амаль заўсёды застаюцца па-за ўвагай вучняў, ды і напісаныя суха, яны не аказваюць ніякага маральнага ўздзеяня. Але ж вельмі важна засяродзіць увагу вучняў на тым, як вучоныя распрацоўвалі разглядаемую праблему, якім было іх жыццё, умовы, у якіх яны працавалі і як пераадольвалі цяжкасці. Такія расказы настаўніка дапамогуць вучням адчуць матэматыку жывой навукай, паглядзець на яе "новымі вачамі". Таксама вельмі карысныя экскурсы ў гісторыю з'яўлення матэматычнага тэрміна ці развіцця пэўнай матэматычнай ідэі. На жаль, такім ведам амаль ніколі не ўдзялялася ўвагі ў школьных падручніках па матэматыцы. Шчаслівым выключэннем з'яўляецца новы падручнік алгебры⁴. У гэтым падручніку ёсць цікавыя артыкулы з гісторыі матэматыкі: "Як узнікла і развівалася паняцце функцыі", "Кароткія гістарычныя звесткі аб развіцці трыганаметрыі" і іншыя.

У заключэнне адзначым, што для выкладчыка, які працуе ў класах з паглыбленым вывучэннем фізіка-матэматычных дысцыплін, неабходна не толькі сур'ёзная матэматычная ці фізічная універсітэцкая адукацыя, але і далучанасць да крыніц агульначалавечай культуры.

¹ Клайн М. Математика. Утрата определенности. М., 1994. С.401.

² Гл.: Розов Н.Х. // Международная конференция, посвящ. 90-летию акад. С.М.Никольского. М., 1995. С.390.

³ Лузин Н.Н. // Успехи математических наук. 1989. Т.44. Вып.2. С.3.

⁴ Гл.: Ананчанка К.А., Вераб'еў М.Ц., Пятроўскі Г.М. Алгебра 9. Мн., 1995.

В.М. НАВУМЧЫК

ПЕДАГАГІЧНЫЯ ПАДСТАВЫ СВАБОДНАГА ВЫХАВАННЯ І ТВОРЧАСЦЬ

Дамінантай фарміравання светапогляду чалавека з'яўляецца самаразвіццё, самаўдасканаленне асобы, якое выражаецца ў яе сацыяльнай дзейнасці. Творчасць – адзін з бакоў такога самаразвіцця, яна рэалізуецца ва ўмовах свабоднага выхавання. Сам тэрмін "свабоднае выхаванне" выклікае неадназначную рэакцыю педагогаў. Аднак калі разглядаць творчасць як педагагічную з'яву, дык абавязкова прыйдзецца звярнуцца да вытокаў ідэі свабоднага выхавання і прасачыць гісторыю развіцця гэтага педагагічнага кірунку, уключаючы і наш час.

Ідэя выхавання ва ўмовах свабоды закладвалася яшчэ Я.А.Каменскім, Ж.-Ж.Русо, А.Дыстэрвегам і іншымі педагогамі-гуманістамі. У канцы XIX – пачатку XX ст. у Расіі і ў Заходняй Еўропе ідэю свабоднага выхавання тэарэтычна і практычна развівалі Л.М.Талстой, К.М.Вентцэль, С.Т.Шацкі, М.М.Няплюеў, Р.Штэйнер, М.Мантэсоры і іншыя. Так, Л.М.Талстой вельмі высока цаніў прыроднае выхаванне і ў 1859 г. арганізаваў школу, якая працавала на падставе прынцыпаў непрымусовага выхавання.

Свабоду і свабоднае развіццё асобы Талстой разглядаў як аснову жыццяздзейнасці школы. Вучань не меў у класным пакоі строга вызначанага месца: кожны садзіўся там, дзе хацелася. Заданняў на дом не задавалі. Асноўнай формай заняткаў быў не ўрок у звычайным сэнсе, а свабодная гутарка з вучнямі: на працягу яе вучні вучыліся чытанню, пісьму, арыфметыцы, закону Божаму, засвойвалі граматычныя правілы, звесткі па гісторыі, геаграфіі, прыродазнаўству. Іх вучылі таксама маляванню, спевам.

Праблема выхавання і адукацыі турбавала Л.М.Талстога як праблема, якая вызначае кірунак развіцця чалавецтва, і выхаванне творчасці ён падпарадкоўвае маральнаму імператыву. Зыходзячы з прынцыпу ненасілля, Л.М.Талстой прыходзіць да высновы, што "выхаванне не ёсць прадмет педагогікі, а толькі адна са з'яў, на якую педагогіка не можа не звярнуць увагу, прадметам жа педагогікі павінна і можа быць толькі адукацыя". Пад адукацыяй ён разумее арганічную сувязь са светам, жыццём, са стварэннем матэрыяльнай і духоўнай культуры: "Дзіцячыя гульні, перажыванні, пакаранні бацькоў, кнігі, працы, вучэнне прымусовае і свабоднае, мастацтва, навукі, жыццё – усё адукоўвае".

Новым аспектам у тэарэтычным плане з'яўляецца дыялектыка педагогікі Талстога, яго рэалізм. Ён выдатна разумее, што рашэнне жыццёвых праблем, пераадольванне цяжкасцей прадугледжвае барацьбу (насілле) і адпаведнае выхаванне. "Выхаванне, – піша ён, – ёсць прымусовае, сілавое ўздзеянне ад-

ной асобы на другую з мэтай стварыць такога чалавека, які ёй здаецца добрым. Адукацыя — гэта свабодныя адносіны людзей, адны з якіх маюць на мэце набыць веды, а другія — даваць ім ужо набытыя веды. Адрозненне выхавання і адукацыі толькі ў насілі, права на якое прызнае за сабой толькі выхаванне".²

Л.М.Талстой нярэдка выказваў свае погляды ў такой форме, якая дазваляла апанентам пераіначваць яго педагогічныя думкі. Так, напрыклад, выказванні пра несапсаванасць прыроды дзіцяці выдаваліся за педацэнтрызм, а прадастаўленне вучням права свабодна наведваць урокі — за анархізм. Але ж гэтыя пераіначванні страчваюць сэнс, калі мы разглядаем выказванні Талстога ў агульным кантэксце яго асветніцкай і педагогічнай канцэпцыі. Любога настаўніка літаратуры ўражвае работа Л.М.Талстога "Каму ў каго вучыцца пісаць: сялянскім дзецям у нас ці нам у сялянскіх дзяцей?". Пытанне гэта здаецца рытарычным, тым больш, што яго задае пісьменнік з сусветным імем. Але ж справа складаней: праблема датычыцца выхавання. Талстой зазірнуў у чалавека, вылучыў яго першакрыніцу, якую заўважылі далёка не ўсе даследчыкі. "Часцей за ўсё выхавацелі не заўважаюць, — піша Леў Мікалаевіч, — што дзіцячы ўзрост ёсць першакрыніца гармоніі, і развіццё дзіцяці, якое незалежна ідзе па нязменным законам, прымаюць за мэту. Чым больш сапсавана дзіця, тым больш яму трэба свабоды".³

Такім чынам, ідэал гармоніі праўды, хараства і добра несумяшчальны з уплывам выхавацеля (г.зн. насілля, пазбаўлення свабоды). Талстой бачыць выхад з гэтага стану ў свабодзе: творчасць павінна быць свабоднай. На яго думку, нельга вучыць пісаць і сачыняць, — у асаблівайсці паэтычна, — дзяцей увогуле і асабліва сялянскіх. Усё, што мы можам зрабіць, гэта навучыць іх, як брацца за сачыніцельства.

Вось некаторыя прыёмы дасягнення мэты: 1. Прапанаваць самы вялікі і разнастайны выбар тэм, не выдумляючы іх спецыяльна для дзяцей (падкрэслена мною. — В.Н.), але прапанаваць тэмы самыя сур'ёзныя і цікавыя для самога настаўніка. 2. Даваць дзецям чытаць дзіцячыя сачыненні, і толькі дзіцячыя сачыненні прапанаваць за ўзоры, бо яны заўсёды больш праўдзівыя, больш зграбныя і маральныя, чым сачыненні дарослых. 3. Ніколі ў час разглядання дзіцячых сачыненняў не рабіць вучням заўваг ні наконт выгляду сшыткаў, ні наконт каліграфіі, ні наконт арфаграфіі, ні, гадоўнае, наконт пабудовы сказаў і логікі.

Свабода, на думку Талстога, вызваляе чалавека ад прыгнёту, набліжае яго да ідэалу, гармоніі, да прыроды. І, па глыбокаму перакананню пісьменніка, гэта праявіцца ў літаратуры: "Як толькі я даў яму поўную свабоду, перастаў вучыць яго, ён напісаў такі паэтычны твор, падобнага якому не было ў рускай літаратуры".⁴

Ідэі Талстога падхапілі такія прыхільнікі народнай асветы, як М.М.Няплюеў, а пазней і К.М.Вентцэль — вядомы педагог і прапагандыст свабоднага выхавання. Традыцыйнай школе свайго часу ён супрацьпаставіў "Дом свабоднага дзіцяці" — згуртаванне дзяцей, бацькоў, педагогаў. У ім дзеці павінны былі атрымліваць на падставе поўнай самадзейнасці і адукацыю, і выхаванне. Значнае месца Вентцэль адводзіў вытворчай працы, ставячы яе нават перад "кніжнай адукацыяй". Яго ідэі былі падхоплены паплечнікамі, якія ў 1906 г. адкрылі ў Маскве "Дом свабоднага дзіцяці" у выглядзе самакіруемага згуртавання дзяцей, іх бацькоў і настаўнікаў. Ідэі свабоднага выхавання знаходзілі шырокае адлюстраванне і на старонках часопіса "Свободное воспитание". У рабоце "Дом свабоднага дзіцяці" К.М.Вентцэль адзначае, што звычайна ў самым стварэнні школы ўжо закладзены жалезныя ланцугі, якія скоўваюць выхаванне. Школа павінна ўлічваць індывідуальнасць дзяцей.⁵ Ініцыятарамі згуртавання дзяцей у адным месцы з'яўляюцца іх бацькі. Але ж гэта месца — не школа ў звычайным разуменні. Вентцэль прапанаваў назваць створаную ім школу "Домам свабоднага дзіцяці" ці "Домам жыцця, творчай работы і гульні": "Гэта будзе месца, у якім дзеці маглі б бегаць, гуляць, свавольніць... займацца тым ці іншым відам вытворчай працы згодна з іх густам, схільнасцямі і духоўным развіццём, дзе яны маглі б шчыра і проста гутарыць паміж сабой і дарослымі, якія знаходзяцца там і бачаць для сябе прыемнасць у зносінах з дзецьмі, якія з задавальненнем адказваюць на пытанні дзяцей, і дзеці могуць знайсці чулы водгук на ўсе хваляючыя іх духоўныя патрабаванні, параду, падтрымку, — адным словам, гэта будзе месца найбольш радаснага і найбольш поўнага жыцця дзяцей".⁶

Ідэя гуманізму і свабоды фарміравання творчай асобы атрымала пэўнае развіццё ў дзейнасці М.М.Няплюева – памешчыка-асветніка, які ў канцы XIX ст. ў Чарнігаўскай губерні стварыў педагагічнае згуртаванне. Працоўнае брацтва Няплюева – маленькі астравок свабоды ў свеце канкурэнцыі і жорсткасці, своеасаблівы бар'ер супраць несправядлівых сацыяльных адносін да дзяцей. Педагагічная творчасць М.М.Няплюева і накіраванасць яго школы, якая знешне нагадвае Яснапалянскую, выявіліся ў пераходзе да іншых, больш высокіх, прыняццяў арганізацыі жыцця выхаванцаў: гігіены паводзін і культуры здароўя.

Педагагічныя аспекты гігіены паводзін армянскі педагог А.Г.Васканыян разглядае як неабходную ўмову аховы навакольнага асяроддзя. Ён піша: "Не было б забруджаных радзін азіёў і мёртвых зон, выбуху Чарнобыля і асушанага Арала... калі б у кожным чалавеку з маленства выходзіла любоў да прыроды ў кожным яе праяўленні. Калі б у школе прыродазнаўства было галоўным прадметам, калі б у сям'і выходзіла маральнасць, калі б праграмы – школьныя, дашкольныя, інстытуцыйныя, дапаўняючы адна другую, забяспечвалі выхаванне гармоніі чалавека ў прыродзе. Упэўнены, калі чалавек будзе ведаць, што палывае кветачка ці галінка кустарніка не проста кветачка ці галінка, а вынік складанага эвалюцыйнага працэсу самаўдасканалення жывой прыроды, які праходзіць мільёны гадоў, што птушка ці маленькая казюлька ёсць Божы шэдэўр развіцця прыроды, то наўрад ці ён, чалавек, будзе дзесяць разоў рваць кветкі, ламаць галіны ці біць жывыя істоты".

Такім чынам, гістарычная пераемнасць ідэй гуманізму, добра і прагрэсу выступае як педагагічная з'ява, як рашэнне найважнейшай задачы сучаснасці з пазіцыі педагогікі.

У 1919 г. у Штутгарце адкрылася маленькая школа для дзяцей рабочых тытунёвай фабрыкі "Вальдорф – Асторыя". Яна ўзнікла па ініцыятыве бацькоў, якія хацелі, каб іх дзеці вучыліся ва ўмовах свабоднага развіцця. Для вытокаў гэтай школы стаяў Рудольф Штэйнер (1861–1925) – філосаф, заснавальнік новага духоўнага кірунку – антрапасафіі, даследчык творчасці Гётэ, педагог. Творчая спадчына Р.Штэйнера складае каля 300 тамоў, 25 з іх – педагагічныя.

У новай школе, якую сталі называць вальдорфскай, Р.Штэйнер прапанаваў іншы змест адукацыі на падставе прыродазнаўчых ідэй Гётэ. Зараз ва ўсім свеце праяўляецца зацікаўленасць да ідэй вальдорфскай педагогікі, сутнасць якіх у наступным: зберагчы адоранасць дзяцей для дарослага жыцця; ніколі не даваць нічога ў гатовым выглядзе; абуджаць фантазію дзіцяці, яго імкненне да творчасці.

Сёння вальдорфская педагогіка – вядомы міжнародны культурна-асветніцкі рух. У розных краінах свету дзейнічаюць не толькі вальдорфскія школы, але і дзіцячыя садкі, лячэбна-педагагічныя сельскагаспадарчыя згуртаванні і іншыя педагагічныя фарміраванні.

Асаблівае ў вальдорфскай педагогіцы ў тым, што ў яе аснове – чалавек як фізічная, інтэлектуальная, духоўная і душэўная істота, у якую прырода заклала пачуцці, волю, здатнасць мысліць. Атрымліваецца паступовае станаўленне чалавека: зярнятка – росток – кветка – плод. Не вытворчасць, не навука, не дзяржава ставяць перад педагогамі задачы, а само дзіця, яго развіццё. Гэта спалучаецца з асновамі гётэанізму: не патрабаваць ад прыроды, не падпарадкоўваць яе сабе, а слухаць прыроду (г.зн. дзіця), спытаць у прыроды (спытаць у дзіцяці).

У вальдорфскай школе няма дырэктара. Да вырашэння важных пытанняў запрашаюцца бацькі. Як і ў мінулыя часы, яны і сёння з'яўляюцца ініцыятарамі адкрыцця новых школ. Апошнія адрозніваюцца ад звычайных агульнаадукацыйных школ адсутнасцю агульных і адзіных метадык, дакладных вучэбных планаў. Настаўніку тут даецца поўная свабода дзеянняў, абмежаваная рэкамэндацыямі, звязанымі з ўлікам узроставых асаблівасцей вучняў. Вучоба праходзіць без адзнак, без другаягоднікаў, без падручнікаў. Вальдорфскія настаўнікі лічаць, што галоўнае ў адукацыі – развіццё мастацкага густу, здатнасці адчуваць, умення натхніна ствараць, ведаць прыроду.

Калі прасачыць шлях ідэй свабоднага выхавання, то і сёння можна вылучыць скупнасць метадаў і педагагічных прыёмаў, аб'яднаных пад агульнай назвай "Flexischooling" (гібкая адукацыя) і "Школа заўтрашняга дня" доктара Дональда Ховарда. Засяродзім увагу на гэтых падыходах.

"Flexischooling" узнікла ў 1976 г. у Англіі па ініцыятыве бацькоў як арганізацыя, нацэленая на змяненне характару адукацыі, каб паставіць у цэнтр вучэбна-

вихаваўчага працэсу дзіця і сканцэнтраваньне увагу на яго свабодным развіцці. Зараз гэта сістэма шырока распаўсюджана на Захадзе. Асноўныя яе прынцыпы і педагогічныя ідэі зводзяцца да наступнага: не існуе адзінага месца для адукацыі, іх можа быць некалькі: дом, музей, работа, бібліятэка; бацькі разглядаюцца як актыўныя партнёры школы; прысутнасць настаўніка на занятках не абавязковая; вучоба не з'яўляецца сінонімам шкалярства, вучань "сам" адкрывае для сябе свет і ўласныя магчымасці; частку школьнай праграмы можна рэалізаваць і дома, калі ёсць тэлевізар, радыё, магнітафон, камп'ютэр. Праграма можа вар'іравацца ў залежнасці ад інтарэсаў вучня.

Элементы гібкай адукацыі знаходзяць адлюстраванне і ў звычайных школах. Так, Open University практыкуе дамашнюю адукацыю, вучобу ў групах самаадукацыі і ў розных цэнтрах адукацыі. У школах старэйшым вучням нярэдка прапановуваецца больш працаваць дома, асабліва перад экзаменамі. Manpower Services, Technical and Vocational Initiative, а таксама Youth Training Scheme усю сваю работу канцэнтруюць на стварэнні аптымальных месц вучобы. Бацькі падтрымліваюць пошук школы. Спалучэнне хатняга выхавання і частковага ўключэння дзіцяці ў работу агульнаадукацыйнай школы – адна з форм партнёрскага пагаднення, размеркавання адказнасці паміж школай і сям'ёй. Гэта ідэя выдатна адлюстравана ў працах Джона Холта, амерыканскага пісьменніка і педагога, таленавітага папулярызатара педагогічных інавацый.

Заслугоўвае ўвагі і пазіцыя аднаго з буйнейшых прадстаўнікоў свабоднага выхавання Марыі Монтэсоры (1870–1952). Закончыўшы ў 1896 г. Рымскі ўніверсітэт, яна атрымала ступень доктара медыцыны, аднак вядома яна дзякуючы сваёй арыгінальнай сістэме сэнсарнага развіцця дзяцей. Прытрымліваючыся пазіцыі беспрымусовага выхавання, М.Монтэсоры разглядала пачатковую школу як лабараторыю па вывучэнню псіхічнага жыцця дзяцей. Назіранне ў сістэме Монтэсоры набыло асаблівую значнасць. З аднаго боку, праз назіранне дзеці павінны былі пазнаваць свет, назіранне стала спецыфічным сродкам самавыхавання і самаадукацыі дзяцей у школе Монтэсоры. "Прагрэс пазітыўнай навукі заснаваны на назіранні, – пісала яна. – Усе адкрыцці і вынаходніцтвы апошняга стагоддзя, так значна перабудавушыя нашу жыццё, былі зроблены на тых самых падставах – менавіта праз назіранне. Таму мы павінны і падрастаючае пакаленне выходзіць <...> у духу назірання, што зрабіўся неад'емнай часткай сучаснага культурнага жыцця; яно – самы неабходны сродак; чалавек павінен ім авалодаць, каб з поспехам прадоўжыць справу прагрэсу".⁹

Назіранні дзіцяці нельга развіць дырэктыўна, яны павінны ісці знутры, ад самага дзіцяці, ягонай псіхікі. "Мы не можам развіць назіральнасць дзіцяці, кажучы яму: "Назірай!". Яму трэба даць сродкі для такога назірання; сродкі гэтыя і стварае выхаванне ўспрымання. Калі мы абудзілі гэту дзейнасць, гэты механізм, то самавыхаванне забяспечана. Тонкае ўспрымання робіцца больш лёгкай, дзякуючы ўважліваму назіранню за навакольным асяроддзем, а наваколле бясконцай сваёй шматграннасцю прыцягвае ўвагу і завяршае справу псіха-сэнсарнага выхавання".¹⁰

Назіранне ў сістэме Монтэсоры аказалася базавым педагогічным метадам. Настаўніца ў яе школе павінна была назіраць, але ні ў якім разе не ўмешвацца ў прыроднае жыццё дзіцяці. Праз назіранне вылучаліся прыродныя схільнасці дзіцяці, дыягнаставалася яго псіхіка, гатоўнасць да самавыхавання. Галоўная задача педагога – напраўляць псіхічную дзейнасць дзяцей і іх фізіялагічнае развіццё. М.Монтэсоры зыходзіць з дамінанты самавыхавання. "Калі дзіця само выходзіць сябе, а кантроль і папраўка прыведзены ў метадычным матэрыяле, то настаўніцы застаецца толькі назіраць. Цяпер яна ўжо больш псіхолаг, чым педагог, і ў гэтым доказ значнасці навуковай падрыхтоўкі настаўніка".¹¹

Цяжкая падборка падрыхтаваных кадраў падштурхнула М.Монтэсоры сфарміраваць і школу новых настаўнікаў, здольных зразумець душэўны стан дзіцяці і яго псіхіку. Прычыну гэтага яна бачыць у тым, што "настаўніцу занадта доўга вучылі быць адзінай актыўнай, свабодна дзеючай асобай у школе; вельмі доўга яе задача была ў тым, каб падаўляць усялякую актыўнасць у дзецях". І далей: "...калі мы прымушам яе нічога не рабіць, а толькі назіраць, яна пытае, а ці не лепш ёй было б выйсці, бо якая яна зараз настаўніца!"¹²

Насілле, паводле Монтэсоры, – гэта не толькі абмежаванне паводзін дзіцяці, пазбаўленне яго магчымасці свабодна выказаць свае пачуцці, намеры. Монтэсоры лічыць, што ўзнагароды, падтрымкі – гэта таксама насілле, але скрытае,

яно фарміруе канфарміста, а не свабоднага чалавека. Метад узнгарод недапушчальны не таму, што ў дзіцяці выпрацоўваецца рэфлекс на ўзнагароду. На думку вучонага, адмоўны ўплыў яго адаб'еца ў будучым, шмат гадоў пасля. "Страх не атрымаць павышэння утрымлівае чыноўніка на ягоным пасту і прыкоўвае яго да маруднай працы так, як страх не перайсці ў наступны клас падштурхоўвае школьніка да падручніка. Вымова начальніка ва ўсіх адносінах падобна да вымовы настаўніка. Асуджэнне дрэнна зробленай чыноўнікам працы нагадвае адзнаку, пастаўленую настаўнікам школьніку за кепскае сачыненне".¹³

Імкненнем да беспрымусовай адукацыі пранізана і педагагічная сістэма доктара Д.Ховарда, прадстаўленая на Беларусі. Як адзначае яе аўтар, у "школе заўтрашняга дня" закладзены наступныя чатыры прынцыпы: 1. Вяртанне да Бога. Бог, на яго думку, ёсць увасабленне найвышэйшай маралі, узор для фарміравання характару дзяцей. 2. Вяртанне да бацькоў. Як і ў папярэдняй сістэме (Flexischooling), бацькі павінны быць прыцягнутымі да вучэбнага працэсу. 3. Вяртанне да вытокаў. Сучасная адукацыя выключыла са сваёй сістэмы дакладнае валоданне асновамі. Паводле Д.Ховарда, яна прадстаўляе сабой акадэмічныя вежы са слановай косці з нетрывалым фундаментам. 4. Вяртанне да індывіда. Творчая асоба – аб'ект фарміравання "школы заўтрашняга дня".¹⁴

У гэтай школе дзіця ідзе ўперад па меры засваення праграмнага матэрыялу таго ці іншага прадмета. Яно можа быць у пятым класе па англійскай мове, у шостым – па матэматыцы, у сёмым – па прыродазнаўчых навукх. Як адзначае Д.Ховард, "мы бярэм тое, што завецца школьнай вучобай, ператвараем яе ў шэраг дастаткова дробных, лёгка ўспрымальных за адзін раз, відавочна дасягальных мэт, і перакладваем адказнасць за іх дасягненне на самога дзіця: гэта мы завём вучэннем. Пры мінімальным назіранні з боку педагога вучань робіцца адказным за вызначэнне мэт на кожны дзень і кожны тыдзень, і ён працуе, каб іх дасягнуць. Адсюль прызвычаянасць да таго, каб ставіць сабе рэалістычныя мэты, выпрацоўваецца ў дзіцяці з маленства – і яна будзе адрозніваць гэтага індывіда на працягу ўсяго яго жыцця".¹⁵

Такім чынам, галоўным суддзёй сваіх поспехаў становіцца сам вучань. Свабода ў вучэнні і выхаванні спалучаецца ў яго з высокай адказнасцю ў працы. Па меркаванні Д.Ховарда, "калі вы адказваеце на пытанне – вучэнне прыпыняецца. Але калі вы дапамагаеце дзіцяці знайсці адказ і дапамагаеце яму ўзяць на сябе адказнасць за вучобу (выдзелена мною. – В.Н.), вы даб'ецеся максімальнай паглыбленасці яго ў матэрыял і максімальнага дасягнення мэты. Гэта – частка працэсу фарміравання характару. Настаўнік дапамагае дзіцяці знайсці адказ, дзіця нясе адказнасць за вучобу". Як бачым, роля настаўніка – фарміраваць матывацыі вучэння, ствараць ўмовы для яго максімальнай эфектыўнасці. У гэтым залог творчага падыходу да настаўніцкай працы.

¹ Толстой Л. Н. Пед. соч. М., 1989. С.208.

² Там жа. С.209.

³ Там жа. С.287.

⁴ Там жа. С.288.

⁵ Гл.: Вентцель К. Н. Дом свободного ребенка (как создать свободную школу). М., 1923.

⁶ Там жа. С. 15.

⁷ Восканян А. Г. Конференция по проблемам преподавания гигиены поведения и культуры здоровья в школах, колледжах и лицеях. Ереван, 1990. С.42.

⁸ Гл.: Holt J. Teach Your Own. Brightlingsea, 1982.

⁹ Монтессори М. Дом ребенка. Метод научной педагогики. СПб, 1993. С.199.

¹⁰ Там жа. С.208.

¹¹ Там жа. С.161.

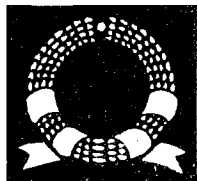
¹² Там жа. С.92.

¹³ Там жа. С.40.

¹⁴ Гл.: Ховард Д. Школа завтрашнего дня. М., 1993. С.4.

¹⁵ Там жа. С.5.

Нашы юбіляры

МІХАІЛ ЯЎГЕНАВІЧ ЦІКОЦКІ

Споўнілася 75 гадоў вядомаму беларускаму вучонаму і журналісту, доктару філалагічных навук, прафесару Міхаілу Яўгенавічу Цікоцкаму.

М.Я.Цікоцкі нарадзіўся 20 лютага 1922 г. у Бабруйску ў сям'і вядомага кампазітара Яўгена Карлавіча Цікоцкага. У 1933 г. сям'я пераехала ў Мінск. Тут Міхаіл вучыўся і закончыў сярэднюю школу ў 1941 г. Пачалася вайна, наступілі цяжкія і суровыя часы ваеннага ліхалецця і выпрабаванняў. Да 1943 г. Міхаіл Яўгенавіч знаходзіўся на часова акупіраванай тэрыторыі, а затым быў перапраўлены партызанамі на самалёце ў Маскву. З восені 1943 г. знаходзіўся ў радах Савецкай Арміі, ваяваў на 1-м, 2-м і 3-м Беларускіх франтах. Летам 1944 г. пад Кобрынам быў паранены. Узнагароджаны двума медалямі "За адвагу".

Пасля дэмабілізацыі ў 1946 г. пачаліся гады напружанай вучобы і працы. М.Я.Цікоцкі паступіў вучыцца на факультэт журналістыкі БДУ імя У.І.Леніна, які закончыў у 1950 г. Плённа, з юнацкім запалам і захапленнем працаваў нейкі час у рэдакцыях газет "Савецкі селянін" і "Калгасная праўда". Адначасова вучыўся ў завочнай аспірантуры пры кафедры тэорыі і практыкі савецкай журналістыкі, а праз тры гады паспяхова абараніў кандыдацкую дысертацыю на тэму "Публіцыстыка Якуба Коласа".

З 1953 г. М.Я.Цікоцкі працуе на факультэце журналістыкі спачатку ў якасці выкладчыка, дацэнта кафедры тэорыі і практыкі савецкага друку, а пазней (з 1965 г.) яе загадчыкам. Пасля стварэння кафедры стылістыкі і літаратурнага рэдагавання (кастрычнік 1969 г.) абіраецца загадчыкам гэтай кафедры, на якой паспяхова працуе і зараз. У 1972 г. М.Я.Цікоцкі абараніў доктарскую дысертацыю на тэму "Праблемы публіцыстычнага стылю", а праз год быў зацверджаны ў навуковым званні прафесара.

М.Я.Цікоцкі чытае курсы лекцый па стылістыцы беларускай мовы і стылістыцы газетных жанраў, вядзе спецыяльныя лекцыі па эстэтыцы слова. У розныя гады ён веў спекурсы "Гісторыя беларускай журналістыкі XIX ст.", "Публіцыстыка Якуба Коласа", "Праблемы мастацкага і публіцыстычнага стылю". Лекцыі прафесара Цікоцкага вызначаюцца змястоўнасцю, глыбінёй тэарэтычных абагульненняў, творчай пранікнёнасцю, даступнасцю выкладу матэрыялаў і слухаюцца студэнтамі з вялікай цікавасцю і ўвагай.

Надзвычай плённа працуе Міхаіл Яўгенавіч і ў галіне навуковых даследаванняў. Ён аўтар васьмі манаграфій, вучэбных дапаможнікаў і падручнікаў: "Некаторыя выпадкі стылістычнага выкарыстання сінтаксічных сродкаў беларускай мовы" (1958), "З гісторыі беларускай журналістыкі XIX стагоддзя" (1960), "Практычная стылістыка беларускай мовы" (ч.1, 1962; ч.2, 1965), "У.І.Ленін і пытанні эстэтыкі публіцыстычнага слова" (1968), "Стылістыка публіцыстычных жанраў" (1971), "Стылістыка беларускай мовы" (1976). У 1981 г. выйшла яго кніга нарысаў па стылістыцы мастацкай мовы "Сугучнасць слоў жывых", якая атрымала ўсеагульнае прызнанне шматлікіх чытачоў у нашай рэспубліцы і за яе межамі. З прыхільнасцю сустрэта другое, перапрацаванае і дапоўненае выданне вучэбнага дапаможніка "Стылістыка беларускай мовы" (1995).

Навуковую і педагогічную дзейнасць М.Я.Цікоцкі спалучае з актыўнай грамадскай працай. Як член Саюза журналістаў прымае ўдзел у рабоце яго секцый, выступае перад журналістамі і рэдакцыйна-выдавецкімі работнікамі з лекцыямі па праблемах культуры мовы і стылістыкі газетных жанраў. Узнагароджаны Граматамі Вярхоўнага Савета БССР і Ганаровым знакам Міністэрства вышэйшай адукацыі СССР "За выдатныя поспехі ў рабоце", а напрыканцы мінулага года ўдасцены высокай узнагароды "Заслужаны работнік адукацыі Рэспублікі Беларусь".

Пры актыўным удзеле прафесара М.Я.Цікоцкага на кафедры стылістыкі і літаратурнага рэдагавання вядзецца вялікая работа па вывучэнні мовы і стылю СМІ, разгортванні студэнцкіх навуковых даследаванняў. Ён адзін з рэдактараў перыядычнага кафедральнага зборніка "Культура мовы журналіста", шэсць выпускаў якога ўжо выйшлі ў свет, а наступныя рыхтуюцца да друку.

Міхаіл Яўгенавіч поўны творчых сіл, смелых задум і планаў на будучае. Мы, яго калегі, сябры, віншуючы з важнай датай у жыцці юбіляра, жадаем яму моцнага здароўя, бадзёрасці, шчаслівага жыцця, вялікага плёну ў працы.

А.І.Наркевіч

В.К.Шчэрбін. Тэарэтычныя праблемы беларускай лексікаграфіі. Мн.: Беларускі кнігазбор, 1996. 141 с.

У першай палове XX ст. колькасць лексікаграфічных твораў, прысвечаных апісанню слоўнікавага складу беларускай мовы і яе дыялектаў, перавышала 250. Толькі за апошнія чатыры дзесяцігоддзі гэты лік павялічыўся больш чым удвая: бібліяграфія беларускіх слоўнікаў налічвае зараз звыш 600 назваў. У кантэксце новага імпульсу для развіцця беларускай мовы (Закон Рэспублікі Беларусь "Аб мовах") сёння можна гаварыць аб пэўным "слоўнікавым буме" на Беларусі.

Таму ў цяперашні час беларуская лінгвістыка адчувае пільную патрэбу ў стварэнні тэарэтычнай працы абгульняльнага характару, якая б навукова ацаніла і апісала напрамкі, тэндэнцыі і працэсы ў беларускай тэарэтычнай і практычнай лексікаграфіі. Манаграфія В.К.Шчэрбіна якраз і з'яўляецца менавіта такой працай.

У ёй навукова абгрунтоўваюцца і аналізуюцца вартасці і недахопы лексікаграфічнай работы на Беларусі. Высоўваюцца смелыя гіпотэзы, прасочваюцца шляхі развіцця слоўнікавай навукі і, што самае важнае, прапануюцца новыя перспектывыя напрамкі, як у тэорыі, так і ў практыцы лексікаграфічнай дзейнасці.

Асобна трэба сказаць аб аўтарскім падзвіжніцтве. В.К.Шчэрбін не толькі аналізуе, дае ўсебаковую ацэнку тым або іншым працэсам слоўнікавай дзейнасці на Беларусі, але і сам будзе перспектыву мадэль развіцця слоўнікавай справы. У прыватнасці, поруч з праф. У.А.Карпавым (Мінск) і дац. Л.В.Рычковай (Гродна), ён стаіць ля вытокаў стварэння машыннага фонду беларускай мовы і тэрміналагічных банкаў даных па розных галінах ведаў, аб неабходнасці фарміравання якіх ідзе размова на Беларусі ўжо не менш дзесяці гадоў.

Аўтар манаграфіі крытычна і ўзважана разглядае будучыню беларускай лексікаграфіі. Заканаммернымі з'яўляюцца прапанаваныя В.К.Шчэрбіным новыя напрамкі ў лек-

сікаграфічнай навуцы, якія базіруюцца на стыку розных дысцыплін, розных раздзелаў мовазнаўства (моўнае будаўніцтва, афіцыйная/навуковая кадыфікацыя літаратурнай нормы і тэрміналогіі беларускай мовы, слоўнікавая лексікалогія і да т.п.).

Гіпотэза "паўнаты лексікаграфічнага апісання мовы" можа быць рэалізавана на практыцы (канешне, у вядомых адносных межах) прадстаўленнем усіх лінгвістычных працэсаў і з'яў у беларускіх слоўніках, магчымасць чаго пераканаўча даказвае аўтар. Для гэтага, без сумнення, патрэбна наступнае: строга навуковая лексікаграфічная параметрызацыя беларускай мовы, якой аўтар удзяляе асабліваю ўвагу (с.39–50); паўнамаштабная стратэгія выдання слоўнікаў; адзіная дзяржаўная праграма па стварэнню лексікаграфічных твораў.

Манаграфія В.К.Шчэрбіна заклікае вучоных-мовазнаўцаў да агульнага адзінанакіраванага супрацоўніцтва на карысць беларускай лінгвістыцы, да ажыццяўлення сур'ёзнага навукова абгрунтаванага планавання ў галіне стварэння слоўнікаў і іншай лексікаграфічнай прадукцыі. У гэтым бачыцца магутны сацыялінгвістычны патэнцыял дадзенай кнігі.

Свой арыгінальны пункт погляду аўтар выказвае з нагоды "вечнай" лексікаграфічнай праблемы – стварэння вычарпальнай тыпалогіі слоўнікаў (с. 51–64). Дадзеная праблема здаецца невырашальнай у агульнанавуковым кантэксце, аднак на ўзроўні адной замкнёнай сістэмы, якой з'яўляецца беларуская лексікаграфія, В.К.Шчэрбін паспяхова вырашае тыпалагічныя і класіфікацыйныя пытанні, высюўваючы гіпотэзы па запаўненню лексікаграфічных лакун у слоўнікавай навуцы Беларусі.

Глыбока і ўсебакова В.К.Шчэрбіным вывучаны пазітывныя і негатывныя бакі тэарэтычнай, перакладной і тэрміналагічнай лексікаграфіі. Абапіраючыся на ўсёе назапашаны вопыт, аўтар як бы прапануе чытачу праект будучыні беларускай лексікаграфіі.

У.У.Дубічынскі

ПАМ'ЯЦІ ВУЧОНАГА

ЛЕАНІД ІВАНАВІЧ БУРАК

Пад канец мінулага года заўчасна пайшоў з жыцця Леанід Іванавіч Бурак – заслужаны работнік народнай адукацыі Беларусі, доктар філалагічных навук, прафесар, загадчык кафедры сучаснай беларускай мовы Белдзяржуніверсітэта. І разам з тым – проста чалавек, муж, бацька, грамадзянін. У адзінстве чалавечых сувязей разарвалася яшчэ адно звязно, і ціхіх вясковыя могілкі сталі апошнім прыстанішчам на жыццёвым шляху гэтага цудоўнага чалавека.

Упершыню голас будучага доктара філалагічных навук пачулі ў вёсцы Кульшыно на Вілейшчыне 23 сакавіка 1930 г. І не думалі – не гадалі тады кульшыноўцы, што з цягам часу ўбачаць прозвішча свайго земляка на вокладках падручнікаў, па якіх прыдзецца вучыцца іх дзецям. Але перад гэтым была вучоба ў школе і сярэбраны (залатых не хапіла) медаль як першая перамога, дарога ў Мінск як ажыццяўленне патаемнай мары (гэта чароўнае слова "сцэна!"), якой так і не выпала спраўдзіцца. Усе яны, хлопцы і дзяўчаты пасляваеннай Беларусі, ехалі ў Мінск з далёкіх і блізкіх

вёсчак і мястэчак з адзінай мэтай-марай – пакарыць Алімп мастацтва і навукі. Таленавітая гэтая моладзь і стала працягам лепшых традыцый нацыянальнай культуры і навукі.

Біяграфія... Даты, лічбы... За імі маладосць і сталасць, летуценнасць і разважлівасць, і, канешне, самаадданая праца. У 1953 г. Л.І.Бурак заканчвае філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Потым – праца ў Інстытуце мовазнаўства АН БССР (1953–1966 гг.) і пасляховая абарона кандыдацкай дысертацыі (1958 г.). З верасня 1966 г. ён зноў на родным філфаку, тут абараняе доктарскую дысертацыю (1980 г.) і зацвярджаецца ў навуковым званні прафесара кафедры беларускай мовы (1981 г.), дзе і працуе да самага скону дзён.

Шэсцьдзесят шэсць... Фізічнае вымярэнне часу, адведзенага Леаніду Іванавічу. Калі лічыць не гады, а зробленае Л.І.Бураком, спецыялістам найвышэйшай кваліфікацыі ў беларускай лінгвістыцы, то здзіўляешся яго апантанасці, поўнай аддачы прафесіі, перад чым час адступае. Ён з'яўляецца аўтарам звыш 100 навуковых прац, сярод якіх 20 манаграфій і вучэбных дапаможнікаў для вышэйшай і сярэдняй школ рэспублікі. Так, "Далучэнне ў сучаснай беларускай мове" (1975), "Сучасная беларуская мова" (1974), "Сучасная беларуская мова. Сінтаксіс. Пунктуацыя" (1987), "Пунктуацыя беларускай мовы" (1969), "Даведнік па пунктуацыі беларускай мовы" (1980), "Сучасная беларуская мова. Практычныя заняткі" (1989, у сааўтарстве) і інш. уключаны ў праграмную літаратуру па курсу сучаснай беларускай мовы для студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў Беларусі. А такія фундаментальныя працы, як акадэмічнае выданне "Курса сучаснай беларускай літаратурнай мовы" (1959), "Граматыкі беларускай мовы" (1962, 1966), дзе Л.І.Бурак – аўтар некалькіх важных раздзелаў (звыш 30 друк. арк.), шырока вядомыя не толькі ў рэспубліцы, але і за яе межамі. Вялікая частка работы – лінгвістычныя артыкулы для "Беларускай Савецкай Энцыклапедыі", "Кароткай Беларускай Савецкай Энцыклапедыі", "Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва", удзел у падрыхтоўцы "Атласа БССР", нарматыўнага "Слоўніка беларускай мовы".

І ўсё гэта ажыццяўлялася ў непарыўнай сувязі з актыўнай педагагічнай і грамадскай дзейнасцю. На вялікі жаль, новыя пакаленні будучых філолагаў, аспірантаў ужо не змогуць слухаць лекцыі Леаніда Іванавіча, раскрываць разам з ім таямніцы сінтаксічных праблем, проста вітацца з ім на калідорах філфака.

Адна з адметных рыс характару Л.І.Бурака – сур'ёзнае стаўленне да сваіх абавязкаў выкладчыка, вучонага, кіраўніка, грамадзяніна – выдатна спалучалася з высокім прафесіяналізмам, сціпласцю, добразычлівасцю, спагадлівасцю і чуласцю да людзей.

Светлая памяць аб Леанідзе Іванавічу Бураку назаўсёды захаваецца ў сэрцах тых, хто яго ведаў, хто з ім працаваў, каму пашчасціла вучыцца ў яго.

А.А.Радзевіч